

ΚΕΝΤΡΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟΤ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια ἐργασίας

7

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΑ
ΜΑΘΗΜΑΤΑ

Σ. Ἀσδραχάς - Κ. Θ. Δημαρᾶς

Π. Μουλλᾶς - Β. Παναγιωτόπουλος

Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié - Γ. Τσιώμης

ΑΘΗΝΑ 1984

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ:

1. Κατάλογος Μικροταινιοθήκης. Φωτογραφήσεις εγγράφων, καταστίχων, χειρογράφων, έντύπων και προσωπογραφιών 1960 -1980. Έπιμέλεια Τ. Ε. Σκλαβενίτης. 1982
2. Καταγραφή εγγράφων, χειρογράφων, έντύπων Ρόδου και Σύμης. Έπιμέλεια: Λουκία Δρούλια, Α. Πολίτης, Τ. Ε. Σκλαβενίτης. 1982
3. Γιώργος Δ. Μπῶκος. Έλληνική Βιβλιογραφία. Άγνωστα έπτανησιακά μονόφυλλα (1798-1817). 1982
4. Φίλιππος Ήλιού. Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες — Συμπληρώσεις. 1983.
5. Γιάννης Κόκκωνας. Κατάλογος τῶν ἀρχετύπων τῆς Έθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Έλλάδος (μέ ένταξη τῶν ἀντιτύπων τοῦ Μουσείου Μπενάκη). 1983.
6. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης. Άρχεῖον Μιχαήλ Ίατροῦ 1802-1893. Γιώργος Σμπιλίρης. Άρχεῖο Δημητρίου Καλλέργη 1824-1867. 1983.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας

7

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΑ
ΜΑΘΗΜΑΤΑ

Σ. Άσδραχάς – Κ. Θ. Δημαρᾶς

Π. Μουλλάς – Β. Παναγιωτόπουλος

Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié – Γ. Τσιώμης

ΑΘΗΝΑ 1984

ΕΠΙΤΡΟΠΗ «ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ»

Έμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, Κατερίνα Γαρδίκια-Άλεξανδροπούλου, Παναγιώ-
της Μιχαήλης, Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	ζ'
Σεμιναριακά μαθήματα	
Βασίλης Παναγιωτόπουλος, <i>Προβλήματα Δημογραφίας καί Γεωγραφίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου</i> (23.9.1980)	1
Κ. Θ. Δημαράς, <i>Ἑλληνική νεολογία</i> (20.3.1981)	31
Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, <i>Ἐρευνα γύρω ἀπό τίς ἀπογραφές περιουσιῶν μετὰ θάνατον</i> (18.9.1981)	45
Παναγιώτης Μουλλάς, <i>Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ</i> (17.5.1982)	55
Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, <i>Στή φεουδαλική Κέρκυρα: ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος</i> (4.10.1982)	85
Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, <i>Ἡ Οἰκονομία καί οἱ νοοτροπίες: ἡ μαρτυρία τοῦ «Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν», τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καί τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη</i> (5.10.1982)	89
Γιάννης Τσιώμης, <i>Ὁ Ἀρχιτέκτονας. Ἡ Ἱστορία. Ἡ διασταύρωση ιδεῶν καί πρακτικῆς σέ διάφορους τομεῖς</i> (16.12.1982)	127

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

- 2 & 16 Μαρτίου 1979 ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ
Ἡ χρήση τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν στήν
ταξινόμηση τῆς ἱστορικῆς πληροφορίας
- 17 Σεπτεμβρίου 1979 ΓΙΟΛΑΝΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ-BALADIE
Ἡ ἔρευνα στό Ἱστορικό Κέντρο τῆς Σχολῆς Ἀνωτάτων
Κοινωνιολογικῶν σπουδῶν τοῦ Παρισιοῦ
- 17 & 22 Δεκεμβρίου 1979 Ν. Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ
Μέθοδοι καί τεχνικές γιά τήν ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς
ἱστορίας: ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης
- 23 Σεπτεμβρίου 1980 ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ.
Προβλήματα Δημογραφίας καί Γεωγραφίας τοῦ
ἐλληνικοῦ χώρου
- 20 Μαρτίου 1981 Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ
Ἑλληνική νεολογία
- 18 Σεπτεμβρίου 1981 ΓΙΟΛΑΝΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ-BALADIE
Ἐρευνα γύρω ἀπό τίς ἀπογραφές περιουσιῶν μετά
θάνατον
- 17 Μαΐου 1982 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΟΥΛΛΑΣ
Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ
- 4 Ὀκτωβρίου 1982 ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ
Στή φεουδαλική Κέρκυρα: ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ
πλεονάσματος
- 5 Ὀκτωβρίου 1982 ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ
Ἡ Οἰκονομία καί οἱ νοοτροπίες: ἡ μαρτυρία τοῦ
«Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν», τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καί τοῦ
Ἀργύρη Φιλιππίδη
- 16 Δεκεμβρίου 1982 ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΩΜΗΣ
Ἄρχιτέκτονας. Ἡ Ἱστορία. Ἡ διασταύρωση ἰδεῶν καί
πρακτικῆς σέ διάφορους τομεῖς.
- 23 Ἰουνίου 1983 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Ἡ ποσοτική μέθοδος στήν νεοελληνική Ἱστορία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό τεύχος αυτό τῶν Τετραδίων Ἐργασίας εἶναι ἀφιερωμένο στά σεμιναριακά μαθήματα πού ὀργανώθηκαν ἀπό τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν στήν προσπάθειά του νά συμβάλει στόν ἐκσυγχρονισμό καί τήν διεύρυνση τῆς νεοελληνικῆς ἔρευνας καί παράλληλα στήν ἐνημέρωση τῶν ἑλλήνων ἐπιστημόνων γύρω ἀπό τίς νέες τεχνικές καί μεθόδους ἐπεξεργασίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ.

Πρός τόν σκοπό αὐτό τό Κέντρο, ἀπό τό 1979, προγραμματίισε συναντήσεις ὅπου κλήθηκαν εἰδικοί ἐπιστήμονες νά παρουσιάσουν εἰσηγήσεις πάνω σέ θέματα μεθοδολογίας καί τομεῖς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης πού δέν εἶχαν ὡς τότε ἀπασχολήσει σέ εὐρύτερη κλίμακα τήν νεοελληνική ἐπιστημονική κοινότητα.

Ὅμως, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τόν πίνακα τῶν σεμιναρίων πού παρατίθεται σέ χρονολογική τάξη, δέν ἔχουν συμπεριληφθεῖ ἐδῶ ὅλα τά κείμενα τῶν εἰσηγήσεων, οὔτε καί ὅλες οἱ παρεμβάσεις καί συζητήσεις οἱ ὁποῖες τίς ἀκολούθησαν. Καί τοῦτο γιά τεχνικούς καί μόνο λόγους. Δέν εἶχαμε προγραμματίσει ἀπό τήν ἀρχή νά δημοσιεύσουμε τό περιεχόμενο τῶν σεμιναρίων, οὔτε κἀν εἶχαμε σκεφθεῖ νά μάγνητοφωνήσουμε τίς ὁμιλίες καί τούς διαλόγους. Ἡ ἀπόφαση ἀρθθηκε μέ τόν καιρό καί μέ τήν ἐμπειρία πού ἀποκτήσαμε, δηλαδή μέ τή συνειδητοποίηση ὅτι οἱ παρουσιάσεις τῶν θεμάτων καί οἱ συζητήσεις πού αὐτές προκάλεσαν, ἦταν χρήσιμο νά διασωθοῦν καί νά γίνουν γνωστές σέ εὐρύτερο κύκλο ἐνδιαφερομένων.

Ἔτσι ἡ παρουσίαση τῶν σεμιναρίων στό τεύχος αὐτό ἐμφανίζει ὀρισμένα σοβαρά κενά (λείπουν ἐντελῶς οἱ συναντήσεις τοῦ 1979) καί παράλληλα κάποια ἀνομοιομορφία. Ἀπό τίς εἰσηγήσεις τοῦ 1981-1982, τῆς Γ. Τριανταφυλλίδου *Baladié* (Ἐρευνα γύρω ἀπό τίς ἀπογραφές περιουσιῶν μετὰ θάνατον) καί τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ (Στή φεουδαλική Κέρκυρα: ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος) δημοσιεύονται μόνο σέ περιληπτικά κείμενα, πού εἶχαν τήν καλοσύνη νά μᾶς στείλουν μεταγενέστερα οἱ εἰσηγητές αὐτοί, ἐπειδή τά μαθήματά τους καί οἱ παρεμβάσεις τῶν ἀκροατῶν δέν εἶχαν, γιά λόγους τεχνικούς, ἐγγραφεῖ στό μαγνητόφωνο. Γιά τά σεμινάρια πού ὀργανώθηκαν ἀπό τό 1983 καί ἐξῆς προβλέπεται νά ἀφιερωθεῖ ἕνα ἄλλο τεύχος τῆς ἴδιας σειρᾶς.

Ἀνατρέχοντας σήμερα ὁ ἀναγνώστης στόν πίνακα τῶν σεμιναρίων εὐκολα μπορεῖ νά συλλάβει τήν κεντρική ἰδέα τοῦ προγραμματισμοῦ, τούς τομεῖς ὅπου θέλησε νά δώσει ἐμφαση τό ΚΝΕ μέ τήν ὀργάνωση τῶν συναντήσεών του: ἀρχίζοντας ἀπό τή γνωριμία μέ τίς σύγχρονες τεχνικές (ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τό 1979 ὁ ηλεκτρονικός ὑπολογιστής καί οἱ δυνατότητες πού πρόσφερε στήν ἱστορική ἔρευνα ἦταν ἀκόμα ἐν πολλοῖς ἄγνωστος χῶρος γιά τά ἑλληνικά ἀνθρωπιστικά κέντρα, κι αὐτά ἀκόμα τοῦ ΕΙΕ), θέλησε νά ἐξοικειωθεῖ μέ τή νέα μεθοδολογία καί τήν ἐφαρ-

μογή της από ορισμένους Έλληνες έρευνητές ή από ξένα κέντρα ιστορικῆς έρευνας. Παράλληλα νά άνοίξει τήν πρόσβαση προς τομείς λιγότερο μελετημένους τότε στον τόπο μας, όπως λόγου χάρη ήταν ή οικονομική ιστορία, ή ιστορική δημογραφία, οι νεολογισμοί, ή θεωρία τῆς λογοτεχνίας, οι συλλογικές νοοτροπίες. Άκόμα θέλησε νά εγκαινιάσει μιά προσπάθεια για διεπιστημονική θεώρηση του νεοελληνικού φαινομένου· προς τήν κατεύθυνση αυτή έχει γίνει προς τό παρόν μιά μόνο εισηγήση μέ θέμα τήν νεοκλασική αρχιτεκτονική των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους.

Δείγματα από όλες αυτές τις προσεγγίσεις επεδίωξε νά προσφέρει ευρύτερα τό ΚΝΕ, μέ τήν πολύτιμη πάντοτε συμπαράσταση των ειδικών επιστημόνων πού διέθεσαν πρόθυμα τή γνώση και τήν εμπειρία τους· έτσι ο κάθε έρευνητής τῆς νεοελληνικῆς ιστορίας έχει τώρα τή δυνατότητα νά ενημερωθεῖ για τό περιεχόμενο των εισηγήσεων και των συζητήσεων και νά προσλάβει τά έρεθίσματα για τό δικό του προβληματισμό.

Κλείνοντας τό εισαγωγικό τουτο σημείωμα θά ήθελα νά θυμίσω ότι μιά πρώτη σεμιναριακή εκδήλωση είχε οργανωθεῖ από τό ΚΝΕ σέ πολύ παλαιότερα χρόνια: στις 25 Φεβρουαρίου 1965 ο ιδρυτής του Κέντρου Κ. Θ. Δημαράς είχε παρουσιάσει όρισμένα πορίσματα από τις έρευνές του μέ τίτλο: Συλλογικά φαινόμενα παιδείας.

Λουκία Δρούλια

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΟ ΜΑΘΗΜΑ
23 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1980

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Εισηγητής: Βασίλης Παναγιωτόπουλος

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Παρουσίαση

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Ὁ κύριος Βασίλης Παναγιωτόπουλος, παλαιός συνεργάτης τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, ἐργάζεται ἀπὸ τὸ 1967 στὸ Ἰνστιτούτο Δημογραφίας τῆς Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, ὅπου παράλληλα ἐπιμελεῖται τῆς ἐκδόσεως τοῦ Bulletin d' Information τοῦ Ἰνστιτούτου. Ἐπίσης διδάσκει οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς νεότερης Ἑλλάδας στὸ Institut Néohellénique à la Sorbonne, Paris 4 ὅπου τὴν ἔδρα καὶ διεύθυνση ἔχει ἡ καθηγήτρια Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, φιλοξενούμενη τοῦ Κέντρου μας ἀπὸ τὸ 1960.

Θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει σκοπὸ νὰ μᾶς μιλήσει ὁ κ. Παναγιωτόπουλος εἶναι τὰ προβλήματα τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς δημογραφίας στὸ νεότερο ἑλληνισμό. Πολλαπλά τὰ προβλήματα, ἂν σκεφτοῦμε ἀπὸ τὴ μιά μεριά ὅτι ὁ καθορισμὸς τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου εἶναι προβληματικὸς, ἀφοῦ τὰ ὄρια τοῦ λεγόμενου «ἐλληνικοῦ χώρου» στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας παραμένουν ἀσαφὴ καὶ δυσκολοπροσδιόριστα· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι τὰ στοιχεῖα πού διαθέτει ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ὀλίγα, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, προ-στατιστικά, εἶναι ἀτελῆ, δὲν ἀποτελοῦν σειρὲς καὶ κατὰ κανόνα ἔχουν σοβαρὰ κενά.

Τὸ ἐνσυνείδητο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δημογραφία στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ ἀρκετὰ νωρίς, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., ὅταν τὸ πνεῦμα τοῦ ἐμπειρισμοῦ πού διακρίνει τὴν ἐποχὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ στρέφει τὴν προσοχὴ του πρὸς τὰ πρακτικὰ θέματα καὶ σέ ὅ,τι πλησιάζει περισσότερο στὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐντάσσονται, κοντὰ στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὴν οἰκονομία, τὴν ἱστορία, ἡ δημογραφία καὶ ἡ στατιστικὴ. Τὸ ἐνδιαφέρον λοιπὸν αὐτὸ μπορεῖ ν' ἀνιχνευτεῖ μέσα στὰ κείμενα καὶ τίς ἀναφορὲς τῶν δυτικοευρωπαίων, πού εἴτε ὡς πρόξενοι ἢ εἰδικοί πράκτορες, εἴτε ὡς φιλοπερίεργοι περιηγητὲς κινήθηκαν στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Οἱ ποικίλες καταγραφὲς καὶ οἱ στατιστικοὶ πίνακες, πού παρουσιάζονται, ὄλο καὶ περισσότερο στὴν περίοδο αὐτὴ, ἐκφράζουν μιὰ συγκεκριμένη ζήτηση, ὑπηρετοῦν ἓνα καθορισμένο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ. Ἄλλοτε τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (τὰ συμφέροντα τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων

είναι άμεσα), και άλλοτε εθνικές προσδοκίες και διεκδικήσεις (οί Έλληνες, κυρίως τής διασποράς, προβάλλουν συστηματικά τήν ελληνική πληθυσμιακή υπεροχή ανάμεσα στους κατοίκους τής ευρωπαϊκής Τουρκίας). Στα χρόνια του Άγώνα ή προσπάθεια συνεχίζεται όχι μόνο από Έλληνες αλλά κι από ξένους φιλέλληνες που χρησιμοποιούν τήν αριθμητική υπεροχή του ελληνικού λαού στον έλλαδικό χώρο ως ένα από τά βασικά επιχειρήματα για τήν άπελευθέρωσή του, βασιζόμενοι φυσικά στην άρχή τής αυτοδιαθέσεως των λαών που διακήρυξε ή Γαλλική επανάσταση.

Ή πρώτη συστηματική καταγραφή για τά ελληνικά πράγματα όφείλεται στις προσπάθειες να οργανωθεί τό νέο κράτος στά χρόνια του Καποδίστρια. Ή ανάγκη ν' άπαντηθούν τά 28 έρωτήματα που είχαν θέσει οί πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων και ή ειδική μέριμνα που κατέβαλε ο Κυβερνήτης για τήν άπογραφή του πληθυσμού και τή σύνταξη του κτηματολογίου τής νέας επικράτειας έθεσαν τις βάσεις του οργανωτικού προγράμματος. Για τήν πραγματοποίηση του σκοπού αυτού ιδρύεται τότε στη Γραμματεία των Έσωτερικών ή Πολιτειογραφική Έπιτροπή, που επιφορτίστηκε να συντάξει τον πολιτειογραφικό πίνακα κάθε έπαρχίας του κράτους. Μέσα στο 19ο αί. ή λειτουργία τής υπηρεσίας αυτής χαρακτηρίζεται από μία άσυνέχεια. Ή κατά διαστήματα δραστηριοποίησή της καθρεφτίζει κάθε φορά τις συνειδητοποιημένες ανάγκες του Κράτους, όταν φωτισμένα πρόσωπα επιχειρούν να έξυγιάνουν και ν' ανανεώσουν ουσιαστικά τό σύστημα και τις λειτουργίες τής κρατικής μηχανής για να έξυπηρετηθεί άποτελεσματικότερα ή ελληνική κοινωνία.

Ή σημερινή μας συνάντηση έχει άντικείμενο τή δημογραφία σε χρόνια παλαιότερα: 14ος-18ος αί. έποχή που χαρακτηρίζεται από τή σπάνι των στοιχείων. Τά βενετσιάνικα άρχεία, τά τουρκικά κατάστιχα, τά ξένα προξενικά άρχεία και τό σκόρπιο ύλικό από τις ελληνικές κοινότητες, τά μοναστήρια, τά πατριαρχεία, τις έμπορικές επιχειρήσεις ή ακόμα τά οικογενειακά άρχεία αποτελούν τις κύριες πηγές των στοιχείων που διαθέτουμε σήμερα για τά προεπαναστατικά χρόνια και παλαιότερα. πηγές όμως που δέν έξυπηρετούν πάντοτε τις δημογραφικές έρευνες στο άναγκαίο ποσοστό.

Ή έρευνα λοιπόν στον τομέα αυτό φυσικό είναι να προχωρεί με ρυθμό σιγανό. Ο ιστορικός με δυσκολία άνιχνεύει έπαρκείς και συμπληρωμένες μαρτυρίες για μία έπιστήμη που χρειάζεται ακριβώς πλούσιες πηγές οί όποιες ν' άποτελούν σειρές όσο τό δυνατόν πιο πλήρεις και με συνέχεια μέσα στον χρόνο. Έτσι ή έλλειψη τους δημιουργεί άρνητικές συνέπειες : ο έρευνητής βρίσκειται στην ανάγκη ν' άνάγεται σε συμπεράσματα με βάση γενικές θεωρίες ή ξένες αντίστοιχες περιπτώσεις. Τουτό όμως δέν ικανοποιεί πάντοτε· δημιουργεί μάλιστα άνασφάλεια, ή όποία ώστόσο έξουδετερώνεται σταδιακά όταν τά νέα στοιχεία που έρχονται κάθε τόσο στο φως επιβεβαιώνουν προγενέστερα συμπεράσματα ή προσθετικά τά συμπληρώνουν.

Άς σημειωθεί έδω ότι μία από τις κύριες μέριμνες του ΚΝΕ είναι ο έντοπισμός και ή διάσωση άρχειακού ύλικού. Όμως τό Κέντρο δέν περιορίζεται στην πρώτη φάση τής έπεξεργασίας του ύλικού, δηλαδή: έντοπισμός, ταξινόμηση,

καταλογογράφηση, φωτογράφηση. Γιατί, ἄς μὴν ξεχνᾶμε διὰ δὲν φτάνει νὰ ὑπάρχει τὸ ὕλικό· ἢ προσέγγιση πρὸς αὐτὸ μὲ τὰ ἐρωτήματα πού θά τοῦ τεθοῦν προσδιορίζει καὶ τὴ σωστή καὶ ἀποδοτική ἐπιστημονική του ἐκμετάλλευση. Χωρὶς τὴν προσπάθεια νὰ ὑποταχθεῖ τὸ ὕλικό σὲ προκαθορισμένα σχήματα, γίνεται ἐπανατοποθέτηση καὶ ἐπαναπροσδιορισμὸς τῶν δραστηριοτήτων σύμφωνα μὲ τὶς καινούριες ἐπιστημονικὲς ἀνάγκες.

Γιὰ τὰ θέματα ἱστορικής γεωγραφίας ἐλπίζω νὰ μᾶς μιλήσει ἡ κ. Α. Ἄβραμέα, ὑπεύθυνη τοῦ Τμήματος Ἱστορικής Γεωγραφίας τοῦ Ε.Ι.Ε. πού συνεργάζεται μὲ τὴν European Science Foundation.

Ἄλλὰ νομίζω διὰ εἶναι ὥρα νὰ περάσω τὸν λόγο στὸν κύριο Παναγιωτόπουλο γιὰ νὰ μᾶς ἀναπτύξει τὰ προβλήματά του. Πρὶν τελειώσω θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸν Βασίλη Παναγιωτόπουλο πού δέχθηκε νὰ συμμετάσχει ἐνεργᾶ σ' αὐτὴ τὴ συνάντηση καὶ νὰ εὐχαριστήσω ἐπίσης ὄλους ὄσοι ἀνταποκρίθηκαν στὴν πρόσκλησή μας. Πιστεύω ἀπόλυτα διὰ παρόμοιες συναντήσεις ἀποβαίνουν ὠφέλιμες γιὰ τὴ γνωριμία μεταξύ μας, τῶν ἐλλήνων ἐπιστημόνων (ἱστορικῶν), παλαιότερων καὶ νεότερων, ὄσο καὶ γιὰ τὴν προαγωγή τῶν θεμάτων πού συζητιοῦνται.

Εἰσήγηση

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Φοβᾶμαι διὰ δὲν θὰ μπορέσω νὰ ἀρχίσω τὴ σημερινή μου εἰσήγηση χωρὶς νὰ εὐχαριστήσω τὸ ΚΝΕ καὶ τὴν κυρία Λουκία Δρούλια πού εἶχε τὴν ἰδέα νὰ γίνῃ αὐτὴ ἡ συνάντηση, καὶ χωρὶς ἐπίσης νὰ πῶ διὰ αἰσθάνομαι πραγματικὰ μεγάλη συγκίνηση γιὰ τὴν αὐτὴ τὴν αἴθουσα βρίσκονται δάσκαλοί μου (μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς δὲν εἶχα ποτὲ γνωρίσει διὰν σπούδαζα, ἀλλὰ αὐτοὶ ἦταν οἱ δάσκαλοί μου), καθὼς καὶ συνάδελφοι παλαιοὶ καὶ νεότεροι μὲ τοὺς ὁποίους μὲ συνδέουν κοινὲς ἀνησυχίες καὶ κοινοὶ προβληματισμοί.

Νομίζω ἐπίσης διὰ θὰ πρέπει νὰ δηλώσω προκαταβολικὰ διὰ ὁ τίτλος τῆς εἰσηγήσεώς μου εἶναι τίτλος ἐνδεικτικός, προσδιορίζει ἓνα πλαίσιο προβληματισμοῦ καὶ δὲν ἐμπεριέχει ἓνα σαφῶς καθορισμένο ἀντικείμενο οὔτε φυσικὰ προδικάζει μιὰν ἀνάλογη μονογραφικὴ διαπραγμάτευση. Τὸ πρόβλημά μου εἶναι διπλό: πρέπει νὰ σταθῶ σ' ἓνα ἐπίπεδο γενικό καὶ ἐνδεχομένως καὶ θεωρητικό, καὶ ταυτοχρόνως νὰ ὑπαισέλθω σὲ μερικὲς πολὺ συγκεκριμένους περιπτώσεις οἱ ὁποῖες θὰ τὸ εἰκονογραφήσουν καὶ θὰ παίζουν τὸν ρόλο μιᾶς ἔστω καὶ ἐπιλεκτικῆς τεκμηρίωσης. Ἡ ἀπόπειρα εἶναι περίπλοκη καὶ φαντάζομαι διὰ θὰ καταλάβετε πολὺ γρήγορα καὶ τὶς δυσκολίες ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναπότρεπτο αὐτῆς τῆς προσέγγισης. Μιὰ ἄλλη ἐπίσης δυσκολία πού θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη εἶναι οἱ διαφορετικὲς εὐαισθησίες τῶν ἀκροατῶν αὐτῆς τῆς συνάντησης, πού ὀφείλονται στὴν ποικιλία τῶν χώρων προέλευσης καὶ τῶν τρόπων σχηματισμοῦ τοῦ καθενός μας. Ἐπικαλοῦμαι λοιπὸν τὴν κατανόησή σας γιὰ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού θὰ ὑπάρχει κάποιος ἐρμητισμὸς στὴν ἔκφραση ἢ κάποια ἀδικαιολόγητη ἀποσπασματικότητα στὴν τεκμηρίωση. Ἐλπίζω ὡστόσο διὰ θὰ βρεθεῖ κάποια σι-

γμή δπου, ανάλογα με τις προσωπικές διαθεσιμότητες για την πρόσληψη τέτοιων έννοιων, θά φτιαχτεί μιά λογική σειρά των πραγμάτων.

Μιά τελευταία παρατήρηση, λίγο αυτοβιογραφική: Θέλω νά δηλώσω διότι δέν είμαι δημογράφος, δηλαδή δέν είμαι μαθηματικός-στατιστικός δημογράφος, διότι ή δημογραφία πού μελετᾶ τά σύγχρονα δημογραφικά φαινόμενα είναι μιά επιστήμη μαθηματική πού έχει τελειοποιήσει τά έργαλεία και τις μεθόδους της και πού άσκειται από πάρα πολύ ειδικευμένο προσωπικό. Ή ιστορική δημογραφία, σάν μιά νεότερη άπόπειρα διεπιστημονικού χαρακτήρα, είναι ύποχρεωμένη νά δουλεύει άντιφατικά και νά πραγματοποιείται μέσα από την πολλαπλότητα των προσεγγίσεων ενός επιστημονικού προσωπικού πού την άνακαλύπτει αλλά δέν είναι έτοιμο νά την ύπηρετήσει. Έτσι μπορεί νά υπάρχουν επιστήμονες πού κάνουν ιστορική δημογραφία, ή έν πάση περιπτώσει πού θέλουν νά κάνουν ιστορική δημογραφία και δέν έχουν έπαρκή τεχνική και θεωρητική κατάρτιση στά μαθηματικά και τή στατιστική, αλλά ταυτοχρόνως είναι οί μόνοι πού διαθέτουν την γνώση του άντικειμένου και μόνον αυτοί μπορούν μόνοι τους, αυτομόρφωτοι ή μέ μιά εκπαίδευση πανεπιστημιακή κλασική, νά άνταποκρίνονται στις άνάγκες, τις τεχνικές, τής μικρής αυτής επιστήμης.

Ειδικά για ένα μελετητή τής ιστορικής δημογραφίας πού θέλει νά άσχολείται συστηματικά μέ τό φαινόμενο του πληθυσμού του ιστορικού έλληνικού χώρου, τά προβλήματα γίνονται όξύτερα και οί άνάγκες για ίδιοφυνείς λύσεις έπιτακτικότερες, καθώς ή άνεπάρκεια του ιστορικού πού δέν είναι ό ίδιος μαθηματικός φαίνεται ακόμα μεγαλύτερη. Έμεις οί ιστορικοί θά πρέπει λοιπόν, τουλάχιστον για τό έγγύς μέλλον, νά έξοικειωθούμε μέ την ιδέα διότι θά συνεργαστούμε στις περιπτώσεις τις άναγκαίες και τις περίπλοκες μέ εξειδικευμένους επιστήμονες του κλάδου. Άλλου, στην Γαλλία π.χ., τείνει νά δημιουργηθεί ό μικτός τύπος του νέου επιστήμονα πού θά έχει έπαρκή μαθηματική-στατιστική κατάρτιση και έπαρκή ιστορική παιδεία, αλλά ακόμα ό τύπος αυτός δέν έχει γενικευθεί και πολύ φοβάμαι διότι τουλάχιστον μαζικά δέν θά παραχθεί ποτέ· έπομένως ή συνεργασία των διαφόρων κλάδων θά είναι πάντοτε έπιθυμητή.

Ό τίτλος-πλαίσιο αυτής τής άνακοίνωσης: «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του έλληνικού χώρου», όφείλεται σε μιά άλλη φροντίδα μου νά σας δείξω πόσο στη συνείδησή μου είναι, άν όχι ύποτιμημένη, πάντως περιορισμένη ή δυνατότητα νά κάνουμε ιστορική δημογραφία στην Έλλάδα και νά δείξω ταυτόχρονα διότι ύπάρχει ένα πάρα πολύ σημαντικό κανάλι πληροφοριών —μέ τή σύγχρονη έννοια τής λέξης— τό όποιο θά μπορέσει νά άντικαταστήσει μιά σειρά από έλλείψεις και αδυναμίες του συγκεκριμένου δημογραφικού χώρου: τό κανάλι αυτό είναι ή γεωγραφία.

Σήμερα ό όρος «ιστορική γεωγραφία» δέν άκούγεται πολύ συχνά γιατί οί γεωγράφοι όλων των τάσεων έχουν συνολικά ένσωματώσει τον ιστορικό προβληματισμό και λέγοντας γεωγραφία έννοούν, περίπου σάν κάτι τό αυτονόητο, ένα μίγμα ιστορικής γεωγραφίας, σύγχρονης γεωγραφίας και ενός είδους κοινωνιολογίας του χώρου. Δηλαδή όταν λέμε γεωγραφία σήμερα πρέπει νά έννοούμε άναπόφευκτα και ιστορική γεωγραφία. Τό βιβλίο του Emile Kolodny

(*La population des îles de la Grèce; essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, 1974) είναι πάρα πολύ καλό παράδειγμα· στο μεγαλύτερο ποσοστό του, είναι μία μελέτη ιστορικής γεωγραφίας του νησιώτικου χώρου της Ελλάδας, ενώ η λέξη ιστορία δεν υπάρχει ούτε στον τίτλο ούτε, θά Ήλεγα, στην διαπραγμάτευση: είναι κάτι σάν αυτονόητο ότι η γεωγραφία είναι ιστορική. Για τη δημογραφία βέβαια, το πρόβλημα είναι διαφορετικό: ο τίτλος «ιστορική δημογραφία» είναι πολύ «δυνατός» πάνω στα Ήργα, στις μελέτες, στα περιοδικά, σε όλα τα προϊόντα του κλάδου. Ο λόγος είναι φανερός: είναι ένας καινούριος επιστημονικός χώρος, ο οποίος Ήχει ανάγκη από αυτόν τον διαχωρισμό σε σχέση με τη σύγχρονη δημογραφία.

Λίγα ιστορικά τώρα από τη διείσδυση της δημογραφίας στην ιστορία, την ανακάλυψη της ιστορίας από τη δημογραφία, την πρόσφατη τέλος συγκρότηση της ιστορικής δημογραφίας σε αυτότελή κλάδο των ιστορικών επιστημών.

Ήδη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπάρχει η μεγάλη σχολή της κοινωνικής ιστορίας στην Γαλλία, όπου το πρόβλημα του πληθυσμού Ήχει τεθεί με πολύ Ήμφανη τρόπο. Όλα τα Ήργα που συνδέονται με δ,τι ονομάστηκε ΄αργότερα «σχολή των Annales» Ήχουν Ήντονη την φροντίδα για τον πληθυσμό, μόνον που ο πληθυσμός στην περίπτωση αυτή είναι μία ποσότητα ΄ανάμεσα σε κάποιες ΄λλες (οικονομία, κλπ.), που πρέπει να μετρηθεί για να διευκολυνθεί η μελέτη μιας συγκεκριμένης κοινωνίας.

Μετά τον Πόλεμο, και δίπλα στην ΄ακτινοβολία της σχολής των Annales που συνεχώς διευρύνεται, δύο καινούρια κέντρα ΄ ενδιαφέροντος δημιουργούνται στο Παρίσι, τα οποία ΄αναεώνουν, το καθένα με τον δικό του τρόπο, το ΄ ενδιαφέρον για την ιστορία των πληθυσμών. Το ΄ ένα είναι το INED (Institut Nationale d' Etudes Démographiques) και το ΄ άλλο η ΄ εδρα ιστορίας της Γαλλικής ΄Επανάστασης στη Σορβόννη. Στο πρώτο, ένας σημαντικός δημογράφος θέλησε να μελετήσει την φυσική γονιμότητα (fécondité naturelle) του ΄ ανθρώπου, κάτι ΄ αδύνατο όμως να μελετηθεί στους σημερινούς πληθυσμούς, ΄ αφ΄ ενός γιατί από την φύση της μία τέτοια μελέτη πρέπει να ΄επεκτείνεται σε μία ΄ αρκετά μεγάλη χρονική περίοδο και ΄ αφ΄ ΄ άλλου γιατί οι σημερινοί πληθυσμοί, με την υιοθέτηση διαφόρων ΄ αντισυλληπτικών μεθόδων και συστημάτων δεν φθάνουν τα ΄ δρια της «φυσικής γονιμότητάς» τους. Είναι ο Louis Henry, ο οποίος, με την βοήθεια του ιστορικού και ΄ αρχαιακού Michel Fleury, δημιουργεί μία μέθοδο ΄ αποδελτίωσης των ΄ εκκλησιαστικών βιβλίων γεννήσεων, γάμων και θανάτων, μετατρέποντας τις ιστορικά ΄ ανασυγκροτημένες οικογένειες του παρελθόντος σε ΄ ένα «΄εργαστήριο» μελέτης της φυσικής γονιμότητας. ΄Ετσι γεννήθηκε η μέθοδος Louis Henry που ΄ αποτελεί και τη θεμελιώδη τεχνική για την ιστορική δημογραφία. Τα ΄ ελαττώματα της μεθόδου, π.χ. ΄ αδυναμία να προσδιορίσουμε μερικές παραμέτρους όπως το ποσοστό γεννήσεων κλπ. ΄ επί του συνόλου του πληθυσμού, μία και με τον τρόπο που γίνεται η ΄ αποδελτίωση δεν γνωρίζουμε το ΄ σύνολο του πληθυσμού, ΄ αντισταθμίζονται από τα ΄ πλεονεκτήματά της, που είναι η ΄ όμοιογενοποίηση των πληροφοριών, η σαφήνεια και η σχετική ταχύτητα στην διεξαγωγή. ΄Η μέθοδος ΄ απέδωσε σημαντικότερα ΄ αποτελέσματα, σε βαθμό που σήμερα μπορεί ΄ ένας μέσος φοι-

τητής, διαβάζοντας τό έγχειρίδιο καί πηγαίνοντας σ' ένα τοπικό ἀρχεῖο, νά ἀποδελτιώσει αὐτό τό ὕλικό καί νά βρεθεῖ μέ μιά σειρά δελτίων, τά ὁποῖα στή συνέχεια νά μετατρέψει σέ μονογραφία.

Αὐτή εἶναι σχηματικά ἡ προέλευση τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας ἀπό τόν χῶρο τῶν δημογράφων. Μιά δημογραφία περισσότερο, θά ἔλεγα, ἀναδρομική, παρά ἱστορική, πού πραγματοποιεῖται ἀπό τεχνικούς, στατιστικούς-δημογράφους, οἱ ὁποῖοι, παρά τήν ἐγκυρότητα πού τῆς ἐξασφαλίζουν, δέν εἶναι σέ θέση νά τήν ἐντάξουν παρά μόνον ἐν μέρει στό συνολικό ἱστορικό φαινόμενο τῆς ἐποχῆς τῆς.

Τό δεύτερο κέντρο δημιουργίας αὐτοῦ τοῦ νέου ἐπιστημονικοῦ κλάδου πού εἶναι ἡ ἱστορική δημογραφία εἶναι ἡ Σορβόνη, μέ τόν καθηγητή Marcel Reinhard (Ἔδρα καί Ἰνστιτούτο Ἱστορίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης). Εἶχε φανεῖ ὅτι στήν Γαλλική Ἐπανάσταση κάτι καινούριο εἶχε ἐμφανιστεῖ πού ἡ ὥς τότε ἔρευνα εἶχε ὑποτιμήσει: ἦταν ὁ ὄγκος τοῦ πληθυσμοῦ, τό φαινόμενο τῶν μαζῶν. Γιά πρώτη φορά πράγματι στήν ἱστορία τῶν λαϊκῶν κινημάτων στήν Γαλλία, ὁ ὄγκος τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε παίξει ἕνα ρόλο πού ἡ μελέτη του ἀνοίγε καινούριες προοπτικές γιά μιά περισσότερο ἀναλυτική προσέγγιση τῆς ἱστορίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, σέ ἀντιπαράθεση πρὸς κάποια ἰδεολογικά χαρακτηριστικά μέ τά ὁποῖα ἦταν ὥς τότε φορτισμένη. Καί ἐδῶ, ὅπως γιά ἄλλους λόγους καί μέ ἄλλους τρόπους στοὺς δημογράφους, γεννήθηκε ἡ ἀνάγκη γιά τήν μελέτη τοῦ δημογραφικοῦ φαινομένου τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί φυσικά ὁ μόνος τρόπος μελέτης αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἦταν τά βιβλία γεννήσεων (ἢ βαπτίσεων), γάμων καί θανάτων πού κρατοῦσε ἡ Καθολική Ἐκκλησία. Οἱ δύο αὐτές τάσεις ἐσμιζαν τελικά σέ μιά Ἐταιρία, τήν «Société de Démographie Historique», ἡ ὁποία μέ τή σειρά τῆς συντόνισε στό ἐσωτερικό καί διεθνοποίησε τίς σχετικές ἔρευνες.

Ἄλλοι προβληματισμοί ἀπό τόν γαλλικό χῶρο, ὅπως ἐκεῖνος γιά τίς «κρίσεις διατροφῆς» (crises de subsistance) τῶν J. Meunret καί P. Goubert, ἢ τόν διεθνή, ὅπως τό κίνημα γιά τήν ἀνάδειξη τῆς γαλλικότητας τοῦ Québec καί ἄλλες διεργασίες στήν Ἰταλία, Ἀγγλία, Σκανδιναβικές χῶρες κ.ά. προστέθηκαν στή συνέχεια καί ὀλοκλήρωσαν τή φυσιογνωμία τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας σάν διεθνοῦς ἐπιστήμης.

Τό προϊόν εἶναι γαλλικό. Ἄλλά δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι εἶναι γαλλικό, δηλαδή δέν εἶναι τό «γαλλικό πνεῦμα» μόνον πού παρήγαγε αὐτό τό προϊόν ἔτσι ἀφηρημένα. Εἶναι καί ἡ διαθεσιμότητα τοῦ σχετικοῦ ὕλικου. Τά ἴδια προβλήματα δέν θά μπορούσαν νά μελετηθοῦν παρά μόνον σέ χώρα Καθολική, ὀριακά καί προτεσταντική, ἀλλά σέ μεγάλη διάρκεια μόνον σέ χώρα Καθολική καί σέ περιοχές οἱ ὁποῖες εἶχαν διατηρήσει τήν ἀρχαϊκή τους παράδοση· καί ἡ Γαλλία προσφερόταν καλά γι' αὐτό. Μιά συμπληρωματική παρατήρηση: καί ἐκεῖ δέν ἔγιναν θαύματα· ἡ λεπτή προσέγγιση, ἡ ἱστορική καί ἡ στατιστική, ἀντιστοιχεῖ μόνον στίς περιόδους καί στίς περιοχές γιά τίς ὁποῖες διατηρεῖται ἀφθονο ἀρχαϊκό ὕλικό. Τά κοινοτικά καί ἐνοριακά κατάστιχα στήν Γαλλία ἀποτελοῦν σειρές ἀπό τόν 16ο αἰώνα· ἂν κάναμε μιά σειρά τῶν καταστίχων καί τοῦ ὑπόλοιπου ἀρχαϊκοῦ

ύλικού, και κάναμε μία σειρά διπλανή με τα επιτεύγματα των νέων προσεγγίσεων στην ιστορική δημογραφία, θά βρίσκαμε μία αναλογία. Το θέμα του αρχαικού ύλικού για την «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή» είναι σχεδόν ἄλυτο. Εἶναι ἀδύνατο γιά τις ἀντίστοιχες περιόδους, ἀπό τόν 16ο ὡς τά μισά τοῦ 19ου αἰώνα, νά δουλέψουμε μέ τέτοιο ἀρχαικό ὑλικό γιά τόν ἀπλό λόγο δι τὸν δέν ὑπάρχει. Ὅσο ἔχει διασωθεῖ ἀπό τις λίγες καθολικές κοινότητες τοῦ Αἰγαίου εἶναι πολῦτιμο καί πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ, δέν μπορεῖ ὁμως νά ἀντισταθμίσει τήν ἔλλειψη πού παρατηρεῖται στό σύνολο τόσο τῶν ὀρθοδόξων ὡς καί τῶν μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἀντίθετα, ἀπό μία μικρή βυθομέτρηση τοῦ 19ου αἰώνα, φαίνεται δι μποροῦμε νά ἔχουμε ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα ἀπό τό 1860 καί μετά, μόνον πού γιά τήν περίοδο αὐτή, γιά τήν ὅποια διαθέτουμε τά στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ κλασική μέθοδος τῆς «ἀνασυγκρότησης οἰκογενειῶν» τῆς καθαυτοῦ ἱστορικής δημογραφίας εἶναι λιγότερο χρήσιμη.

Μερικά δείγματα ἐργασιῶν παλιότερων καί νέων μελετητῶν εἶναι ἐνθαρρυντικά πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή. Οἱ μελέτες π.χ. τοῦ καθηγητῆ Βαλαώρα. Ἀπό τις πολλές καί σοφές μελέτες του θά ἀναφέρω ἐκείνη πού ἀντιστοιχεῖ περισσότερο στόν δικό μου προβληματισμό, στήν δική μου εὐαισθησία: τήν μελέτη του γιά τήν ἐξέλιξη τῆς γονιμότητας τῶν Ἑλλήνων. Φτιαγμένη πρὶν ἀπό τόν πόλεμο, μέ μεθόδους πῖο ἐμπειρικές ἀπό ἐκεῖνες πού χρησιμοποιήθηκαν ἀργότερα, εἶναι μία μελέτη ἡ ὅποια σήμερα, μέ πολὺ καλύτερες μεθόδους, μπορεῖ νά θεωρεῖται ἄσπογη. Ὁ καθ. Βαλαώρας ἔδειξε πάρα πολὺ ὠραῖα δι ἀπό τό 1850, πού ἀρχίζει τό συγκεκριμένο ὑλικό, ὡς τήν ἀφιξη τῶν προσφύγων, ἔχουμε ἕναν ἐκμοντερνισμό τῆς δημογραφικῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἑλλήνων· καί στή συνέχεια, μέ τήν ἀφιξη τῶν προσφύγων, ἡ δημογραφική συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων ξαναγίνεται ἀρχαϊκή. Βέβαια, ὁ ἴδιος ἦταν γιαντρός-ὕγεινολόγος, δέν εἶχε προβλήματα ἱστορικής ἀναγωγῆς· ἀλλά γιά μᾶς σήμερα εἶναι ἐμφανές δι βρισκόμαστε μπροστά σέ μία πληροφορία ἡ ὅποια ἐρχεται ὄχι ἀπό τόν χῶρο τῆς ἱστορικῆς τεκμηρίωσης ἀλλά ἀπό τόν χῶρο τῆς δημογραφίας καί ἡ ὅποια μᾶς λέγει δι, στό ἀστικό ἑλληνικό κράτος τοῦ 19ου αἰώνα, δημιουργοῦνται οἱ συνθήκες τοῦ ἐκμοντερνισμοῦ σέ ὅλα τά επίπεδα, καί στό ἐπίπεδο τῆς δημογραφικῆς συμπεριφορᾶς, καί οἱ συνθήκες αὐτές αἰρονται ἢ ἀναιροῦνται, ἔστω καί ἐν μέρει, μέ τήν ἀφιξη στήν Ἑλλάδα τῶν προσφύγων πού μᾶς στέλνει ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία καί οἱ ὅποιοι κουβαλοῦν μαζί τους μία ἀρχαϊκή δημογραφική συμπεριφορά πού ἡ Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα εἶχε ἀποσεισει. Στήν γραμμὴ αὐτῆ τῶν γιαντρῶν, οἱ μελέτες τοῦ καθηγητῆ Τριχόπουλου γιά τή σύγχρονη δημογραφία εἶναι ἱκανοποιητικές, καί νομίζω δι τό βιβλιαράκι του γιά τή σύγχρονη δημογραφία τῆς Ἑλλάδος πού ἔχει ἐκδοθεῖ στά ἀγγλικά ἀπό ἕναν ὄργανισμό τοῦ Ο.Η.Ε. εἶναι πολῦτιμο. Ἀπό τήν πλευρά τῶν δημογράφων, ἔχω μιλήσει γιά τό βιβλίο τοῦ κ. Σιάμπου, *Ἡ δημογραφική ἐξέλιξις τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1985*. Ὁ τίτλος εἶναι παραπλανητικός κατά τό ἥμισυ: ἀπό τό 1821 ὡς τό 1865, τά στοιχεῖα εἶναι ἐλάχιστα, ἡ δουλειά πού ἔχει κάνει λίγη, δέν μποροῦσε ἄλλωστε νά προχωρήσει περισσότερο διότι εἶναι μοντέρνος συστηματικός δημογράφος, ἀλ-

λά ὅλη ἡ ἐργασία του στη συνέχεια ἀξιοποιεῖ στό μέγιστο τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα καί μέ ἀναγωγές πρὸς τά πίσω μᾶς δίνει πάρα πολὺ σημαντικές ἰδέες γιὰ τὸ ποιά θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ δημογραφικὴ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας. Γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχουμε καί τὸ βιβλίο τοῦ κ. Τσαούση, *Μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας*. Ὁ τίτλος καί πάλι εἶναι ἡμι-παραπλανητικός (δὲν ξέρω σέ ποιά γλώσσα μπορούμε νὰ ποῦμε «μορφολογία τῆς κοινωνίας» ἀντὶ γιὰ δημογραφία), καί νομίζω ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού περνάει ἀπαρατήρητο σάν δημογραφικό. Πάντως τὸ βιβλίο εἶναι δημογραφικό καί ἔγκυρο, παρόλο πού εἶναι τονισμένες οἱ κοινωνιολογικὲς παράμετροι καί ὄχι οἱ καθαυτὸ δημογραφικὲς, στατιστικὲς, κλπ. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καί ἡ μελέτη τῆς Δίδος Σερελέα γιὰ τὴ θέση τῶν γυναικῶν στὶς ἑλληνικὲς στατιστικὲς τοῦ 19ου αἰῶνα (β' μισό) πού ἀποτελεῖ σύγυρη συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ἑλληνικῆς δημογραφίας τοῦ 19ου αἰῶνα.

Δὲν θὰ μείνω περισσότερο σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, θὰ πάω λίγο πιο παλιά, γιὰ νὰ δοῦμε τί μπορούμε νὰ κάνουμε ἑμεῖς, σάν ἱστορικοί, γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅποτε ἀρχίζει ἡ πραγματικὴ στατιστικὴ ἐποχὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ξαναγυρίζω στό πρόβλημα τῆς διαθεσιμότητας τῶν πηγῶν στὸν διεθνή χῶρο. Αὐτὴ τὴ στιγμή, ἂν τοποθετήσουμε σ' ἓνα χάρτη τὰ σημεῖα ὅπου ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἡ ἱστορικὴ δημογραφία στὸν κόσμο, θὰ δοῦμε ὅτι ὁ χάρτης αὐτὸς ἀντιστοιχεῖ ἀπολύτως πρὸς ἐκεῖνον τῶν χωρῶν μέ καθολικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, συμπεριλαμβανομένων καί μερικῶν πρῶν ἀποικιῶν ὅπως ὁ Καναδάς, ὅπου ἡ ἱστορικὴ δημογραφία χρησιμοποιεῖται σήμερα σάν ἓνα ἰδεολογικὸ δπλο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καί στερέωση τοῦ γαλλικοῦ χαρακτήρα τοῦ Québec. Ἐμεῖς βρισκόμαστε, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι, σέ χώρα ὀρθόδοξη, ὅπου ἡ ἀρχαϊκὴ παράδοση εἶναι ἀπὸ ἀνύπαρκτη ἕως ἀσήμαντη. Τί θὰ κάνουμε μπροστά σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση; Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ μελετήσουμε τὰ τρία βασικὰ προβλήματα πού μελετᾶ ἡ δημογραφία: τὴν γέννηση, τὸν γάμο καί τὸν θάνατο, ὄχι μόνο γιὰτὶ δὲν ἔχουμε ἐπαρκὴ ποσοτικὰ στοιχεῖα σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, ἀλλὰ γιὰτὶ δὲν μπορούμε νὰ ἀνασυγκροτήσουμε οὔτε ἓναν ὀρισμένο στατιστικῶς ἔγκυρο ἀριθμὸ οἰκογενειῶν μέ συνεχὴ παρουσία στὶς πηγές, πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ γνωρίσουμε, ἂν ὄχι τοὺς πραγματικὸς ἀριθμούς τῶν γεννήσεων, γάμων, θανάτων καί ὡς ἐκ τούτου τὸν ὄγκο τοῦ πραγματικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ τὰ ποσοστὰ καί τοὺς ρυθμούς τῆς γεννητικότητας, τῆς γαμηλιότητας καί τῆς θνησιμότητας, πού θὰ ἄνοιγαν τὸν δρόμο καί γιὰ τὸν κατοπινὸ προσδιορισμὸ τῶν ἀπόλυτων ἀριθμῶν καί γιὰ τὴν κατάκτηση ἄλλων, περισσότερο ποιοτικῶν, ὄψεων τῆς ἱστορίας τῶν πληθυσμῶν. Μίλησα γιὰ ἀνασυγκρότηση οἰκογενειῶν. Αὐτὴ ἡ ἀνασυγκρότηση δὲν ἔχει νόημα ἂν δὲν ἐπεκτείνεται σέ τρεῖς ἕως τέσσερις τουλάχιστον γενεές καί ἂν δὲν εἶναι τροφοδοτημένη μέ στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τὸ σύνολο τῶν μελῶν τους καί τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν πράξεων — γέννηση, θάνατος, ἐνδεχομένως γάμος καί μετανάστευση. Στὴν «καθ' ἡμᾶς Ἐνατολή» εἴμαστε καταδικασμένοι νὰ μὴ μάθουμε ποτέ αὐτὰ τὰ ποσοστὰ, αὐτοὺς τοὺς ρυθμούς. Ἀκόμα καί στὶς σπάνιες περιπτώσεις ὅπου γιὰ κάποιους ἱστορικοὺς λόγους ἔχουμε μιά καλὴ ἀρχαϊκὴ παράδοση, ὅπως στὰ Ἐπτάνησα καί στὶς καθολικὲς κοινότητες τοῦ Αἰ-

γαίου, ή κατάσταση δέν είναι ιδανική. Όταν μερικές φορές διαθέτουμε ύλικό γιά τούς γάμους, μās λείπει τό αντίστοιχο ύλικό γιά τίς γεννήσεις ή τούς θανάτους κλπ., μέ άποτέλεσμα νά μή μπορούμε νά συγκροτήσουμε ένα αριθμητικά και χρονικά ίκανοποιητικό δείγμα. Χωρίς νά αποκλείω τή δυνατότητα νά βρεθεί τέτοιο ύλικό, ή τό ένδεχόμενο νά συμπληρωθούν τά κενά μέ στατιστικές μεθόδους γιά τίς όποιες θά ξέρουμε άπό πριν πόσο περιθώριο λάθους έμπεριέχουν και θά τό άποδεχόμαστε, χωρίς λοιπόν νά τό αποκλείω αυτό, νομίζω ότι θά πρέπει αυτή τή στιγμή νά είμαστε επιφυλακτικοί ώς πρός τό τί μπορούμε γιά τήν καθαρά δημογραφική συμπεριφορά τών παλαιότερων πληθυσμών τής Έλλάδας και φυσικά τής Βαλκανικής, αυτού του χώρου στον όποιο άναφερόμαστε συστηματικά.

Θά άναφερθώ έδώ σε μιά δική μου άποτυχημένη προσπάθεια νά χρησιμοποιήσω μιά όρισμένη κατηγορία τεκμηριωτικού ύλικού γιά νά εξαγάω δημογραφικές πληροφορίες. Θέλησα νά δώ άν άπό τά προικοσύμφωνα, πού διασώζονται σε σημαντικό αριθμό άπ' όλη τήν Έλλάδα σχεδόν, μπορούμε νά βγάλουμε θνησιμότητα γονέων. Τό έρώτημα πού έθετα ήταν τό ακόλουθο: Σε ποιές άναλογίες ήταν παρόντες (δηλαδή έν ζωή) οί γονείς κατά τή σύναψη του γάμου ενός ζευγαριού: π.χ. και οί 4, οί 3, οί 2, ό ένας, κανένας· και ποιοί: ό πατέρας, ή μητέρα, κλπ.· και στή συνέχεια, άν ή σχέση αυτή παρουσίαζε κάποιες διακυμάνσεις μέσα στον χρόνο. Άπό τήν άπάντηση πού θά δινόταν σ' αυτά τά έρωτήματα, θά προέκυπτε μιά ένδιαφέρουσα πληροφορία γιά τή θνησιμότητα στις σχετικά μεγάλες ηλικίες. Έπρεπε βέβαια νά λυθούν και άλλα προβλήματα, όπως ή ηλικία τών νεονύμφων, ή σειρά γεννήσεώς τους στην αντίστοιχη πατρική οικογένεια κ.ά., τά όποια είχα προαποφασίσει ότι δέν έβρισκαν άπάντηση, άποδεχόμενος έτσι έξ άρχής τήν μέτρια ποιότητα του άποτελέσματος τής έρευνάς μου. Μετά άπό μιά πρώτη συσσώρευση ύλικού, άρχισε νά φαίνεται ότι τά άποτελέσματα θά ήταν κατώτερα και άπό αυτές τίς πιό μετριοπαθείς προσδοκίες, ήταν δηλαδή πράγματι άσήμαντα. Άποδείχτηκε ότι τό μόνο πράγμα τό όποιο μπορούσαμε νά μάθουμε άπ' αυτή τήν έρευνα ήταν αυτό πού φαινόταν διά γυμνού όφθαλμού, δέν έβγαινε τίποτα περισσότερο. Ό βασικός λόγος ήταν ό εξής : Άπό τήν πλευρά του προικοδότη (δηλαδή τήν οικογένεια τής νύφης) ύπήρχε συνήθως παράλειψη τής μητέρας, και άπό τήν πλευρά του προικολήπτη έλλειψη αξιοποιησιμων πληροφοριών, όχι μόνο γιά τήν μητέρα, αλλά και γιά τούς δύο γονείς.

Έδώ θέλω νά άπευθυνθώ στους συναδέλφους εκείνους οί όποιοι, στις άρχειακές έρευνές τους, βλέπουν νά ύπάρχει ύλικό αξιοποιησιμο δημογραφικά, και νά τούς πω άπό τώρα ότι όσο φτωχό είναι αυτό τό ύλικό σε δημογραφικές πληροφορίες, τόσο τά άποτελέσματα τής μελέτης μας θά είναι φτωχά και χονδροειδή. Δέν θά εγκαταλείψουμε σίγουρα τήν προσπάθεια, αλλά πρέπει νά τό ξέρουμε, νά τό άποδεχθούμε, δέν θά φθάσουμε ποτέ σ' αυτά τά φίνα διαγράμματα μέ τά όποια μās έχει συνηθίσει ή ευρωπαϊκή ιστορική δημογραφία, στηριζόμενοι σ' αυτού του είδους τό φτωχό και εύκαιριακό ύλικό.

Έκτός όμως άπό τά τρία μεγάλα άγκωνάρια τής ιστορικής δημογραφίας, ύπάρχουν δύο άλλα, τά όποια είναι κατά τήν γνώμη μου τά σημαντικότερα γιά

μᾶς καί στά ὁποῖα πρέπει νά βάλουμε δλες μας τίς δυνάμεις : τό ἓνα εἶναι ἡ μετανάστευση καί τό δεύτερο, τό οἰκιστικό πλέγμα. Βέβαια, θά εἴμαστε πάντα κουτσοί: ὅταν θά φτάσουμε στή μετανάστευση δέν θά ξέρουμε πῶς ἔχουμε φτάσει δημογραφικά στή μετανάστευση, δέν θά ξέρουμε ἂν ἡ μετανάστευση εἶναι τό ἀποτέλεσμα δημογραφικῆς πίεσης ἢ κάποιας ἄλλης. Ὅπως δέν θά ξέρουμε ἀντίστοιχα, ἂν τό οἰκιστικό πλέγμα Χ ἀντιστοιχεῖ σέ κάποιο τύπο δημογραφικῆς ἀνάπτυξης ἢ σέ ἓναν ἄλλο. Αὐτό δέν θά μπορούμε νά τό ξέρουμε ἀπό τήν ἀρχή. Τί θά κάνουμε τότε; Θά δουλέψουμε στήν περίπτωση αὐτή παίρνοντας τόν ἀντίστροφο κατὰ κάποιο τρόπο δρόμο, δηλαδή θά δουλέψουμε σάν νά μή τίς ἐνδιαφέρει αὐτό τό πρόβλημα καί θά κάνουμε ἀπλῶς τήν ἀποτύπωση τοῦ φαινομένου πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Θά τήν κάνουμε ὁμως μέ δημογραφικές φροντίδες, δηλαδή ἐν ὄψει τοῦ νά λύσουμε αὐτό τό πρόβλημα, καί ὄχι μέ πολιτικές ἢ ἐθνικές φροντίδες. Ξανάρχομαι στό θέμα τῆς μετανάστευσης: τό θέμα τῆς μετανάστευσης — καί δέν ἐννοῶ βέβαια τή σύγχρονη μετανάστευση, φαινόμενο πού μελετοῦν ἄλλοι— ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ περίπου σάν πρόβλημα ἐθνικό, τόσο ἀπό τήν πλευρά τῆς ἀφηγηματικῆς ἱστοριογραφίας ὅσο καί ἀπό τήν πλευρά τῶν ἐκάστοτε ἀναλυτικότερων προσεγγίσεων. Δυστυχῶς ἡ μετανάστευση δέν ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ σάν πρόβλημα ἐθνικό μόνο στήν Ἑλλάδα, ἀλλά καί σέ ὅλα τά Βαλκάνια, ἔχει συνδεθεῖ μέ ὅλο τό πρόβλημα τοῦ ἐθνικισμοῦ στήν περιοχή, μέ ἀποτέλεσμα νά εἶναι ἓνα θέμα-ταμπού, ἢ ἓνα θέμα ὑπερφορτισμένο πολιτικά τό ὁποῖο δέν μπορούμε εὐκόλα νά πλησιάσουμε, ἀκόμα καί ὅσοι νομίζουμε ὅτι εἴμαστε λιγότερο ἐμπλεγμένοι στά δίχτυα τοῦ σωβινισμοῦ. Δηλαδή τό πρόβλημα τῶν μετατοπίσεων, τῶν μετακινήσεων τῶν πληθυσμῶν, πρόβλημα κατ' ἐξοχήν δημογραφικό κοντά σ' ἄλλα, δέν ἀντιμετωπίζεται μέ κανένα δημογραφικό κριτήριο. Μερικές φορές δέ, τά ἀποτελέσματα εἶναι ἀντίθετα ἀπό τά ἐπιδιωκόμενα ἀπό τήν ἐθνική ἢ τήν ἰδεολογικά προσδιορισμένη ἐπιστήμη, ἀλλά αὐτό δέν ἐνοχλεῖ κανέναν. Ἐννοῶ δηλαδή ὅτι μέ τό νά ὑποτιμᾶται ὁ δημογραφικός χαρακτήρας τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομένου, μερικές φορές αὐτοί πού τόν ὑποτιμοῦν χάνουν στοιχεῖα εὐνοϊκά γιά τίς ἴδιες τίς θέσεις τους ἢ δημιουργοῦν τέτοια σύγχυση ἀπό τήν ὁποία δέν μπορούμε νά βγοῦμε εὐκόλα. Θά ἐπανέλθω σ' αὐτό, γιατί ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν προοπτική τῆς γεωγραφίας.

Τό δεύτερο θέμα, στό ὁποῖο βλέπω εὐνοϊκές προοπτικές, ἴσως γιατί ἔχουμε σοβαρές ἀνάγκες οἱ ὁποῖες μπορούν νά μᾶς κινητοποιήσουν, εἶναι ἐκεῖνο τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος. «Οἰκιστικό πλέγμα»: μεταφέρω στά ἑλληνικά τόν ὄρο «reuplement», γιά τόν ὁποῖο δέν ἔχω βρεῖ καμιά καλύτερη ἀπόδοση· φυσικά τά λεξικά ἔχουν διάφορες λέξεις. Αὐτή τή στιγμή ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά μελετήσουμε πῶς ἐγκαθίσταται ὁ πληθυσμός πάνω στό ἔδαφος, πῶς συκροτοῦνται στό ἐπίπεδο αὐτό τά πλέγματα σχέσεων, καί φυσικά ἀπό κεῖ καί πέρα νά φτιάξουμε τίς ἐνότητες, τοπικές, περιφερειακές καί εὐρύτερες ἂν μπορούμε, καί νά φτάσουμε σέ μιά καινούρια μονάδα ἀναγωγῆς, τήν ὁποία θεωρῶ ἀπαραίτητη γιά τήν προσέγγιση αὐτή, πού θά εἶναι ὄχι πλέον ἡ δημογραφική μονάδα, ἢ οἰκογένεια, τήν ὁποία ἐμεῖς ἔχουμε περίπου ἀποδεχθεῖ ὅτι δέν θά μελετήσουμε ἀναλυτικά, ἀλλά τό χωριό. Πάνω στό ἔδαφος θά ἔχουμε τώρα μιά ἄλλη ἐνότητα, τό χωριό —

χρησιμοποιῶ τόν ὄρο μέ ἐπιφύλαξη, γιατί ἡ ἔννοια χωριό βάζει τεράστια προβλήματα πού θά κληθοῦμε νά λύσουμε στή συνέχεια—, θά ἔχουμε λοιπόν τόν οἰκισμό πάνω στό ἔδαφος, καί μέ αὐτή τήν καινούρια μονάδα θά μπορέσουμε νά λύσουμε μερικά προβλήματα πού ἔχουν μείνει ἄλυτα ἀπό τήν προηγούμενη φάση, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀδυναμία μας νά προσεγγίσουμε μέ δημογραφικό τρόπο τό δημογραφικό πρόβλημα. Ὁ χώρος πού δημιουργεῖται τώρα μέ τήν νέα αὐτή ἀντίληψη ἀρχίζει καί ἐπικοινωνεῖ ὄχι πιά μόνον μέ τήν γεωγραφία, ἀλλά καί μέ τήν δημογραφία καί τήν οἰκονομία στή συνέχεια. Δέν θά μιλήσω σήμερα καθόλου γι' αὐτή τήν πλευρά, ὄχι γιατί τήν θεωρῶ ἀσυμβίβαστη, ἀλλά γιατί θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά καί πρέπει κάποτε νά τελειώνουμε.

Λοιπόν, νέα μονάδα μελέτης ὁ οἰκισμός, τόν ὁποῖο αὐτή τή φορά δέν θά μελετήσουμε ἀνεκδοτολογικά καί μονογραφικά, ἀλλά περισσότερο «ποσοτικά» καί κυρίως σέ συνδυασμό μέ τό μικρο-τοπικό του πλαίσιο, ἐντάσσοντάς τον στή συνέχεια στό πλαίσιο τῆς περιφέρειας, ἀρχίζοντας ἀπό τή στενότερη γιά νά φτάσουμε στήν εὐρύτερη δυνατή. Ἀλλά καί πάλι δέν πρέπει νά δημιουργηθεῖ ὑπερβολική αἰσιοδοξία σχετικά μέ τή διαθεσιμότητα τῶν πηγῶν. Καί πάλι, μετά τίς αὐτονόητες ἐξαντλητικές ἐρευνες, ἡ εἰκόνα πού θά προκύψει θά εἶναι ἀπλῶς ἄλλου περισσότερο καί ἄλλου λιγότερο θαμπή. Δηλαδή ὁ 14ος, ὁ 15ος, ὁ 16ος αἰώνας θά εἶναι ἀδύνατοι, ἀσαφεῖς, ἀτελεῖς, καί ἀπό τόν 16ο, 17ο, 18ο θά ἔχουμε πληρέστερη εἰκόνα τοῦ χώρου καί ἐνδεχομένως μέ τόν 19ο αἰώνα θά μπορέσουμε νά φτάσουμε σέ μιᾶ τελειότητα καί ὕστερα ἀναδρομικά, ὅπως κάνουμε πάντα, νά ἐπιφέρουμε βελτιώσεις. Ἐδῶ ὁμως τίθεται ἓνα θέμα «ἐθνικοῦ προγραμματισμοῦ». Πρέπει νά ἀρχίσουν κάποτε μελέτες νέου τύπου, γιά νά μπορέσουν νά ἐνσωματώσουν καί νά ἀξιοποιήσουν ὑπάρχουσες διαθεσιμότητες, ἀκόμα καί ὑπάρχουσες κατακτήσεις. Ὑπάρχουν τομεῖς οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐξελιχθεῖ ἀλλά δέν ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ: ἡ μικρο-τοπωνυμία π.χ. ἔχει ἱκανοποιητικά προχωρήσει στήν χώρα μας, ἀλλά δέν ἔχει διόλου πάρει μιᾶ μορφή σειρᾶς, δέν ὑπακούει σ' ἓνα πνευματικό σχέδιο πολλαπλῆς χρήσης πού θά τῆς ἔδινε μιᾶ νέα ἱστορικοκοινωνική δυναμική. Τά τοπωνύμια τά μελετᾶμε γιά τήν γλωσσική τους μορφή καί ὄχι γιά νά τοῦς ἀποσπάσουμε τήν ἱστορική πληροφορία πού ἐμπερικλείουν, τήν εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ τοπίου πού μποροῦν μέ τήν κατάλληλη ἐπεξεργασία νά μᾶς ἀποδώσουν.

Ἐνα ἄλλο πρόβλημα πού θέλω νά θίξω τώρα εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἀξομείωσης τοῦ πληθυσμοῦ μέσα στόν χρόνο. Σήμερα αὐτό μᾶς φαίνεται αὐτονόητο, ἀλλά δέν ἦταν πάντοτε ἔτσι. Εἶναι κι αὐτό μιᾶ κατάκτηση τῆς σύγχρονης σκέψης. Ὡς τά μισά τοῦ 18ου αἰώνα, στήν Γαλλία δέν εἶχε γίνει ἀκόμη ἀπολύτως συνειδητό ὅτι ἓνας οἰκισμός δέν ἔχει πάντοτε τόν ἴδιο ἀριθμό κατοίκων. Ἀποτέλεσμα: ἀπογραφικά στοιχεῖα τοῦ 1713 π.χ. χρησιμοποιοῦνται 50 χρόνια ἀργότερα σάν ὁ πραγματικός πληθυσμός ἑνός οἰκισμοῦ, κλπ. Κι ἐμεῖς ὁμως βρισκόμαστε μπροστά σέ ἀνάλογα προβλήματα. Ὁ Rouquerville, τόν ὁποῖο ὄλοι ξέροουμε καί μερικοί ἴσως νομίζουν ὅτι μποροῦν νά ἀξιοποιήσουν δημογραφικά, ἔχει πάρει ἀπό κάποιον τουρκικό, ὑποθέτω, ἀρχεῖο τίς λίστες τῶν χωριῶν καί ἔχει προσθέσει ἡ «στρογγυλέψει» τοῦς ἀριθμούς τῶν κατοίκων. Τί πράγματι ἀντιπροσωπεύουν οἱ

ἀριθμοί αὐτοί καί σέ ποιά ἐποχή ἀνάγονται ἀκριβῶς; Οἱ ἀριθμοί τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ὄλοι στρογγυλοί, δηλαδή λήγουν σέ 0 ἢ 5. Αὐτή εἶναι μιά πρώτη στοιχειώδης παρατήρηση, ἀπαραίτητη γιά νά ξέρομε πού πᾶμε. Μιά δευτέρη προσέγγιση μᾶς ἐπιβάλλει νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ἀποτέλεσμα ἀπογραφῆς ἢ εἶναι στοιχεῖα κατ' ἐκτίμηση. Ἀντιπαρέρχομαι καί ἄλλες δυσκολίες καί συμπεραίνω: τά στοιχεῖα τοῦ Rouqueville εἶναι χρησιμοποίησιμα, καί ἐπειδή εἶναι ἀρκετά πρόσφατα, μποροῦμε νά τά διασταυρώσουμε μέ ἄλλα καί νά δοῦμε πόσο ἀξίζουν, ἀλλά εἶναι φανερό ὅτι ἀκόμα καί στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ πληθυσμός θεωρεῖται περίπου σταθερός καί πάντως «στρογγυλός». Ἡ ἀνάγκη γιά τήν ἀκριβή μέτρηση δέν ἔχει ἀκόμα ἐμφανιστεῖ.

Ὁ πληθυσμός λοιπόν αὐξομειώνεται: κάποτε καταρρέει, κάποτε ἀνασυγκροτεῖται, κάποτε ἀκμάζει καί κάποτε ἴσως πάλι καταρρέει ἢ μεταναστεύει. Ἐχει φτιαχτεῖ αὐτή τή στιγμή γιά ὀλόκληρη τήν Εὐρώπη, μέ τάσεις ἐπέκτασης καί σέ ἄλλα σημεία τοῦ κόσμου, ἓνα μοντέλο αὐτῆς τῆς αὐξομείωσης τοῦ πληθυσμοῦ. Δηλαδή: 14ος αἰῶνας, δημογραφική κρίση· 15ος αἰ., ὀλόκληρος ὁ 16ος καί οἱ ἀρχές τοῦ 17ου, ἀνασύνταξη καί ἀνάπτυξη· ὁ μισός 17ος καί ὁ μισός 18ος, νέα κρίση, μικρότερη ἀπό ἐκείνη τοῦ 14ου· καί ἀπό τό 1750 καί μετά, συνεχῆς αὐξηση. Γιά τόν 14ο αἰῶνα, ὑπάρχει τό συγκεκριμένο γεγονός, ἡ μαύρη πανώλης. Ἀλλά τόν 17ο ἔχουμε πάλι κρίση, ἡ ὁποία δέν δικαιολογεῖται πιά μέ τήν πανώλη, γιατί ἔχει ἀτονήσει, ἀκόμα καί στίς περιοχές ὅπου ἐνδημεῖ. Κάποιες καινούριες ἐξηγήσεις πρέπει νά βρεθοῦν, κάποια αἷτια περισσότερο περίπλοκα βρισκονται προφανῶς πίσω ἀπό τήν κρίση αὐτή.

Συνεχίζω μέ μιά παρατήρηση: ἤδη ἀπό τήν Ἑλλάδα, πρὶν πάω στήν Γαλλία, εἶχα καταλάβει ἀπό διαβάσματα — *Ἡ Πελοπόννησος* τοῦ Μ. Σακελλαρίου ἦταν ἓνα ἀπό αὐτά— ὅτι ὁ πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας αὐξάνεται στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καί συνεχίζει νά αὐξάνεται ὄλο τόν 19ο. Γιά τόν 19ο, τό ξέρομε ὄλοι, δέν ὑπάρχει πρόβλημα. Τό θέμα εἶναι τί ἐγινε τόν 18ο. Τό φαινόμενο αὐτό ἄρχισαν νά τό διαπιστώνουν ὄλες οἱ ἐθνικές ἱστορικές ἐπιστῆμες καί νά βλέπουν ὅτι τόν 18ο αἰῶνα, τόσο στά Βαλκάνια ὄσο καί στήν Κεντρική Εὐρώπη, ἀλλά καί σέ πῶς ἐκκεντρες χῶρες, ἔχουμε σημαντική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, τήν ὁποία προσπαθοῦσαν ὄλοι νά ἐξηγήσουν μέ κριτήρια τοπικά. Ἡ συγκριτική μελέτη ὄμως ἔδειξε ὅτι τό φαινόμενο δέν ἦταν τοπικό, τό φαινόμενο ἦταν —τό λιγότερο πού μποροῦμε νά πούμε— περιφερειακό. Δηλαδή δέν ἔχουμε αὐτοτελή ἀνάπτυξη τοῦ πληθυσμοῦ στήν Ἑλλάδα τόν 18ο αἰ. καί καταστροφή τοῦ πληθυσμοῦ στήν Ἰταλία ἢ στήν Βουλγαρία τήν ἴδια ἐποχή. Τό φαινόμενο εἶναι πανευρωπαϊκό, παμβαλκανικό καί, ἐδῶ προσθέτω μέ ἐπιφύλαξη, ὀθωμανικό. Δηλαδή μιά ἀντίληψη ἢ ὁποία θά ἔκοβε τήν ὀθωμανική Αὐτοκρατορία —καί δέν ἐννοῶ τήν Ρουμελία, δέν ἐννοῶ τά Βαλκάνια— ἢ ὁποία θά ἔκοβε τήν Μικρά Ἀσία ἀπό τήν Εὐρώπη θά βρισκόταν μπροστά στήν δυσκολία νά ἐρμηνεύσει τήν ἐνιαία δημογραφική συμπεριφορά καί ἐξέλιξη τοῦ μικρασιατικοῦ πληθυσμοῦ τόν 18ο αἰῶνα. Ξαναγυρίζουμε ἐδῶ σέ κάποιες ἄλλες ἀνάγκες καί τῆς γεωγραφίας καί τῆς ἱστορίας γενικότερα, ὄπως εἶναι ἡ συγκρότηση περιοχῶν, καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη —τό λέω μέ κάποια ἐπιφύλαξη, διότι δέν ἔχω μελετήσει ἀναλυτικά τό θέμα παρά

μόνο μέσα σέ μία γενικότερη προσέγγιση— ή Μικρά Ἀσία ἀποτελεῖ τμήμα τῆς Εὐρώπης.

Μιά ἄλλη ὄψη τοῦ ἴδιου φαινομένου, τῆς ἀξομείωσης τοῦ πληθυσμοῦ μέσα στόν χῶρο καί τόν χρόνο, μᾶς προσφέρεται ἀπό μία πρόσφατη ἀρχαιολογική ἔρευνα, ἐκείνη γιά τήν ἀρχαία οἰκιστική τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κέντρου Οἰκιστικῆς (Δοξιάδη), καί εἶναι εὐτυχῆς σύμπτωση πού ὁ κ. Σακελλαρίου, ὁ ὁποῖος εἶχε μιά πολύ σοβαρή συμμετοχή στήν ἔρευνα αὐτή, εἶναι σήμερα μαζί μας. Αὐτή ἡ ἔρευνα, πού δυστυχῶς δέν ὀλοκληρώθηκε, μέ πρωτότυπη καί κυρίως ἐνιαία μέθοδο, μᾶς δίνει μιά εὐανάγνωστη εἰκόνα τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὡς τούς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι πού ἐξάγουμε μιά συγκριτική πληροφορία γιά τά νεότερα χρόνια: βάζοντας στόν χάρτη τίς πληροφορίες πού μποροῦμε νά συγκεντρώσουμε γιά τούς οἰκισμούς στά ἐπόμενα χρόνια καί ὡς σήμερα, ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ξαναβρίσκουμε τό ρωμαϊκό οἰκιστικό πλέγμα μόλις στά μισά τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐδῶ νομίζω ὅτι ἔχουμε μιά πληροφορία πολύτιμη, πού μπορεῖ νά «δέσει» πολλές ἐνδιάμεσες προσεγγίσεις, δηλαδή τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τήν βυζαντινὴ φάση, τήν ἀνάπτυξη κατά τό τέλος τῆς βυζαντινῆς φάσης καί τήν καταστροφή τοῦ 14ου αἰώνα, καί μετά τή σταδιακὴ ἀνάπτυξη τῆς Τουρκοκρατίας. Τό παράδειγμα εἶναι πάρα πολύ καλό. Βέβαια δέν εἶναι πανελλήνιο. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά ὁμως καί τό δικό μας δείγμα δέν εἶναι πανελλήνιο, δηλαδή δέν ἔχουμε βάλει αὐτὴ τὴ στιγμή σ' ἓνα χάρτη τό οἰκιστικό πλέγμα ὅλης τῆς Ἑλλάδας ὥστε νά μποροῦμε νά τὰ συγκρίνουμε. Ἄλλωστε μιά τέτοια σύγκριση πάντοτε σχετικὴ σημασία θά ἔχει, μέ κανένα τρόπο δέν μποροῦμε νά συγκρίνουμε δυὸ ἐποχές τόσο ἀπομακρυσμένες καί μέ τόσο διαφορετικὴ κοινωνικὴ συγκρότηση μόνο μέ τήν οἰκιστικὴ μονάδα. Πάντως ἡ εἰκόνα, τό μήνυμα πού μᾶς στέλνει ὁ οἰκιστικὸς χάρτης τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καί ὁ οἰκιστικὸς χάρτης, ἰδεατὸς ἐπὶ τοῦ παρόντος, τοῦ 18ου αἰώνα, μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν ἓνα πρόσθετο ἐρέθισμα γιά τό βῆμα τοῦ προβληματισμοῦ μας γύρω ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν γῆ πού κατοικεῖ, τὸν τραγικὸ ἀγῶνα του νά δεσπώσει στό φυσικὸ του περιβάλλον.

Συζήτηση

ANNA ABRAMEA: Θά ἔκανα μιά εὐρύτερη παρέμβαση πρὶν μιλήσω γιά τὴν ἐργασία στό Ἴδρυμα. Θά ἤθελα νά μιλήσω καί νά πῶ γι' αὐτὸ τό πρόβλημα πού ἔθεσε ὁ κ. Παναγιωτόπουλος πρὶν ἀπὸ λίγο, δηλαδή γιά τούς ρωμαϊκοὺς οἰκισμούς καί μέ αὐτὸ ἀφορμὴ νά πῶ ὅτι καί γι' αὐτὸν τὸν τομέα γίνεται ἓνα συλλογικὸ ἔργο ἀπὸ τὴν Διεθνή Ἀκαδημαϊκὴ Ἐνωση ἐδῶ καί πολλά χρόνια καί στό ὁποῖο μετέχει καί ἡ Ἑλλάδα μέ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἐχει ἐκδοθεῖ ἓνα τεύχος πού περιλαμβάνει τὴ Μακεδονία, ἀλλὰ δυστυχῶς δέν ἔγινε ἀπὸ Ἑλληνες ἐκτός μόνο ἀπὸ τὴν τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης πού ἐπεξεργάστηκε. Συνεχί-

ζουμε με τή Θράκη πού σέ λίγο καιρό θά τυπωθεῖ ἀπό τήν Βουλγάρικη Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν. Πρόκειται γιά λήμματα ἱστορικά μέ πηγές, βιβλιογραφία καί φυσικά μέ λεπτομερέστατο χάρτη οἰκισμῶν. Ὄταν αὐτό τό ἔργο κάποτε ὀλοκληρωθεῖ, θά ἔχουμε τούς ρωμαϊκοὺς οἰκισμοὺς ἑτοιμοὺς γιά τέτοιους εἶδους συγκρίσεις. Καί τώρα γιά τήν ἱστορική γεωγραφία στά βυζαντινά χρόνια —μιλάμε πάντα γιά ἐργασίες πού γίνονται στό Ἴδρυμα. Θά ἤθελα νά πῶ ὅτι τελευταῖα στά βυζαντινά ἔχουν γίνει ἀρκετά σοβαρές προσπάθειες πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Ἐκτός ἀπὸ τίς ἐργασίες τίς ἀτομικές πού ἀφοροῦν στά τοπικά θέματα, Πελοπόννησο, Θράκη, Θεσσαλία κλπ., ἔχουμε μιά τάση νά κάνουμε συλλογικές ἐργασίες. Μέσα σ' αὐτό τό πνεῦμα ἔχει ἰδρυθεῖ ἓνα μικρὸ τμήμα ἐδῶ, ἓνα τμήμα ἱστορικής Βυζαντινῆς Γεωγραφίας, τό ὁποῖο ἰδρύθηκε μέ ἀφορμὴ τὸ πρόγραμμα, γιά τό ὁποῖο θά μιλήσω ἀμέσως μετὰ, τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἐπιστημονικοῦ Ἰδρυματός (European Science Foundation). Τό τμήμα μας ἐδῶ εἶναι ἀκόμη ὀλιγομελές καί ἔβαλε σάν κύριο στόχο τήν ἀποδελτίωση βασικῆς ὑποδομῆς στήν ἀρχαιολογία, στίς ἀρχαιολογικές ἀναφορές. Ἐπειδὴ εἴμαστε σέ στενὴ συνεργασία μέ τούς ἄλλους Βυζαντινολόγους, ἰδιαίτερα μέ τό Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., σκεφτήκαμε ὅτι οἱ πηγές ἀποδελτιώνονται σ' αὐτόν τὸν τομέα καί ἀπὸ τούς ἄλλους, ἐνῶ αὐτό πού μᾶς λείπει καί εἶναι ἡ κυριότερή μας πηγή εἶναι τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα. Ἐκεῖ ἔχουμε ἔλλειψη καί πρὸς τὰ ἐκεῖ αὐτὴ τὴ στιγμή κατευθυνόμαστε. Παράλληλα προσπαθοῦμε νά βγάλουμε μικρὲς μονογραφίες σέ τύπο λεξικοῦ. Ἀσχολήθηκα προσωπικά μέ τὴ Βυζαντινὴ Κορινθία, ἐργασία στήν ὁποία ἀναφέρονται οἱ συγκεκριμένες θέσεις μέ τὰ εὐρήματα, οἱ πηγές, ἡ βιβλιογραφία. Καί ἂν μιλήσουμε γιά τὴν τοπογραφία τῆς Κορίνθου, ἐκεῖ ἔχουμε ἓνα πάρα πολὺ μεγάλο πρόβλημα, γιατί πρέπει νά ξαναγίνει ἀλλὰ μέ τό μάτι τοῦ ἱστορικοῦ, νά δοθοῦν δηλ. τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα ἑτοιμα γιά νά τὰ πάρει ὁ ἱστορικός. Αὐτὰ γιά τό δικό μας τμήμα, πού εἶναι ὅπως εἶπα μικρό, καί ἔγινε μέ ἀφορμὴ τὸ πρόγραμμα τῆς Ε.Σ.Φ. Τὸ πρόγραμμα αὐτό, καί μέ ἑλληνικὴ πρόταση, ἀπὸ τὸν κ. Μανουσάκα, ἐνεκρίθη ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ε.Σ.Φ., ἔγινε δηλ. ἀποδεκτὸ νά μελετηθοῦν ἀπὸ τὰ κράτη τῆς Εὐρώπης γιά 4 χρόνια οἱ οἰκισμοὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν 7ο-13ο αἰ. καί ἰδιαίτερα αὐτοὶ τῶν παραλίων καί τοῦ νησιώτικου χώρου. Ἐτσι κάθε κράτος ἔχει τούς ἀντιπροσώπους του, ἀποτελοῦμε ἓνα συμβούλιο, μιά ἐπιτροπὴ ἐμπειρογνομόνων θά ἔλεγα, μέ πρόεδρο τὴν κ. Ἐλένη Ἀρβελέρ. Κάθε χρόνο συγκεντρωνόμαστε καί δίνουμε ἀναφορὰ γιά τό τί γίνεται στό κράτος μας, δηλ. τί κάνει ὁποιοδήποτε κέντρο ἢ ἔδρα πού ἔχει σχέση μέ βυζαντινά θέματα. Παράλληλα ἐκτός ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑποχρέωση, ἔγινε μιά προσπάθεια πού πέτυχε γιά πρώτη χρονιά ἐφέτος, νά δοθοῦν ὑποτροφίες, ἀλλὰ μέ τό ἐξῆς σύστημα: βάσει ἐνὸς ἐντύπου κάθε Κέντρο προτείνει ἓναν ἐρευνητὴ ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει νά μελετήσῃ ἓνα ὀρισμένο χωρὸ, ἀλλὰ ἐπιτόπου, νά κάνει τὴ λεγόμενη ἐπαλήθευση ἐπιτόπου. Παίρνει ὀρισμένα χρήματα γιά τὴ μετάβαση, γιά τίς φωτογραφίες καί τὸ Κέντρο, τὸ ὁποῖο κἄναι τὴν κάλυψη αὐτοῦ τοῦ ἐπιστήμονα, θά δεχθεῖ αὐτό τό ὕλικο καί θά κατατεθεῖ στ' ἀρχεῖα του. Ἐτσι πέρουσι γιά τὸν ἑλληνικὸ χωρὸ ξένοι καί Ἕλληνες ζητήσανε καί πήραν χρήματα κυρίως γιά Χαλκιδική — αὐτό ἴσως οἱ Βυζαντινολόγοι τό καταλαβαίνουν, ἔχουμε

πολύ περισσότερα έγγραφα και γι' αυτό ή επιτόπια έπαλήθευση γίνεται πιό εύκολα, για Μακεδονία, για Πελοπόννησο. Άλλά πριν να τελειώσω γι' αυτά τά λίγα προβλήματα πού λέμε, ήθελα να πω ότι ή ιστορική γεωγραφία είναι έργο συλλογικό, είναι έργο ομάδας, δέν είναι δυνατό να γίνει από 2, 3, 5 άνθρώπους, χρειάζεται συνεργασία. Επίσης είναι έργο διαχρονικό, δηλ. οι Βυζαντινολόγοι πρέπει να άπευθύνονται και στη ρωμαϊκή και τή νεότερη έποχή, γι' αυτό ζητάμε βοήθεια και συνεργασία.

Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ: Νομίζω ότι είπατε, ότι τό πλέγμα τών ρωμαϊκών οικισμών άντιστοιχεί μέ τό σημερινό.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Το ξαναβρίσκουμε στά τέλη του 18ου αί.

Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ: Δέν μπορώ τότε να προχωρήσω τήν έρμηνεία μου πάρα πολύ, θά σας πω μόνο τήν άρχή της. Μελετώντας τήν Κορινθία στά πλαίσια τής δουλειάς του προγράμματος Δοξιάδη είδα ότι κατά τή μετάβαση από τήν κλασική έποχή στην έλληνιστική παρατηρείται έγκατάλειψη οικισμών πού ιδρύθηκαν στην άρχαϊκή έποχή. Οικισμοί τής άρχαϊκής έποχής χάνονται στο τέλος τής κλασικής και τό πλέγμα τής έλληνιστικής Κορινθίας μοιάζει μέ τής γεωμετρικής Κορινθίας. Η έρμηνεία πού έδωσα τότε, δηλ. πριν από 10-12 χρόνια, είναι ή έξής: μέ τίς δυνατότητες έξόδου του Έλληνικού πληθυσμού εκτός Κορινθίας —γενικότερα: εκτός Ελλάδος— έλειψαν όρισμένες δημογραφικές πιέσεις πού ύποχρέωσαν τούς κατοίκους τής περιοχής, από τήν άρχαϊκή περίοδο, όταν έσταμάτησε δηλ. ό κορινθιακός άποικισμός, να έγκατασταθούν σε μέρη, τά όποια δέν ήσαν τόσο πρόσφορα για να τούς συντηρήσουν. Στην έλληνιστική έποχή έλειψε αυτή ή πίεση και έπομένως έγκαταλείφθηκαν άκριβώς οι οικισμοί οι όποιοι δημιουργήθηκαν κάτω άπ' αυτές τίς συνθήκες. Άνάλογο φαινόμενο παρατηρείται και τώρα, δηλ. μερικές δεκαετίες νωρίτερα, μέ τήν βαθμιαία έγκατάλειψη τών δρεινών οικισμών στην Ελλάδα, πού είχαν ιδρυθεί από τίς γνωστές δημογραφικές πιέσεις κατά τήν Τουρκοκρατία. Τώρα όμως θά πρόσθετα ένα 2ο λόγο, τουλάχιστον για τό πλέγμα τής Ρωμαϊκής έποχής. Δυστυχώς, έχω άποτυπώσει στη Ρωμαϊκή Κορινθία μόνο οικισμούς. Λείπουν οι Ρωμαϊκές βίλες, οι όποιες δέν είναι τόποι παραθερισμού, αλλά είναι τόποι κατοικήσεως και παραγωγής. Δηλαδή ένα μέρος του παραγωγικού πληθυσμού βρίσκεται στις βίλες. Τίς βίλες δέν τίς ξέρουμε, δυστυχώς, διότι είναι τό τελευταίο άρχαιολογικό στοιχείο τό όποιο προσέχουμε στην Ελλάδα, μάλλον δέν τίς προσέχουμε ή τίς καταστρέφουμε για να πάμε βαθύτερα ή αφήνουμε τόν κόσμο να τίς καταστρέφει διότι δέν υπάρχει ειδική προστασία όπως για μιá άρχαιότητα μυκηναϊκή ή κλασική. Πάντως είναι ένα δεδομένο, τό όποιο τό άγνοούμε, ενώ δέν μπορούμε να τό άγνοούμε, όταν θέλουμε να δώσουμε μιá έρμηνεία τουλάχιστον για τό πλέγμα τής Ρωμαϊκής έποχής. Ός προς τό οικιστικό πλέγμα τών νεοτέρων χρόνων και τούς παράγοντες οι όποιοι τό καθορίζουνε, θεωρώ σημαντικό αυτό πού είπε ό κ. Παναγιωτόπουλος: δέν επιτρέπεται να αφαιρούμε παράγοντες ή να τούς παραμερίζουμε όταν έχουμε τέτοια φαινόμενα να μελετήσουμε. Πάρετε τήν άλλαγή πού σημειώνεται στο οικιστικό πλέγμα τής Ελλάδος, μετά τήν Έπανάσταση, τά πρώτα 30 ή 50 χρόνια, μετά τό 1830. Ξέρω τά συμβάντα κοντά στην Πάτρα, επειδή κα-

τάγομαι από εκεί και συνέβη ή οικογένειά μου να έχει κτήματα εκεί. Οί περιηγητές σημειώνουν ότι ανάμεσα στην Πάτρα και στην Άχαγιά δέν υπάρχουν οίκοι. Σήμερα ή Έθνική οδός και ή σιδηρόδρομος περνούν μέσα από σπίτια από την Πάτρα ως την Άχαγιά, χωρίς διακοπή. Πρόκειται για χωριά πού ιδρύθηκαν την πρώτη και την δεύτερη 30ετία μετά την απελευθέρωση με τόν έξής μηχανισμό: εκεί ήτανε τούρκικα τσιφλίκια, με πολύ άραιή οίηση, και βοσκοτόποι. Όταν αύτες οί εκτάσεις περιήλθαν σε αγωνιστές, αύτεί, για να τίς αξιοποιήσουν, κάλεσαν χωρικούς από την περιοχή τών Καλαβρύτων. Αύτεί οί χωρικοί πήραν τίς μισές εκτάσεις για άμοιβή τής εργασίας πού πρόσφεραν και εγκαταστάθηκαν εκεί. Στην άρχή έστησαν καλύβια γιατί διατηρούσαν τίς επαφές τους με τά όρεινά χωριά τους. Από αۇτά τά καλύβια εξέλιχθηκαν τά νέα χωριά πού τώρα σχηματίζουν μία άλυσίδα από την Πάτρα ως την Άχαγιά. Νά λοιπόν πού όχι δημογραφική πίεση άλλα άλλαγή τών συνθηκών εκμεταλλεύσεως τής γής έδωσε αۇτό τό άποτέλεσμα. — Ός προς τά άρχεία τώρα, ή παράγων καθολικισμός πού επκαλέσθηκε μερικές φορές ή άγαπητός κ. Παναγιωτόπουλος είναι άληθινός από την άποψη ότι ή καθολική εκκλησία διά τών ένοριών πρόσφερε ένα όργανο συνεχούς παρακολούθησεως τών δημογραφικών φαινομένων. Άλλά πρέπει να προσθέσουμε και τό φαινόμενο τής συνεχείας του κράτους και τής ενομίας του κράτους. Και στον τόπο μας οί ένορίες έπαιξαν τέτοιο ρόλο, διότι όλοι όσοι γεννιόνταν, παντρεύονταν ή πέθαιναν είναι περασμένοι σε ένοριακά βιβλία. Άλλ' αۇτά καταστράφηκαν από τούς Τούρκους, κατά τίς έπιχειρήσεις πού έκαναν προς καταστολή ελληνικών επαναστατικών κινημάτων, άλλα και από ελληνική άβελτηρία. Θά ήθελα όμως να ρωτήσω: στα Έπτάνησα, όπου αۇτός ή παράγων τής καταστροφής δέν έλειτούργησε, δέν συμβαίνει να έχουμε ένοριακά άρχεία; Επίσης στις Κυκλάδες.

B. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Στίς Κυκλάδες όχι, δέν έχουμε. Θά προχωρήσω άμέσως με μία άπάντηση στο τελευταίο σημείο: ως προς τά προηγούμενα, συμφωνώ με όσα είπατε. Τό θέμα δέν είναι μόνο του κρατικού φορέα. Όπως ήποτε έδω λέει ή κρατικός φορέας, και όταν υπήρχε μία άρχαιική παράδοση βλέπουμε ότι οί ιστορικές τύχες τής περιοχής κάνουν ώστε να σταματάει ή παράδοση, να αίρεται, να καταστρέφεται κλπ. Πάντως έγώ τουλάχιστον — και τό έχω συζητήσει και με άλλους συναδέλφους πού μελετούν άρχεία — δέν έχω συναντήσει πριν από τό 1850 ένοριακά - εκκλησιαστικά βιβλία, ακόμα και σε περιοχές όπου έχουμε σχετικά συνεχή παράδοση: στο Αίγαίο, στην Πάτμο όπου έχω δουλέψει και έχουν δουλέψει οί περισσότεροι συνάδελφοι από έδω, δέν έχουμε ένοριακά βιβλία. Άντίθετα έχουμε την παράδοση τής οικογενειακής λύσης αۇτου του προβλήματος: ξέρουμε ότι γράφουν πίσω από την εικόνα ή σ' ένα μικρό τεφτεράκι οί πιο φωτισμένοι από τούς άρχηγούς τών οίκογενειών. Αۇτά τά στοιχεία είναι έλλιπή, δέν θά μπορούμε ποτέ μ' αۇτά να κάνουμε μαζικές προσεγγίσεις τών δημογραφικών φαινομένων. Στα Έπτάνησα τά πράγματα είναι διαφορετικά. Έκεί έχουμε συνεχή παράδοση. Οί ένοριακές εκκλησίες κρατάνε βιβλία γεννήσεων, γάμων, θανάτων, μόνο πού μεγάλος αριθμός τέτοιων βιβλίων έχει καταστραφεί, ένας άλλος αριθμός τους έχει υποτιμηθεί από την άρχαιική πρακτική, διότι δέν

τά έθεώρησαν ποτέ σημαντικά έγγραφα. Πρόσφατα ό 'Όργανισμός Γεωργικῶν 'Ασφαλίσεων έκανε νά αναζητηθοῦν τά ληξιαρχικά βιβλία στά 'Επτάνησα, διότι ἦταν τεκμήρια γιά τίς συντάξεις, καί ἔτσι ανασυγκροτήθηκαν τά ἀρχεῖα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα καί μέ τήν εὐκαιρία αὐτή βρέθηκαν καί παλαιότερα καί μπῆκαν στή θέση τους. Στήν Κεφαλλονιά καί τήν Κέρκυρα υπάρχουν τέτοια βιβλία, εἶναι ὁμως διάσπαρτα.

Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ: 'Ενοριακά ἢ νοταριακά;

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ενοριακά. Δηλαδή γιά ἐνορίες τῆς Κεφαλλονιάς καί γιά ἐνορίες τῆς Κέρκυρας ἔχουμε τά βιβλία. 'Επειδή καί ἐκεῖ ἦταν ὑποτιμημένο τό ὕλικό, υπάρχουν κενά, δηλαδή νομίζω ὅτι δέν θά πρέπει νά περιμένουμε, οὔτε καί στά 'Επτάνησα, ὅτι θά βροῦμε τήν ἰδανική κατάσταση, πού θά ἦταν γιά μᾶς νά ἔχουμε βιβλία γάμων, θανάτων, γεννήσεων, σέ συνεχῆ σειρά 100 χρόνων. 'Αν ὁμως πρόκειται νά κάνουμε κάτι πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, θά τό κάνουμε μόνον στά 'Επτάνησα. 'Εκεῖ θά γίνουν οἱ προωθημένες ἀπό τεχνικῆς πλευρᾶς μελέτες γιά τά δημογραφικά φαινόμενα.

Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ: Μπορῶ νά προσφέρω τά φῶτα ὄχι τά δικά μου, ἀλλά τῆς ἀδελφῆς τῆς κ. Κουμαριανοῦ, τῆς κυρίας Γιολάντας Baladié, θά μέ διορθώσει ἢ κ. Κουμαριανοῦ ἂν κάνω λάθος. 'Η κ. Baladié μελετάει ὅπως ξέρετε τούρκικα ἀρχεῖα εἰς τά ὁποῖα ἐνώπιον καθῆ γίνεται καταγραφή τῶν πεθαμένων, τῆς περιουσίας τους καί τῶν κληρονόμων. Μήπως ἐκεῖ, ἐπειδή δέν ἔχουν καταστραφεῖ, υπάρχουν σειρές; π.χ. στό 'Ηράκλειο: μήπως ἀπό ἐκεῖ μπορούμε νά ἐλπίζουμε μετά μία 50ετία, ὅταν θά ἔχουμε Τουρκολόγους, νά βγάλουμε τίποτα;

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: 'Η ἔρευνα αὐτή, πρέπει νά πῶ, δέν γίνεται ἀπό τήν ἑλληνική πλευρά, γίνεται ἀπό τήν γαλλική καί προσπαθεῖ ἀκριβῶς νά ἐξαντλήσει ὅλο αὐτό τό ὕλικό πού ὑπάρχει ὥστε νά καθοριστοῦν σχέσεις οἰκονομικές ἢ δημογραφικές. Τό ὕλικό, ὅσο ὑπάρχει, καί ὑπάρχει καί ἑλληνικός πληθυσμός ἐκεῖ μέσα, εἶναι συνεχές.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Δημογραφικά, καί τό ὕλικό αὐτό εἶναι φτωχό. 'Υπάρχει πλουσιότερο ὕλικό ἀπό τήν ἄποψη αὐτή: εἶναι τά ἀναλυτικά τουρκικά κατάστιχα, ὁ κ. 'Αλεξανδρόπουλος τά ξέρει. Μόνο πού δέν πρέπει νά περιμένουμε ἀπό τά τουρκικά κατάστιχα, τά ἀναλυτικά, τίποτε μετά τό 1695, ὁπότε ἀρχίζει τό σύστημα μαλικιανέ. 'Αν μπορούμε νά περιμένουμε κάτι ἀπό αὐτά, εἶναι γιά τόν 15ο, τόν 16ο αἰῶνα, ὡς τό τέλος τοῦ 17ου. 'Επειτα τό φορολογικό σύστημα ἀλλάζει καί δέν μπορούμε νά περιμένουμε μέσα ἀπό τά φορολογικά κατάστιχα νά ἐμφανιστοῦν τά δημογραφικά φαινόμενα ὅπως στήν προηγούμενη περίοδο. Τό ξαναλέω ὁμως, τά τουρκικά κατάστιχα εἶναι οἰκονομικοῦ καί ὄχι δημογραφικοῦ χαρακτήρα, ἀλλά ἐν πάσῃ περιπτώσει προσφέρονται γιά ἕναν τέτοιο χειρισμό.

Ι. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Υπάρχει γιά τό 1716 τό κατάστιχο τοῦ Μοριά σέ τρεῖς τόμους.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Νάι, ὑπάρχει ἡ ἀνακατάληψη τοῦ Μοριά τό 1715, ἢ ὁποῖα ἔχει ἀφήσει ἕνα σημαντικό ντοκουμέντο, ὁ κ. 'Αλεξανδρόπουλος δουλεύει πάνω σ' αὐτό. 'Αλλά σέ ἔθνική, σέ πανοθωμανική κλίμακα, ἀπό τήν πλευρά τῶν τουρκικῶν καταστίχων, νομίζω ὅτι πρέπει νά περιορίσουμε τίς φιλοδοξίες μας

στό νά καλύψουμε τόν 17ο αἰώνα μάζιμουμ· μετά, ὁ 18ος εἶναι ἀντικείμενο ἄλλης πληροφόρησης.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ: Θά ἐπανεέλθω σέ δύο σημεία τῆς ὀμιλίας τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου, γιά τά ὁποῖα μίλησε ἡδη ὁ κ. Σακελλαρίου καί μάλιστα ἔδωσε ὀρισμένες ἐρμηνεῖες. Ἐγώ θά ἤθελα νά τά θίξω ἀπό ἄλλη σκοπιά: 1) Σχετικά μέ τό ρωμαϊκό οἰκιστικό πλέγμα πού τό «ξαναβρίσκουμε», εἶπατε, τόν 18ο αἰ., ἐγώ δέν εἶμαι βέβαια σέ θέση νά δώσω ἐρμηνεῖες, ὅπως ὁ κ. Σακελλαρίου πού ἔχει μελετήσει τό ἴδιο πρόβλημα στήν Ἀρχαιότητα. Θέτω ὁμως τό ἐξῆς ἐρώτημα: τό «ξαναβρίσκουμε» σημαίνει ὅτι ἀπό τή ρωμαϊκή ἐποχή ὡς τόν 18ο αἰ. τό οἰκιστικό αὐτό δίκτυο εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ; Εἴμαστε ὁμως σέ θέση νά ποῦμε ὅτι στό μακρό διάστημα μετά τή ρωμαϊκή ἐποχή ὡς τό 18ο αἰ. δέν ὑπῆρχε; Γιατί ἐδῶ εἶναι τό ζήτημα: τό «ξαναβρίσκουμε» — τό δέχομαι ἀφοῦ τό διαπιστώνετε, δέν εἶναι ἐκεῖ ἡ ἀντίρρησή μου — ἡ ἀπορία μου ὁμως εἶναι: τί ἔγινε στό μεταξύ διάστημα; Εἴμαστε σέ θέση νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα; 2) Ἡ δευτέρη ἐρώτηση ἀφορᾷ τό ἀρχαιακό ὑλικό: Ἐκτός ἀπό ὅσα πολλά μᾶς ἔδωσε ὁ κ. Παναγιωτόπουλος, μᾶς μίλησε καί ὁ κ. Σακελλαρίου γιά τήν δημογραφική ἐκμετάλλευση τοῦ ἀρχαιακοῦ ὑλικοῦ. Ὁ κ. Παναγιωτόπουλος εἶπε ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἀρχαιακοῦ ὑλικοῦ ἀπό δημογραφική ἄποψη εἶναι «ἀπό ἀδύνατη ἕως ἀσήμαντη». Ὑπάρχει ὁμως τώρα ἡ ἐμπειρία τῶν Ἑπτανήσων, οἱ δυνατότητες τῶν Ἀρχαίων τῶν Ἑπτανήσων. Νομίζω ἐπίσης ὅτι γιά τό μικρασιατικό χῶρο μποροῦν νά μᾶς δώσουν ἀρκετά στοιχεῖα τά κατάστιχα, τά ἀρχεῖα τῶν ἐκκλησιῶν καί οἱ νοταριακοί κώδικες, ὅσοι σώθηκαν ἀπό τή Μικρασιατική καταστροφή. Καί ἐπειδή σ' αὐτά ἔχω ἐργαστεῖ καί τά ἔχω μελετήσει κι ἀπό αὐτή τήν σκοπιά (δηλ. γιά τοὺς κώδικες τοῦ Ταμείου Ἀνταλλαξίμων δέν ἔκανα μόνο μιά ἀπλή περιγραφή, ἀλλά προσπάθησα νά ἀντλήσω καί στατιστικά στοιχεῖα), νομίζω ὅτι ὁ μελετητής μπορεῖ πολλά νά ἀντλήσει. Βέβαια τό ὑλικό εἶναι ἀποσπασματικό, ἐπειδή δέν σώθηκε ὀλόκληρο καί ὄχι ἐπειδή δέν ὑπῆρχε· καί στή σημερινή του ὁμως κατάσταση δίνει στόν ἐρευνητή ἀρκετά στοιχεῖα δημογραφικά. Θά ἤθελα ἐξάλλου νά κάνω μιά ἐρώτηση σχετικά μέ τό ἀρχαιακό ὑλικό πού ἀφορᾷ στή Μακεδονία: Τό ὑλικό τοῦ πλουσιότατου Τουρκικοῦ ἀρχείου τῆς Μακεδονίας δέν περιέχει, ἔστω καί ἔμμεσα, στοιχεῖα δημογραφικά; Ἐκτός ἀπό τά κατάστιχα, ὑπάρχουν πολλοί ἄλλοι κώδικες τῆς νεότερης ἐποχῆς — 18ου-19ου αἰ. καί μερικοί, ἀπ' ὅσο θυμάμαι, παλαιότεροι —, πού ἀσφαλῶς περιέχουν πολλά στοιχεῖα. Ἀναφέρω γιά παράδειγμα ἓνα ἀπό αὐτά: τήν ἀλλαγή πληθυσμοῦ πού συντελέστηκε τό 19ο αἰ. στίς μεγάλες μονάδες γεωκτησίας, τά τσιφλίκια, ἀλλαγή πού ἔχει καί ἐθνικές προεκτάσεις. Στήν ἀρχή δηλ. τοῦ 19ου αἰ. διαπιστώνουμε ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς ἐργαζόμενους στά κτήματα αὐτά τῆς Δ. Μακεδονίας ἔφεραν ὀνόματα ἑλληνικά καί ἦταν Ἑλληνες. Ἀλλά μετά τήν Ἑλληνική ἐπανάσταση καί γιά λόγους πολιτικούς ἡ Ὄθωμανική αὐτοκρατορία ἐφάρμοσε στήν περιοχή βίαιες μετακινήσεις πληθυσμῶν, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀλλοιωθεῖ τεχνητά ἡ ἐθνική ὑπόσταση τῆς περιοχῆς μέ τήν ἐγκατάσταση ἀρκετῶν Σλάβων. Αὐτά τά στοιχεῖα ξεπερνοῦν βέβαια τό δημογραφικό πρόβλημα. Δείχνουν ὥστόσο ὅτι τό Ἀρχεῖο αὐτό περιέχει σημαντικό ὑλικό, καί ἂν στραφοῦμε πρὸς αὐτή τήν πηγή, θά μπορέσου-

με ίσως νά άντλήσουμε πάρα πολλά δημογραφικά στοιχεία. Προσθέτω ακόμη μία έρώτηση σχετικά μέ τόν Rouqueville: είπατε ότι μάς δίνει «στρογγυλεμένους» τούς άριθμούς. Όταν τό λέτε αυτό αναφέρεστε στό έκδεδομένο έργο ή στό άνέκδοτο ύλικό του, πού ύπάρχει στά Γαλλικά Άρχεία και πού ξέρουμε ότι παρουσιάζει σημαντικές διαφορές sé άριθμούς; Όπως π.χ. στους άριθμούς πού δίνει γιά τή δύναμη τών έλληνικών πλοίων στίς άρχές του 19ου αί.. Διερωτώμαι λοιπόν άν οί ίδιοι «στρογγυλεμένοι» άριθμοί ύπάρχουν και στό άνέκδοτο ύλικό του. Θα ήταν πολύ χρήσιμο νά δοϋμε τί στοιχεία παρέχει αυτό τό άνέκδοτο ύλικό. Τελειώνοντας θα ήθελα νά ευχαριστήσω τόν κ. Παναγιωτόπουλο γιά δσα πολλά και τόσο ένδιαφέροντα μάς είπε και νά προσθέσω ότι, επειδή στην Έλλάδα ή δημογραφική έπιστήμη είναι καινούρια, ύπάρχει τό πρόβλημα τής όρολογίας. Γι' αυτό θα πρέπει όλοι νά συμβάλουμε στή διαμόρφωση τών όρων, ώστε νά ξέρουμε γιατί μιλάμε και τί όρους θα χρησιμοποιούμε. Ήδη ό κ. Παναγιωτόπουλος πρότεινε όρισμένους όρους και πάνω σ' αυτή τή βάση θα πρέπει νά εργαστοϋμε.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Σέ δύο-τρία σημεία θα άπαντήσω βιαστικά, sé άλλα πío αναλυτικά.

Rouqueville: ένα από τά desiderata μέ τά όποια πήγα στην Γαλλία τό 1965, ήταν νά βρω τό προσωπικό άρχείο του Rouqueville. Άνταλλάξαμε μέ τόν κ. Δημαρά μερικά γράμματα.Τό άποτέλεσμα ήταν μηδέν. Προσωπικό άρχείο του Rouqueville δέν έχουμε έντοπίσει. Ό Rouqueville είναι πρόξενος τής Γαλλίας στην Έλλάδα και στέλνει ύπηρεσιακές εκθέσεις στό ύπουργείο Έξωτερικών ή Ναυτικών κατά περίπτωση. Έκεί πραγματικά ύπάρχουν στατιστικοί πίνακες πού στέλνει ό Rouqueville, αλλά είναι οί τοπικοί στατιστικοί πίνακες του έμπορίου, τούς όποιους στέλνουν όλοι οί πρόξενοι και φυσικά και ό Rouqueville. Ένας τέτοιος πίνακας είναι ό πολυδημοσιευμένος πίνακας του 1813. Στατιστικά στοιχεία γιά τόν πληθυσμό τών επαρχιών από τίς όποιες πέρασε ό Rouqueville και γιά τίς όποιες έχουμε στοιχεία στον 5ο τόμο τών άπομνημονευμάτων του, δέν έχουμε στην προξενική άλληλογραφία. Διότι οί πρόξενοι δέν έστελναν τέτοια στοιχεία: έμάζευαν τέτοια στοιχεία, έστελναν συνολικές εκτιμήσεις, αλλά αναλυτικά στοιχεία δέν έστελναν στό Ύπουργείο Ναυτικών ή Έξωτερικών. Έπομένως από κεί δέν έλπίζω νά βρούμε τίποτα· πάντα όμως ύπάρχει ή έλπίδα, και άναζητώ πάντα—άν κάποιος συνάδελφος έχει κάποια πληροφορία θα τόν παρακαλούσα νά μου τήν ύποδείξει— τό όντως προσωπικό άρχείο του Rouqueville, στό όποιο ένδέχεται νά βρούμε τό ύλικό πού μάζευε, διότι οί πίνακές του έχουν προφανώς άντιγραφεί από κάποιο κατάστιχο καθή, ή από κάποια κοινοτική άρχή, δέν είναι πίνακες αυθαίρετοι. Τώρα, τό γιατί στρογγυλεύονται όλοι οί άριθμοί, είναι μία ύπόθεση πού θα μάς πήγαινε πολύ μακριά.

Ή άλλαγή τής έθνολογικής σύνθεσης στά Βαλκάνια: εκεί είναι πράγματι ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα· είναι φορτισμένο ιδεολογικά από όλες τίς πλευρές και δύσκολα μπορούμε νά τό πλησιάσουμε μέ «τεχνικά» κριτήρια. Αυτό όμως είναι άπαραίτητο.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ: Αυτό τό έφερα άπλώς σαν παράδειγμα, γιά νά πω πόσα

πολλά στοιχεία μπορεί να μας δώσει αυτό το αρχείο και όχι για να ερμηνεύσουμε το ζήτημα.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Τότε θα μιλήσω συνολικά για το θέμα των αρχείων. Συμβαίνει το εξής: Θέλω να ξεκαθαρίσω πάλι μία βασική ιδέα από το σύνολο των ιδεών που ανέπτυξα εδώ. Το θέμα δεν είναι αν θα μπορούσαμε να έχουμε μία σωστή εικόνα για ένα μερικό φαινόμενο. Αυτή την εικόνα πιστεύω ότι μπορούμε να την έχουμε και πρέπει να δουλέψουμε για να την αποκτήσουμε. Αυτή είναι ή μία πλευρά του πράγματος. Η άλλη όμως, ή όποια είναι και έπιτευγμα ήδη της ευρωπαϊκής και της αμερικανικής και αγγλοσαξονικής ιστορικής δημογραφίας, είναι ότι εκεί έχουμε συνολικές προσεγγίσεις, οι οποίες αγκαλιάζουν περιοχές δόκλιηρες ή ακόμα μεγαλύτερες ενότητες και μελετούν φαινόμενα μαζικά, στατιστικά. Θα αναφέρω σύντομα ένα παράδειγμα, το οποίο άλλωστε σās είχα υποσχεθεί, για το θέμα των μετακινήσεων των λαών. Ξέρουμε δλοι την περίφημη άλβανική μετακίνηση προς την Ελλάδα. Το πρόβλημα, για δποιον θέλει να κάνει μία δημογραφική προσέγγιση του φαινομένου, έγκειται στη σύνδεση ή την άποσύνδεση των έννοιών της δημογραφικής ανάπτυξης (expansion démographique) και της γεωγραφικής επέκτασης (expansion géographique). Αναλυτικότερα, το έρώτημα στο όποιο πρέπει να απαντήσουμε είναι το ακόλουθο: ή γεωγραφική επέκταση της άλβανικής εθνικής ομάδας είναι το αποτέλεσμα μιας καλπάζουσας δημογραφικής ανάπτυξης που άσταμάτητα δημιουργεί περισσεύματα, ή είναι το αποτέλεσμα της λειτουργίας κάποιου άλλου μηχανισμού που μένει να προσδιοριστεί και που βέβαια δεν θα μας άπασχολήσει εδώ; Ο τρόπος που έχω ήδη διατυπώσει τις υποθέσεις κάνει σχεδόν αυτόνοητο ότι συντάσσομαι με τη δεύτερη από αυτές και ό λόγος είναι ό ακόλουθος: νομίζω ότι είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι, στις αρχαικές δημογραφικές συνθήκες της εποχής, μία εθνική ομάδα στα Βαλκάνια θα μπορούσε να έχει μία τόσο διαφοροποιημένη δημογραφική συμπεριφορά που να την ξεχωρίζει από τις άλλες εθνικές ομάδες σε βαθμό που να της δίνει το συγκριτικό πλεονέκτημα της αριθμητικής υπεροχής και να της επιτρέπει να κυριαρχήσει έδαφικά στην ευρεία περιφέρεια που δλοι γνωρίζουμε. Έγώ προσωπικά δεν έχω έντοπίσει κανένα ιδιαίτερο δημογραφικό χαρακτηριστικό της άλβανικής εθνικής ομάδας που να της δίνει τέτοια πλεονεκτήματα. Έκτός ίσως από ένα: την έξωγαμία, που λόγω της κοινωνικής συγκρότησης της ομάδας σε φάρες (tribut, clan), μπορεί να άποτελεί ένα πλεονέκτημα. Στόν βαθμό πράγματι που μέσα από την έξωγαμία μπορεί να γίνεται μία καλύτερη ρύθμιση του «βιολογικού» μιας ανθρώπινης ομάδας, μπορεί οι Άλβανοί να βρέθηκαν ευνοημένοι σε σχέση με τους γειτονικούς τους πληθυσμούς που δεν ήταν οργανωμένοι με τον ίδιο τρόπο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ή έξωγαμία θα μπορούσε να άναπληρώσει όλες τις άδυναμίες και τους περιορισμούς ενός αρχαϊκού πληθυσμού.

Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ: Μία έρώτηση: το πρόβλημα είναι κατά την έξοδο από την Άλβανία; ή ή συμπεριφορά έντός της Ελλάδος;

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Η συμπεριφορά μετά την έξοδο. Δεν μπορούμε, στο σημερινό στάδιο των έρευνών, να παρατηρήσουμε τη ζωή των άλβανικών πλη-

θυσμῶν στήν ἀρχική τους κοιτίδα. Μποροῦμε ὁμως νά τοὺς παρατηρήσουμε, μέ βάση τίς πηγές καί ἀπό τὰ ἴχνη πού ἀφήνει ἡ ἴδια ἢ μετανάστευσή τους στοὺς χώρους τῆς πρόσκαιρης ἢ τῆς ὀριστικῆς ἐγκατάστασής τους. Στό σημεῖο αὐτό θέλω νά ἀναφέρω τό πῶς μπαίνει ἡ ἔθνική ἰδεολογία καί περιπλέκει τὰ πράγματα. Θά θυμίσω τὴν μικρὴ ἀλλὰ πολὺτιμη μελέτη τοῦ Γιώργου Σούλη γιὰ τίς φυλές τῶν Μαλακασίων, Μπουϊῶν καί Μεσαριτῶν. Τί μᾶς ἔδειξε ὁ Σούλης; Ὅ,τι ὡς τότε ἐπίστευαν, Ἕλληνες καί Ρουμάνοι, κυρίως Ρουμάνοι, ὁ Jorga καί ἄλλοι, ὅτι οἱ φυλές αὐτές εἶναι βλαχικές. Μέσα στοὺς βαλκανικοὺς ἔθνικισμοὺς τοῦ 19ου αἰῶνα, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ὁ ρουμανικός, φτιάχεται ἡ «βλαχικότητα» αὐτῶν τῶν φυλῶν. Μᾶς δείχνει ὁμως ὅτι, μέ κάποια κριτήρια τὰ ὁποῖα θεωρῶ ἀπολύτως ἀσφαλῆ, πρόκειται γιὰ ὁμάδες ἀλβανικές οἱ ὁποῖες σταθμεύουν στήν Θεσσαλία γιὰ 30, 40 ἢ 50 χρόνια, αὐτό δέν τό ξέρομε πολὺ καλά, καί μετά μετατοπιζονται ἀπό τὴν Θεσσαλία πρὸς τὸν Νότο. Ἐπομένως τοὺς Ἄλβανούς πού βρίσκουμε μετὰ στήν Ἀττική καί στή συνέχεια στήν Πελοπόννησο δέν μποροῦμε νά τοὺς προσθέσουμε στοὺς Ἄλβανούς τῆς Θεσσαλίας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δηλαδή, ἡ ἀλβανικὴ γεωγραφικὴ ἐπέκταση δέν εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς δημογραφικῆς ἀνάπτυξης τῆς ὁμάδας πού σταθμεύει στήν Θεσσαλία, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀποτέλεσμα μετακίνησης. Αὐτὴ θά εἶναι ἡ εἰσφορά τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας γιὰ τίς δικές μας περιοχές, τέτοιου εἴδους προβλήματα θά μᾶς λύσει. Πράγματι, οἱ 10.000 Ἄλβανοί πού ἐπαναλαμβάνονται στίς πηγές εἶναι οἱ ἴδιοι, γιατί, ἂν δέν ἦταν οἱ ἴδιοι, θά εἶχαμε ἄλλη οἰκιστικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου. Ἐχει ἤδη ἐπισημανθεῖ μιὰ φράση ἀπὸ τὰ *Παλαιολόγια καί Πελοποννησιακά* τοῦ Σπ. Λάμπρου, ὅτι οἱ Ἄλβανοί εἶναι χειμερόβιοι, κλπ. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ Ἄλβανοί ἔχουν ἕναν ὀρισμένο τρόπο κατοχῆς τοῦ ἐδάφους. Ἄν πάρουμε μάλιστα τό τουρκικὸ κατάστιχο τῆς περιοχῆς Πύργου-Πάτρας-Γορτυνίας, πού δημοσίευσαν Βούλγαροι γλωσσολόγοι, θά βρεθοῦμε μπροστά σέ μιὰ σχεδόν φωτογραφικὴ περιγραφή αὐτοῦ τοῦ τρόπου κατοχῆς τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τοὺς Ἄλβανούς. Θά δοῦμε ὅτι τὰ χωριά τὰ ἀλβανικά, αὐτὰ πού θεωροῦνται χωριά, εἶναι τῆς τάξεως τῶν δύο, τεσσάρων, ὀχτῶ οἰκογενειῶν, καί τὰ χωριά τὰ χαρακτηριζόμενα ὡς ἑλληνικά εἶναι τῆς τάξεως τῶν 25, 50, 100, 150 οἰκογενειῶν. Δηλαδή τό τουρκικὸ κατάστιχο μᾶς δείχνει ὅτι ὑπάρχει ἕνας τρόπος κατοχῆς τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτὴ τὴν ἀλβανικὴ πού εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ἑλληνικῆς. Ἐκεῖ φυσικά, ὅπως λέει καί ὁ κ. Σακελλαρίου, περνᾶμε στὸν χῶρο τῆς οἰκονομίας, στίς ἀπασχολήσεις τῆς ὁμάδας —κτηνοτροφικές, κτηνοτροφο-πολεμικές, κλπ.—, θά πηγαίναμε μακριά. Πάντως μποροῦμε ἀπὸ τό τουρκικὸ κατάστιχο τοῦ 1461-63 (ἔχουν προταθεῖ 2-3 χρονολογήσεις) νά δοῦμε τὴν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πάνω στό ἔδαφος. Κλείνω μέ τὴν ἰδέα ὅτι δέν μποροῦμε, μέ τό διαθέσιμο ὕλικό, νά κάνουμε θαύματα, μποροῦμε ὁμως νά βγάλουμε πάρα πολλὰ στοιχεῖα καί κυρίως νά κάνουμε μιὰ, πῶς νά τὴν πῶ, «δημογραφικοποίηση» τοῦ δημογραφικοῦ προβληματισμοῦ, διότι τὰ φαινόμενα πού θίγουμε εἶναι δημογραφικά καί δέν μποροῦμε νά τὰ πλησιάζουμε μέ μὴ δημογραφικὲς ἔννοιες. Ἵσως ἔδωσα τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶμαι περισσότερο ἀπαισιόδοξος ἀπ' ὅ,τι πράγματι εἶμαι. Εἶμαι ἀπαισιόδοξος στό σημεῖο αὐτό, ἀλλὰ ὄχι στὸν βαθμὸ πού νά ἀκίνητο-

ποιούμαι. Δηλαδή πιστεύω ότι έχουμε πολλά πράγματα να κάνουμε. Πάντως νοταριακά κατάστιχα, κλπ., οικονομικής φύσεως, του 18ου αιώνα, είναι χρήσιμα, δεν θα μας δώσουν όμως ποτέ μαζικό υλικό. Πολύτιμο, πράγματι. Ἄλλά μαζικό υλικό, δηλαδή σειρές και καμπύλες, δεν θα τις έχουμε ποτέ απ' αυτό το υλικό. Ἄλλά τὰ θέλουμε όλα. Ἐδῶ μπαίνει ἴσως ἓνα πρόβλημα, γιὰ δσους ἔχουν εὐθύνες ἔρευνητικές στὴν Ἑλλάδα: ἐκκρεμεῖ τὸ θέμα ἑνὸς ἐθνικοῦ ὀνοματολογίου. Οἱ Καναδοὶ τὸ ἔκαναν, διότι θέλουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἶναι Γάλλοι. Ἐμεῖς ἔχουμε ἄλλες ἀνάγκες, λοιπὸν νὰ τὸ κάνουμε κι ἐμεῖς. Ὑπάρχει θέμα ἐθνικοῦ ὀνοματολογίου.

B. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ: Θὰ ἀναφερθῶ μόνο στὶς τελευταῖες φράσεις τοῦ κ. Παναγιωτοπούλου. Εἶπε ὅτι εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀπαισιόδοξος, καὶ προφανῶς ἡ ἀπαισιοδοξία του αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς σχετικῆς ἔρευνας στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ὡς τώρα ἀπὸ πολλοὺς, κυρίως παλιότερους, ἢ προσέγγιση τῶν σχετικῶν θεμάτων. Δὲν δικαιολογεῖται ὁμως ἀπαισιοδοξία, ὅταν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστημονικὴ συνάντηση οἱ περισσότεροι εἶναι νέοι, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ προωθήσουν τὴν ἔρευνα μὲ νέες μεθόδους. Αὐτὸ τὸ ὑψηλῆς στάθμης σεμινάριο, ὄχι μόνο τοὺς ὠφέλησε, ἀλλὰ τοὺς ἔδωσε τὰ κεντρίσματα γιὰ παραπέρα ἔρευνα. Ὅσο γιὰ τὸ ἀρχαῖο υλικό: εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω πολὺ καλά ὅτι τὰ ταξινομημένα νοταριακὰ ἔγγραφα καὶ κατάστιχα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπὸ τὰ ἀταξινόμητα. Λίγοι γνωρίζουν π.χ. ὅτι ὑπάρχουν μερικές χιλιάδες νοταριακῶν ἐγγράφων τῆς Μυκόνου, τῆς Νάξου καὶ ἄλλων νησιῶν, καὶ ὄχι μόνο στὰ Γενικά Ἀρχεῖα. Οἱ διαθήκες καὶ τὰ προικοσύμφωνα, πού ἀφθονοῦν, μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν τὸ υλικὸ πού εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴ δημογραφικὴ ἔρευνα ἑνὸς τόπου. Στὶς διαθήκες ἀναφέρονται συνήθως ὅλα τὰ παιδιά. Ἡ διαθήκη ἑνὸς Μυκονιάτη καὶ οἱ διαθήκες τοῦ γιου του καὶ τοῦ ἔγγονοῦ του μποροῦν νὰ ἐπισημανθοῦν ἀσφαλῶς. Καὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ οἰκογένεια, ἀλλὰ γιὰ ὁμάδες οἰκογενειῶν. Τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς Νάξου, πού καλύπτουν τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ἀνέρχονται ἐπίσης σὲ χιλιάδες καὶ ἐντοπίζονται σὲ ὀρισμένα χωριά. Ἐλάχιστο μέρος τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ἔχει δημοσιευθεῖ ὡς τώρα. Ὑπάρχουν ὁμως ἀκόμη φορολογικὰ κατάστιχα τῆς Νάξου σὲ ἑλληνικὰ ἀρχεῖα, πολύτιμα καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν σειρᾶς οἰκογενειῶν. Ἐπομένως ἡ ἀπαισιοδοξία ὅτι τὸ υλικὸ εἶναι ἀσήμαντο, ἀνύπαρκτο ἢ ἀσήμαντο, εἶναι κάπως ὑπερβολικὴ, καὶ ἀδικαιολόγητη, τουλάχιστον γιὰ τὰ νησιά τῶν Κυκλάδων. Τὸ ἐπισημαίνω αὐτὸ κυρίως γιὰ τοὺς νέους πού παρακολουθοῦν καὶ πού μποροῦν νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι ὑπάρχει πολλὴ δουλειὰ πού μπορεῖ νὰ γίνει σ' αὐτὸν τὸν τομέα.

Θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ ρωτήσω, — δὲν κατάλαβα καλά κι εἶναι κάτι πού μ' ἐνδιαφέρει: Ἐχουμε μιὰ αὐξηση πληθυσμοῦ σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη τὸν 18ο αἰώνα. Τὴ συσχετίσατε μὲ τὴν αὐξηση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία — κάτι εἶπατε. Ὑπάρχει κάποιος συσχετισμός, κάποια σχέση;

B. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ναι, μιὰ διευκρίνιση. Νὰ τὸ ξαναπιάσω: ὡς πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια ἐπιστήμονες διαφόρων χωρῶν, ἔβλεπαν μιὰ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς

χώρες τους από τὰ μισὰ τοῦ 18ου αἰ. ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα καί προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν ἐθνικές ἐρμηνεῖες, δηλ. νὰ συνδέσουν μέ τήν ἐθνική τους ἱστορία αὐτό τὸ φαινόμενο. Ὡς τήν ὥρα πού ἀρχισε νὰ κυκλοφορεῖ αὐτή ἡ πληροφορία καί ἀνακάλυψαν ὅτι εἶχαν ὅλοι τὸ ἴδιο πρόβλημα. Καί φυσικά δέν ἀναζητοῦν πιά ἐθνικές ἐρμηνεῖες, τοὺς Σέρβους, τοὺς Τούρκους, τοὺς Βουλγάρους, τοὺς Βαλῶνους κλπ., δέν ἀναζητοῦν πλέον ἐρμηνεῖες ἐθνικές, ἀναζητοῦν ἐρμηνεῖες δημογραφικές καί σέ πρώτη φάση κάνουν μία ταξινόμηση τοῦ φαινομένου περιφερειακή, δηλ. προσπαθοῦν νὰ δοῦν πού αὐτή ἡ αὔξηση ἀρχίζει ταυτοχρόνως, πού ἀρχίζει διαφορετικά, μέσα στήν ἴδια τή χώρα, π.χ. ἡ Γαλλία χωρίζεται ἀπό τήν γραμμὴ Γενέβης-Σάν Μαλώ στὰ δυό καί εἶναι ἄλλη ἡ γεωγραφικὴ συμπεριφορὰ τῆς γραμμῆς αὐτῆς πρὸς τὸ Βορρᾶ καί ἄλλη πρὸς τὸ Νότο, γίνονται γκρουπαρίσματα μέ ἄλλες χώρες κλπ. Αὐτὸ εἶναι τὸ φαινόμενο πού μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση φτιάχνεται ἡ καινούρια πληροφορία. Τώρα ὅσο γιὰ τὴ Μ. Ἀσία ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου ἐμπειρία καί τὴ μελέτη ὀρισμένων φαινομένων, χωρὶς πάρα πολὺ προχωρημένες μελέτες εἰδικές στό σημεῖο αὐτό, βρίσκω ὅτι αὐτὸ πού ἐβλεπα στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. στήν Ἑλλάδα, αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη, καί πού τὴν εἶδαμε μετὰ σ' ὅλα τὰ Βαλκάνια εἶναι πανορθωμανικὸ φαινόμενο, δηλ. περιλαμβάνει τουλάχιστον τὴν μερίζονα Μ. Ἀσία. Καί αὐτὸ γιὰ μένα ἔχει ἄλλη σημασία...

Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ: Δηλ. τὸ φαινόμενο ὑπάρχει καί ἐδῶ σχετίζεται...

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: ... καί προφανῶς σχετίζεται μέ τὸ πανευρωπαϊκὸ φαινόμενο τοῦ 18ου αἰ., δηλ. ἔχουμε ἓναν καινούριο δημογραφικὰ 18ο αἰ. ὁ ὀποῖος ἐθεωρεῖτο ὡς κάποια στιγμὴ ἀποσπασματικά, ἐθνικά, ἐνῶ τώρα βλέπουμε νὰ ἔχει μιὰ καινούρια διάσταση.

Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ: Δέν ξέρω, ἐπειδὴ εἶπατε περὶ Ἀλβανῶν, μπορεῖ νὰ εἶμαι ἐκτός τοῦ θέματος. Ἐχῶ μιὰ ἀπορία καί ἴσως ἐγὼ μόνο εἶμαι ἀπληροφόρητος, δέν ξέρουν ἂν θέλω καί ἄλλοι νὰ τὴν ἀκούσουν — τί θὰ πεῖ αὐτὸ «ἡ ἐξωγαμία τῶν Ἀλβανῶν» καί πῶς διαπιστώνεται.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ναι, εἶναι βασικό· ἔχει σχέση μέ τὴν γενετική τῶν πληθυσμῶν. Μπαίνουμε δηλαδή στήν δημογραφία σάν αὐτοτελὴ κλάδο καί ὄχι σάν μιὰ μέθοδο προσέγγισης τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου. Μᾶς ἐνδιαφέρει βέβαια καί σάν αὐτοτελὴς κλάδος, γιατί μᾶς δίνει νέες πληροφορίες. Λοιπόν, ἡ κάθε κοινωνία ἔχει ἓνα δικό της μοντέλο γιὰ τὸν γάμο. Θὰ μπορούσα νὰ πῶ ἐδῶ —καί εἶχα σκεφτεῖ νὰ ἀρχίσω ἐτσι— ὅτι βέβαια ἡ ζωὴ ἀρχίζει μέ τὴν γέννηση, προχωρεῖ μέ τὸν γάμο καί τελειώνει μέ τὸν θάνατο. Γιὰ τὴν δημογραφία ὁμοίως, ἡ ζωὴ ἀρχίζει μέ τὸν γάμο. Μέσα ἀπὸ τὸν γάμο περνᾶνε μιὰ σειρά δημογραφικὲς ρυθμίσεις, τίς ὁποῖες οἱ παλιότερες κοινωνίες δέν εἶχαν ἄλλο τρόπο νὰ ἀντιμετωπίσουν.

Μερικά παραδείγματα. Ἡ δημογραφία τῶν προτεσταντῶν τῆς Κεντρικῆς καί Δυτικῆς Εὐρώπης ἔχει δεῖξει ὅτι οἱ προτεστάντες (ἄντρες) παντρεύονται γύρω στὰ 30, δηλαδή 5 περίπου χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἄντρες (καθολικούς) τῶν ἴδιων περιοχῶν. Αὐτὸ εἶναι συνδεδεμένο μέ ὁλόκληρο τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης προτεσταντισμοῦ καί καπιταλισμοῦ, μέ ὅλο τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης προτεσταντισμοῦ καί οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων —ὁ προτεστάντης π.χ.

δέν παντρεύεται πριν δημιουργήσει τις οικονομικές συνθήκες του γάμου του— κλπ. Στη συνέχεια έχουμε άλλο παράδειγμα. Κάποια στιγμή στην Εύρωπη δημιουργείται τό πρόβλημα του περιορισμού τών γεννήσεων, για κάποιους λόγους ή Εύρωπαϊκή κοινωνία δέν μπορεί νά άντέξει περισσότερο πληθυσμό. Μοναδικός τρόπος για νά περιοριστούν οί γεννήσεις ήταν ή μετατόπιση του μέσου όρου ηλικίας του γάμου. Δηλαδή ό γάμος είναι ένας μηχανισμός ό όποιος κάνει τή δημογραφική ρύθμιση σ' ατή τήν κοινωνία. Στη συνέχεια, πιά ειδικά τώρα—δημογραφικά και βιολογικά—, ύπάρχει τό θέμα τής έξωγαμίας ή τής ένδογαμίας ενός πληθυσμού. Αυτό έχει άμεση σχέση μέ τά περιθώρια, τό επίπεδο αντίστασης μιās πληθυσμιακής ομάδας. Όταν δηλαδή μιá πληθυσμιακή ομάδα αρχίζει και παντρεύεται στό έσωτερικό της, τότε αρχίζει και παρουσιάζει φαινόμενα τά όποια έχουν επιπτώσεις στην βιολογία της. Ός πριν από μερικά χρόνια, νόμιζαν ότι ή μεγάλη ένδογαμία προκαλεί καταστροφές συνολικές. Η καινούρια αντίληψη τών βιολόγων και στατιστικών είναι ότι ή μεγάλη ένδογαμία καταστρέφει τόν μισό πληθυσμό και βελτιώνει τόν άλλο μισό. Γίνονται πειράματα μέ τή συνεργασία ιστορικών, διότι αυτό τό φαινόμενο μόνον ιστορικά μπορεί νά διαπιστωθεί, δηλαδή μέσα στόν χρόνο-δοκιμαστικό σωλήνα. Αυτό είναι τό πρόβλημα τής ένδογαμίας. Για τούς μικρούς πληθυσμούς, ή ένδογαμία μπορεί νά είναι καταστρεπτική, γιατί στόν μικρό πληθυσμό μπορούν νά έμφανιστούν, στατιστικώς, όλα τά άρνητικά στοιχεία του δείγματος. Οί πληθυσμοί οί όποιοι πραγματοποιούν τήν ένδογαμία είναι πιά εύθραυστοι από εκείνους πού δέν τήν πραγματοποιούν. Η άκραία περίπτωση πληθυσμού, άπ' όσο ξέρω στά Βαλκάνια, πού δέν πραγματοποιεί τήν ένδογαμία, είναι ό άλβανικός. Δηλαδή όλόκληρη ή πατριά, όλόκληρο τό clan, θεωρείται άπαγορευμένο για τόν γάμο. Είναι κατάλοιπο άρχαϊκό, δείχνει ότι έχει καθιερωθεί σέ φάση πού ή πατριά ήταν όλιγάριθμη, και ένω έχουν παύσει νά ισχύουν οί άντικειμενικοί λόγοι τής άπαγόρευσης αυτής, για λόγους πολιτισμικούς ή άπαγόρευση εξακολουθεί νά ισχύει. Έτσι έχουμε τό φαινόμενο, σέ εποχή πού ό αριθμός τών μελών τής πατριάς είναι πιά τόσο μεγάλος πού επιτρέπει τήν ένδογαμία, αυτή νά μήν μπορεί νά πραγματοποιηθεί γιατί έχει επιβληθεί ή έξωγαμία πριν από τήν αύξηση τής πατριάς και δέν μπορεί πιά νά σταματήσει. Οί Άλβανοί βρίσκονται όπωσδήποτε κάποια στιγμή μέ ένα άπροσδόκητα ευνοϊκό δημογραφικό παράγοντα για τήν ανάπτυξη τους.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ: Γιατί έχουν πατριές, ένω οί άλλοι λαοί τις έχουν έγκαταλείψει.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Μιλάμε πάντα για τή συγκεκριμένη περίπτωση.

Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ: Δηλ. παντρεύονται έξω από τή φάρα, έγώ νόμιζα έξώγαμα παιδιά...

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Αυτό καθόλου δέν τό άποκλείω, πάντως βρέθηκαν μέ συγκριτικό πλεονέκτημα κάποια στιγμή. Από άποψη δημογραφική, δέν νομίζω νά έχουν βρεθεί μέ άλλο συγκριτικό πλεονέκτημα οί Άλβανοί.

Έχω και ένα ύπόλοιπο άπαντήσεως στην κ. Μαρία Πελεκίδου: ύπάρχει ή φράση «ξαναβρίσκουμε στόν 18ο αιώνα τό ρωμαϊκό οικιστικό πλέγμα». Ναι, δη-

λαδή τό ξαναβρίσκουμε σάν σύνολο, ξαναβρίσκουμε τήν εικόνα. Ξαναβρίσκουμε τό φάσμα. Τό θέμα δέν είναι ἄν βρίσκουμε τόν ἴδιο ὄγκο πληθυσμοῦ, εἶναι ἡ διάταξη τοῦ πληθυσμοῦ συνολικά πάνω στό ἔδαφος.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ: Νά διευκρινίσω τήν ἐρώτησή μου: Κατάλαβα ὅτι πρόκειται γιά τή συνολική εικόνα, ἡ ἐρώτησή μου εἶναι ἄν αὐτή ἡ συνολική εικόνα ὑπάρχει, εἴμαστε σέ θέση νά ξέρομε ἄν ὑπάρχει, καί σέ ἄλλη χρονική περίοδο ἀπό τήν ρωμαϊκή ἐποχή ὡς τόν 18ο αἰ.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Πολύ ὠραία. Βάσει τοῦ διαθέσιμου ὕλικου, τῶν διαθέσιμων μελετῶν καί βάσει τῆς δικῆς μου ἐμπειρίας καί ἐνασχόλησης μέ τό θέμα, νομίζω ὅτι τό οἰκιστικό πλέγμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τό ξαναπιάνουμε μόνο τόν 18ο αἰ. Ἐνδιαμέσως ἔχουμε ἄλλα πράγματα. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι εἶναι καλύτερα ἢ χειρότερα. Ἐγώ νομίζω ὅτι εἶναι χειρότερα, δηλ. εἶναι λιγότερο δυναμικά. Δηλ. πιστεύω ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ 19ου αἰ. ἡ οἰκονομική καί δημογραφική κλπ., στηρίζεται σ' ἕνα δυναμικό οἰκιστικό πλέγμα τοῦ 18ου αἰ. Δηλ. ἔχει ἀναρτηθεῖ ὁ πληθυσμός μέ τέτοιο τρόπο πού εἶναι σέ θέση νά ἀξιοποιήσει τό μάξιμουμ τῶν δυνατοτήτων τῆς προκαπιταλιστικῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς. Ἐνῶ ἄν εἴχαμε ἕνα πλέγμα ἄλλης δομῆς, δέν ξέρω, μπορεῖ νά ἦταν καλύτερο ἀπό κάποιες ἄλλες ἀπόψεις, δέν θά εἴχαμε αὐτή τή συνέχεια. Καί γιά τήν περίπτωση θά ἦταν περισσότερο εὐθραυστο. Εἶναι τό θέμα τοῦ πόσο εὐθραυστο εἶναι ἕνα πλέγμα. Δέν χρειάζεται νά κάνω τό σχῆμα...

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ: Ἦθελα λίγο νά κατέβω χρονικά! Ὁ κ. Παναγιωτόπουλος κάλυψε ὡς συνήθως τή μεταβυζαντινή καί νεότερη ἐποχή, ἀνάλογα μέ τόν προσανατολισμό τοῦ καθενός νά ἐπιλέγει τή χρονολογία πού θέλει. Λοιπόν σάν ἄνθρωπος πού ἀνακατεύεται μέ τά βυζαντινά πράγματα, τά ὁποῖα ἐσεῖς ἀφήσατε, ἀπόλυτα δικαιολογημένα, ὅπου τά δημογραφικά εἶναι πολύ σημαντικά καί ὅπου ἡ ἔρευνα πού κάνουμε εἶναι περίπου στοιχειώδης, κυριολεκτικά δέν ξέρομε πῶς θά κινηθοῦμε μέσα σ' αὐτό τόν χῶρο ὅταν δέν ὑπάρχουν ἔγγραφα ἢ ἀπό τά ἐλάχιστα πού σώζονται πολύ δύσκολα μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε τή δομή πού ὑπάρχει τῶν οἰκογενειῶν, πῶς ἐξελίσσονται κλπ. Σ' ἕνα σημεῖο εἶπατε ὅμως ὅτι μποροῦμε νά ἐρμηνεύσουμε μέ ἕνα ποσοστό λάθους τήν ἔρευνα πού μπορεῖ νά γίνει πάνω σ' αὐτό τό πλαίσιο μιᾶς οἰκογενείας. Ὅπως ξέρετε, στά βυζαντινά πράγματα τά τελευταῖα χρόνια φτουράει πάρα πολύ, πέρα ἀπό τις δημογραφικές μελέτες πού γίνονται ὅταν ἔχουμε συγκεκριμένο ὕλικό πάρα πολύ μικρό ὅπως π.χ. αὐτό τῆς Λαΐου, φτουράει λοιπόν πάρα πολύ ἡ μελέτη μιᾶς οἰκογενείας. Ἐξετάζουμε τούς Καντακουζηνούς, τούς Ραούλ, τούς Δοῦκες κλπ. Ἐπομένως μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε λίγο ποιοί ἦσαν οἱ Καντακουζηνοί τόν 13ο αἰ., τόν 14ο, τόν 15ο —ἡ ἔρευνα σταματάει ἐκεῖ γιατί δέν μποροῦμε νά κατέβουμε πιο κάτω— μποροῦμε ἔτσι νά παρακολουθήσουμε μιά οἰκογένεια. Ἦθελα λοιπόν νά σᾶς ρωτήσω: αὐτή ἡ ἐξέταση τῆς οἰκογενείας —ὅταν οἱ πηγές τήν ἐποχή αὐτή εἶναι ἄφθονες καί ἐπομένως μποροῦμε νά δοῦμε πῶς κινεῖται ἡ οἰκογένεια— μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει κάπως, ἔστω ἀκροθιγῶς, πρὸς ὀρισμένα δημογραφικά στοιχεία; Ναί ἢ ὄχι; Γιατί καί στά ἀρχεῖα τοῦ Ἄθω μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε λίγο μιά οἰκογένεια ἀλλά πρέπει νά ἔχουμε κάποιο δείκτη ὅ-

πολογισμῶν ἐντελῶς διαφορετικό· ἂν λοιπόν ὑπάρχουν αὐτά τὰ στοιχεῖα, μπορεῖ νά «βγεῖ» κάποιο συμπέρασμα; Τά ἀρχεῖα πού ἀνέφερε προηγουμένως ὁ κ. Σφυρόερας ὑπάρχουν καί στό Βυζάντιο ἀλλά εἶναι πάρα πολύ λίγα, καί ἔχουν γίνεи ἤδη ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης· καί ὁ Θεοχαρίδης γράφει γιά μιὰ διαθήκη— δίκη βυζαντινή, ἀλλά δέν ἔχει συνέχεια διαθηκῶν, ἔχει μιὰ, ἐνῶ ἐδῶ μέ τίς οἰκογένειες ἴσως κάτι μπορεῖ νά γίνεи.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Πρῶτη ὑπονόμευση τοῦ ἀντικειμένου εἶναι ἡ «εὐγενικότητα» τῶν οἰκογενειῶν, δηλαδή ἔχετε ἕνα κοινωνιολογικό ἐλάττωμα. Δεύτερον, ἔχετε ἕνα πολύ σημαντικό ἐπίσης μειονέκτημα, ὅτι δέν ἔχετε αὐτοῦς πού πέθαναν πρὶν γίνουи ἱστορικά πρόσωπα. Ἡ φύση τῶν στοιχείων σας τό κάνει αὐτό. Ἐνδεχομένως ἄλλα στοιχεῖα θά μπορούσαν νά δώσουν καλύτερα ἀποτελέσματα.

Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ: Συγνώμη. Ὅταν γεννιοῦνται δέν τοῦς πιάνει ἡ τιμιπίδα, παρά μόνον ὅταν γίνονται ἱστορικά πρόσωπα.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ἄκριβῶς. Καί ἕνα τρίτο μειονέκτημα αὐτῆς τῆς προσέγγισης εἶναι ὁ ὄγκος· ὁ ὄγκος τέτοιων ομάδων θά εἶναι μικρός καί κατανεμημένος στόν χρόνο ἄνισα, σέ βαθμό πού δέν θά μπορεῖ νά μᾶς δώσει μιὰ ἱκανοποιητική εἰκόνα γενικότερης χρησιμότητας. Πάντως καί ἐδῶ, γιά νά ἀνακατέψω πάλι αἰσιοδοξία μέ ἀπαισιοδοξία, ὑπάρχουν μεγάλα περιθώρια γιά σχετικές ἐρευνες.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ: Ἐνα ἄλλο ἐπίσης μειονέκτημα αὐτῶν τῶν οἰκογενειῶν εἶναι ὅτι δέν μᾶς δίνουν ἐπίσης συνήθως τίς γυναῖκες. Αὐτό εἶναι πάρα πολύ κακό δημογραφικά. Καί ἐπίσης θά ἤθελα τώρα νά δώσω ἕνα στοιχεῖο πού μᾶς δίνει δημογραφικά πάρα πολύ ὕλικό: εἶναι τὰ πρακτικά τῆς παραδόσεως καί ἀντικαταστάσεως. Ἐκεῖ βλέπουμε τήν οἰκογένεια μικροῦ καλλιεργητῆ καί βλέπουμε ὅτι συνήθως εἶναι 2-3 παιδιά ἢ χωρίς παιδιά. Αὐτό μᾶς δίνει στοιχεῖα. Πάρα πολλά στοιχεῖα.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Συμφωνῶ ἀπολύτως. Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά σᾶς διαβάσω μερικούς ἀριθμούς. Ὑπάρχει ἡ «ἀρρενότητα» (ἀναλογία ἀρρένων) ἐνός πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία βιολογικά δέν εἶναι ἄλλη παρά 100 ἄνδρες γιά 100 γυναῖκες. Στατιστικῶς, ἔχει ἀποκατασταθεῖ μιὰ καλύτερη σχέση (106 γυναῖκες γιά 100 ἄνδρες). Θά σᾶς διαβάσω τὰ στοιχεῖα ἀπό ἕνα ἔγγραφο πού ἐκδίδει ὁ Torring γιά τήν Πελοπόννησο τοῦ 1354. Ἐπί 197 ἀγοριῶν ἔχουμε 63 κορίτσια, δηλαδή ἀναλογία ἀρρενότητας τοῦ πληθυσμοῦ 313, πράγμα βιολογικῶς ἀδύνατο. Ἐπομένως λείπουν τὰ ὑπόλοιπα κορίτσια. Ὡστόσο μιὰ πιό λεπτή προσέγγιση δίνει τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: στίς οἰκογένειες μέ ἕνα παιδί ἡ ἀναλογία εἶναι 460, στίς οἰκογένειες μέ δύο παιδιά εἶναι 370, μέ 3 εἶναι 300, μέ τέσσερα παιδιά 175 καί μέ 5-6 παιδιά κατεβαίνει στά 100. Τώρα ἔχουμε μιὰ εἰκόνα ἡ ὁποία μπορεῖ νά εἶναι περισσότερο χρήσιμη — αὐτό ἐννοῶ ὅτι μπορούμε νά ἐλπίζουμε ὅτι θά βγάλουμε κάποτε ἀπό τό ἀτελές ὕλικό χρήσιμα στοιχεῖα. Δηλαδή, ἐνῶ ἂν βάλουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτά μαζί θά μᾶς βγάλουν μιὰ ἀναλογία ἀρρενότητας 313, ἀναλογία ἀπαράδεκτη, ὅταν κάνουμε μιὰ πιό λεπτομερειακή προσέγγιση, θά μᾶς φτάσει στό 460 γιά τό 1 παιδί καί στό 100 ἀκριβῶς γιά τὰ 5 παιδιά καί

άνω, πράγμα που σημαίνει για μᾶς διττοί οι πολυάριθμες οικόγενεες δηλώνουν τὰ παιδιά και τῶν δύο φύλων, ἐνῶ οἱ ὀλιγάριθμες δηλώνουν μόνο ἢ κατά προτίμηση τὰ ἀρσενικά παιδιά. Ἐδῶ ἐρχεται τώρα ἡ καθαυτὴ ἱστορικὴ προσέγγιση: αὐτός ὁ ἀριθμὸς δὲν λέει τίποτα, ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἱστορικοῦ νὰ βρεῖ τί σημαίνουν αὐτοὶ οἱ ἀριθμοί.

Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ: Γιά τὸ πρόβλημα τῆς δημογραφικῆς μελέτης ἑνὸς συγκεκριμένου γεωγραφικοῦ χώρου θὰ ἤθελα νὰ διατυπώσω ὀρισμένες σκέψεις.

Τὸ ὄλο ἐγχείρημα μοῦ φαίνεται περισσότερο ἐφικτό ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, εἰδικὰ γιὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας· γιατί μᾶς εἶναι δυνατό νὰ ἐντοπίσουμε μὲ τὴ μεγαλύτερη προσέγγιση τὸ ρυθμὸ γεννητικότητας, γαμηλιότητας καὶ θνησιμότητας τοῦ πληθυσμοῦ, στηριγμένοι στὸ, οὐσιαστικά ἀκόμη ἀνεκμετάλλευτο, ἄφθονο ὕλικὸ τῶν Βενετικῶν Ἀρχεῖων. Θὰ περιορίζω, μάλιστα, τὸ θέμα στὴ μελέτη τῆς δημογραφικῆς κινήτικότητας τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν γιὰ τὶς ὁποῖες ἄλλωστε διαθέτουμε πολυάριθμες καὶ καλὲς πληροφορίες. Ἄναφέρομαι συγκεκριμένα στὰ γενεαλογικὰ συγγράμματα τῶν Berbaro, Muazzo καὶ Carpellari ποὺ περιέχουν μὲ μιὰ *mutatis mutandis* ἀσυνήθιστη πληρότητα τὰ μέλη τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης. Τὰ ἔργα αὐτὰ μᾶς προσφέρουν μιὰ λεπτομερὴ παρουσίαση τῆς δημογραφικῆς ἐξέλιξης κάθε οἰκογένειας καί, μέσω τῶν ἐπιγαμιῶν, τὴ διακλάδωσή της στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Ἡ πηγὴ αὐτὴ συμπληρῶνεται μὲ τὰ ἐπίσημα βιβλία τῶν *Nascite e Matrimonio di Nobili in Candia*, ὅπου καταγραφόταν κατὰ κανόνα μὲ ἀκρίβεια ἡ πράξη γέννησης, βάπτισης καὶ γάμου ὅσων ἔφεραν τὴ βενετικὴ εὐγένεια. Ἐάν μάλιστα συνδυαστεῖ μὲ τὸ νοταριακὸ ὕλικὸ (προικοσύμφωνα καὶ διαθήκες) ποὺ τοὺς ἀφορᾷ, τότε οἱ δύο αὐτὲς πηγὲς θὰ μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν ὄχι μόνο ὡς πηγὲς πληροφόρησης ἀλλὰ καὶ διασταύρωσης καὶ ἐλέγχου τῆς πληρότητας τῶν γενεαλογικῶν δέντρων.

Κάποιες, ἐπιπλέον, γενικὲς δημογραφικὲς προσεγγίσεις, ποὺ μεμονωμένα ἐπιχειρήθηκαν στὸ παρελθόν, θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν μὲ βάση τὸ σύνολο τῶν *Relazioni*, τῶν Ἐκθέσεων δηλαδή τῶν βενετῶν ἀξιωματῶν ποὺ ὑπηρετήσαν γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴν Κρήτη, καὶ ἄλλων ἐπίσημων Στατιστικῶν, τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν ὁποίων σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς ὄχι σπάνια στηρίζονται στὴν ἐνσυνείδητη καὶ λεπτομερὴ καταγραφή τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἐχουμε λοιπὸν ἓνα συγκεκριμένο γεωγραφικὸ χῶρο, τὴν Κρήτη· τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα, ποὺ ἀναφέρατε, ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ γίνεται ὑπόθεση ἐργασίας σὲ μελέτες ποὺ τώρα βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη. Ἀπὸ εἰς καὶ πέρα διαθέτουμε μιὰν ἀστείρευτη πηγὴ πληροφοριῶν, τὰ Βενετικὰ Ἀρχεῖα. Κι αὐτὸ σημαίνει διττὸ εἰδικὸς ἐρευνητὴς μ' ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ ὕλικου θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ καταλήξει σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ προτάσεις ἰδιαίτερα σημαντικὲς καί, κυρίως, λιγότερο ἐπισφαλεῖς γιὰ τὴν Ἱστορικὴ Ἔρευνα.

Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προσθήκη. Δέν ἔχω κάνει καμιὰ ταξινομήση γεωγραφικὴ τοῦ χώρου, τὸν συνέλαβα συνολικά. Δηλαδή δέν ὑπάρχει παράλειψη, ἢ τουλάχιστον πρόθεση παράλειψης. Γνωρίζω σὲ κάποιο βαθμὸ τὰ προβλήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης. Τὰ Βενετικὰ ἀρχεῖα εἶναι πολὺτιμα

για όλη την Ελλάδα, και για τις περιοχές που δεν είχαν Βενετοκρατία. Και θα μπορούσαμε να κάνουμε πολύ περισσότερα πράγματα με τα βενετικά αρχεία απ' ό,τι κάνουμε τώρα. Πάντως ειδικά για την Κρήτη και τα βενετικά αρχεία, θα μπορούσε κανείς να συμπληρώσει ότι όταν αποσύρονται οι Βενετοί από την Κρήτη, ή Βενετική γραφειοκρατία δεν έχει φτιαχτεί με τον τρόπο που φτιάχτηκε 50 χρόνια αργότερα και στή συνέχεια στον 18ο αιώνα. Δηλαδή η Πελοπόννησος, με τα 30 χρόνια της κατοχής, είναι πολύ πιο ενοημένη από την αποψη της βενετικής γραφειοκρατίας απ' ό,τι είναι η Κρήτη. 'Επί βενετοκρατίας στην Κρήτη ή Βενετία δουλεύει ακόμα με αρχαιότερες μορφές γραφειοκρατίας. Στα τέλη του αιώνα ήδη έχουν φτιαχτεί στη Βενετία επιστημονικές μέθοδοι για την διοίκηση, την οικονομία, και νομίζω ότι η καλύτερη στιγμή της βενετικής διοίκησης είναι στην Πελοπόννησο. Τώρα, τό που μπορούμε να φτάσουμε από μελέτες στην Κρήτη, νομίζω ότι, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, μπορούμε να πάμε πολύ μακριά, μπορούν να γίνουν πολλά πράγματα, αλλά με την επιφύλαξη ότι θα έχουν τις αδυναμίες για τις όποιες μιλήσαμε συνολικά.

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΟ ΜΑΘΗΜΑ
20 ΜΑΡΤΙΟΥ 1981

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΟΓΙΑ

Εισηγητής: Κ. Θ. Δημαρᾶς

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΟΓΙΑ

Μέ την σύσταση μιᾶς πολιτείας ἑλληνικῆς, ἀπό γύρω στά 1830 καί πέρα, παρουσιάσθηκε ἐπείγουσα ἡ ἀνάγκη νά διαμορφωθεῖ ἕνα λεξιλόγιο πού θά μπορούσε νά ἐξυπηρετήσῃ τήν καινούρια κρατική ὀργάνωση. Καινούρια, ὄχι σέ κάποιες μερικές δραστηριότητες, ἀλλά στήν ἴδια τήν ὑφή της: τελωνεῖο, φοροτεχνία, στρατιωτική καί ναυτική ὀνοματοθεσία, ὑγειονομία, νομοτεχνία, καί ὅσα ἄλλα συμπαραομαρτυροῦσαν τότε σέ μία κανονική διοικητική λειτουργία. Ὅλιγα χρόνια ἀργότερα (1837) ἀκολουθοῦσε ἡ ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου. Τοῦτο περιέλαβε διδακτικές ἔδρες γιά ἐπιστήμες πού εἴτε δέν εἶχαν καθόλου ἐνταχθεῖ σέ πάλαιότερα σχολικά προγράμματα τῆς περιοχῆς μέσα στήν ὁποία εἶταν χαραγμένα τά ὄρια τοῦ νέου Κράτους, εἴτε εἶχαν ἀποτελέσει ἀντικείμενο καθαρῶς στοιχειακῶν ἐκπαιδευτικῶν φροντίδων. Ἐπομένο εἶταν ἡ νέα αὐτή κατάσταση νά προκαλέσει τήν διεύρυνση ἀντιστοιχῶν λεξιλογικῶν ἀπαιτήσεων. Ἰατρική, φυσική, σημεία, φυσιογνωσία, ἔπρεπε πιά νά διδαχθοῦν σέ ἐπίπεδο ἐπιστημονικό, ἀκαδημαϊκό, σύμφωνα μέ τά δυτικά πρότυπα, πρὸς τά ὁποῖα ὄφειλε νά εὐθυγραμμισθεῖ ἡ ἀνώτατη ἑλλαδική ἐκπαίδευση. Ἄς σημειώσουμε κιόλας ὅτι μέ τήν πάροδο τῶν χρόνων διαμορφωνόταν, ἔστω καί μέ ἀργό ρυθμό, ἕνας κάποιος ἐπιστημονικός βίος, ὁ ὁποῖος προσεκόμιζε καί ἐκεῖνος στήν κοινῇ ἑλληνική τράπεζα, τίς δικές του ἐπιτεῦξεις, ἀλλά καί τά δικά του λεξιλογικά προβλήματα.

Ἡ Πολιτεία ἐμεριμνοῦσε καί γιά ὅλα αὐτά, εἴτε παρέργως, εἴτε ἐνεργά, δίπλα σέ ὅλες τίς ἄλλες ἀπασχολήσεις της, ἄμεσα, ὑπηρεσιακά, ἢ μέ ἐνδιάμεσο ἐπιτροπές ἀπό λίγο ἢ πολύ εἰδικά πρόσωπα. Πάντως, εἴτε ἔτσι εἴτε ἄλλιως, ὠραῖα σχολιάζει αὐτήν ὅλη τήν ὑπόθεση ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος: «Ἡ Κυβέρνησις, πρέπει νά τό ὁμολογήσωμεν, ἀείποτε προνοοῦσα περί τοῦ πατροπαράδοτου τούτου κειμηλίου τῆς πατρίου φωνῆς, καί ἐπιτροπάς πολλάκις ἀπό τῆς συστάσεως τῆς βασιλείας συνέστησε, δι' ὄλους τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας τούς κλάδους, καί ἐν τοῖς ἐπίσημοις ἐγγράφοις ἀπέφυγε καί ἀποφεύγει, ὅσον ἐνδέχεται, τὰς ἄλλοθρόους καί ξενικάς λέξεις, ἀντεισάγουσα εἴτε τὰς γνησίας, ἐκ τῶν παρά τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσι σωζομένων, εἴτε καί νέας ἄλλας, δημιουργουμένας ἐκάστοτε, ἐξ ἀναλογίας, ὑπὸ τῶν λογίων». Παρέθεσα καί τήν ἀρχή αὐτήν τῶν σχετικῶν σχολίων τοῦ Βυζαντίου, γιά δύο λόγους: τόσο γιά νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐπόμενη παρατήρηση μέ συμπραζόμενα ἀναγκαῖα, ὅσο καί γιατί μᾶς δίνει ἄλλες πλευρές τῶν φαινομένων αὐτῶν, ἐννοῶ τήν καθαρεύουσα, στίς ὁποῖες θά ἔχουμε, ὁ-

Τό δημοσιευόμενον κείμενο ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τοῦ σεμιναριακοῦ μαθήματος τοῦ κ. Κ. Θ. Δημαρά. Ἡ συζήτηση πού ἀκολούθησε, γιά τεχνικούς λόγους, δέν μαγνητοφωνήθηκε.

πωσδήποτε, ύστερα, τήν ὑποχρέωση νά σταματήσουμε· ἀλλά συνεχίζει ὁ προσεκτικός λεξικογράφος: «Ὡστε κατ' αὐτόν τόν τρόπον, ἤμπορεῖ τις νά εἶπῃ ὅτι ὁ πρῶτος καί κυριώτατος τῆς σήμερον ἐν χρήσει ἑλληνικῆς γλώσσης δημιουργός καί διορθωτής εἶναι αὐτή ἡ Κυβέρνησις». Αὐτά εἶναι λόγια τοῦ 1874¹, ἐκφράζουν ὁμως καλά τήν πραγματικότητα πού εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπαρχῆς, μέ τήν νέα διαμόρφωση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων.

Φυσικά, ἡ ὅλη αὐτή διεργασία δέν ἔγινε οὔτε χωρίς δυσχέρειες, οὔτε χωρίς ματαιοπονίες, οὔτε χωρίς ἀποτυχίες. Γιά τίς ἀποτυχίες δέν ἔχουμε λόγο νά μιλήσουμε, μιά πού ἐξακολουθοῦν μέ ποικίλους τρόπους νά μᾶς βασανίζουν· ἀπό τήν ἄποψη αὐτήν, περισσότερο μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ αἰτίες τῶν ἀποτυχιῶν, προκειμένου, μάλιστα, νά ἀπομονώσουμε μιά: τήν πιο βασική, καί ἰδεολογικά συνυφασμένη μέ τήν ὅλη πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ σ' ἐκεῖνα τά χρόνια, τά ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἔντονη στροφή πρὸς τήν ἀρχαιότητα. Τοῦτο θά γίνῃ καί γιά τό λεξιλόγιο: οἱ ἀνύπαρκτοι ὄροι θά πλαστοῦν κατὰ τά ἀρχαῖα πρότυπα, χωρίς, σταθερή, τήν συμπαράσταση τῆς ἀναγκαίας ἀρχαιογνωσίας· ἡ σημασία θά δοθεῖ ἐκβιαστικά ἢ καί ὀλότελα σφαλερά, ἢ κατασκευή δέν θά γίνῃ πάντοτε κατὰ τόν κανόνα τῆς ἀναλογίας, τοῦ ὁποῖου τήν σπουδαιότητα ἀναγνωρίζουν ὄλοι, ἀγκαλά καί συχνά παραμερίζεται στήν πράξη. Γιά τήν ἀναλογία, τό χρυσό αὐτό καλάμι τῆς νεολογίας, θά ἔχουμε νά ξαναμιλήσουμε στήν συνέχεια τοῦ λόγου μας, ἐκεῖ ὅπου τό φέρνουν οἱ σχετικές ζητήσεις. Ἐδῶ μᾶς μένει νά κάνουμε δύο ἀκόμη παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στήν παρετυμολογία: διαστροφή λέξεων, προκρούστεια μεταχειρισή τους, ὥστε νά διαφυλαχθεῖ ἔτσι ἢ νά ἀποδειχθεῖ ἡ ἀρχαία καταγωγή τους. Μία αἴσθησις λογοπαιγνίων, τῶν ὁποίων τά ὄρια πρὸς τήν ἐτυμολογία δέν εἶναι πάντοτε ξεκάθαρα. Ἡ ἄλλη ἀναφέρεται σέ ἓνα ἀπό τά βασικά ἐλαττώματα τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος θυσιάζει τά πάντα, τήν πραγματικότητα, τήν λογική, προκειμένου νά χρησιμοποιήσῃ μιά ἀρχαία ἔκφραση, μιά ἀρχαία λέξη.

Οἱ ματαιοπονίες ὀφείλονται σέ πολλούς λόγους. Εἶναι, βέβαια, τό φιλότιμο, ἡ φιλοπρωτία, ἡ θέλησις νά φανεῖ κανεῖς πιο σοφός, πιο ἰκανός, ἀπό τοὺς ἄλλους: δημιουργεῖται κάποτε σάν μιά ἀμιλλα, ὅπου καταδικάζεται ἓνας νεολογισμός τόν ὁποῖο ἐπρότεινε κάποιος, καί ἀντιπροτείνεται ἓνας ἄλλος. Αὐτά τά βλέπουμε καί στοὺς καιροὺς μας, ὅπου ἡ τεχνική ἐπιβάλλει συνεχῶς τήν ἀνάγκη δημιουργίας ὄρων, οἱ ὁποῖοι συχνά προορίζονται νά γίνουν κοινόχρηστοι. Ἄλλά εἶναι καί ἡ ἐλαττωματικὴ πληροφόρησις: εἶχα τήν εὐκαιρία νά μνημονεύσω ἄλλοῦ τοὺς 28 τρόπους μέ τοὺς ὁποῖους ἔχει προταθεῖ ἡ μετάφρασις τῆς λέξης *torpille*, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ἔμεινε τελικῶς ἀμετάφραστη, υἱοθετήθη ἀπό τήν γλώσσα μας, ἔγινε λέξις ζωντανή καί γόνιμη σέ παράγωγα καί σέ σύνθετα· *τορπιλλίζω*, *τορπιλλοβόλο κλπ.* Οἱ δυσκολίες ἐπίσης εἶναι αὐτονόητες. Ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος διηγεῖται θυμόσοφα τά προβλήματα τῆς ἐπιτροπῆς τήν ὁποία εἶχε συγκροτήσει ἡ Κυβέρνησις γιά τήν σύνταξιν ἐξελληνισμένου τελωνιακοῦ τιμολογίου (ὁ,τι ὀνομάζουμε σήμερα *δασμολόγιο*) στὰ 1855. Εἶταν ὁ Σ. Α. Κουμανούδης, ὁ Θ. Ὀρφανίδης καί αὐτός, καί «προέκειτο», ὅπως γράφει, «οὐδέν ἐλαττον ἢ ν' ἀποφηνώμεθα πῶς ἂν εἶπον ὁ Ἀριστοτέλης καί Θεόφραστος

τόν Καχβέν, τόν Χαλβάν, τήν Βατίσταν, τό Τοῦλι, τό Σανκουλί... καί τρισχιλίας ἄλλας περίπου λέξεις τῆς αὐτῆς φύσεως»². Πρός τήν κατεύθυνση αὐτήν ἐπορεύθησαν συχνά ὄλοι, γενικῶς, οἱ ὀνοματοθέτες, δανειζόμενοι ἀπό τήν ἀρχαία γλῶσσα λέξεις, προκειμένου νά ὀνοματίσουν φαινόμενα φυσικά ἢ τεχνικά ἀγνωστα στήν ἀρχαιότητα.

Ὡστόσο, κλείνοντας αὐτήν τήν εἰσαγωγή, μέ τίς ἀπαραίτητες γενικότητές της, καί προκειμένου νά περάσουμε σέ προγενέστερα χρόνια, νομίζω ὅτι δέν θά εἶταν ἄσκοπο νά ἀγγίξουμε τό ζήτημα τῆς καθαρῆς. Τήν ἐπεσήμανα κιόλας μία φορά, καί ἐπιφυλάχθηκα νά ἐπανέλθω σ' αὐτήν, καί τήν ὑπαινίχθηκα δταν ἀναφέρθηκα στήν στροφή πρὸς τήν ἀρχαιότητα. Βεβαίως, ἔχουμε νά κάνουμε μέ δύο λειτουργίες διαφορετικές, ἀλλά τῶν ὁποίων ἡ συγγένεια εἶναι φανερή. Ἡ καθαρῆς εἶναι, στήν ἀφετηρία της, ἡ γλῶσσα πού καθαρῆς ἀπό σφάλματα· ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, κάθε λόγια γλῶσσα, δταν λογιόσῃν ὑπάρχει, καθαρῆς: θά ἀναχθεῖ σέ καλούς, δοκιμασμένους, γλωσσικούς κανόνες, θά δεχθεῖ τήν ἐπίδραση παλαιότερων συγγραφέων οἱ ὁποῖοι τήν ἐξέθρεψαν καί τήν ἐδυνάμωσαν, καί θά ἀποφύγει τήν χρήση τοῦ ἀγοραίου λόγου, ὁ ὁποῖος, μέ τήν γοργή μεταβλητότητά του, προδικάζει ταχεῖα τήν ἐξαφάνιση τῶν διαδοχικῶν του σταδίων, κλείνοντας ἔτσι, γιά ἐκείνους πού τόν ἀσκούν, τό πέρασμα πρὸς τήν ὑστεροφημία. Ὁ ἀρχαϊσμός, ἄλλη ὑπόθεση, ἀπογονή τοῦ ἀττικισμοῦ, ἀποτελεῖ ἕνα πρόγραμμα ἐπιστροφῆς πρὸς σχήματα λόγου τά ὁποῖα ἔχουν παύσει νά ζοῦν. Ὅσο, λοιπόν, ἡ καθαρῆς, στήν ἀρχική της σημασία, κάποια καθαρῆς, εἶναι ἱστορική, συνυφασμένη μέ τήν παράδοση, δημιουργός δυνάμεων, πλούτου πνευματικοῦ πού ἀποθησαυρίζει τίς γόνιμες ἐπιτευξεις τῶν παλαιότερων, τόσο ὁ ἀρχαϊσμός εἶναι ἀνιστόρητος καί ἀντι-ἱστορικός, ἀπό τήν φύση τῶν πραγμάτων καταδικασμένος σέ ἀποτυχία, ἀφοῦ δέν δένει μέ τήν ζωή, καί συνάμα, ἀπό τήν ἴδια αἰτία, πρόξενος ἀτυχιῶν, γιά ὁποιαδήποτε παιδεία.

Ἀλλά ἡ κατολίθηση ἀπό τήν μία ἔννοια, τοῦ καθαρισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι, καί πρέπει νά εἶναι, ἀδιάκοπη φροντίδα τοῦ λογίου (σοφῆ, ρεαλιστική καί φιλόκαλη πρόσμειξη τῶν κανόνων μέ τήν χρήση), ὡς τόν ἐξαρχαϊσμό καί τούς κινδύνους του (λεξιφανισμός, στόμφορ, ἀπομάκρυνση ἀπό τήν πραγματικότητα), μπορεῖ εὐκόλα νά γίνει: τόσο ἀπό τόν θεωρητικό, ὅσο καί ἀπό τόν γράφοντα καί ἀπό τόν κριτικό, τόν ἐπικριτή. Γιά τίς ἐπικρίσεις, ἄς θυμηθοῦμε, ἀκόμη μία φορά, τόν σολωμικό Διάλογο, ὅπου, ἀσύνειδα, ἀπό ἀνεπάρκεια στήν πληροφόρηση ἢ, ἴσως ἀπό παρόραση τῶν λεπτομερειῶν, συγγέονται δύο ἄκρω ἀντίθετες, καί ἀδιάκοπα ἀντιμαχόμενες θέσεις, τοῦ Νεοφύτου Δούκα καί τοῦ Κοραῆ³. Ἡ γραφομένη παρουσίασε αὐτήν τήν κατολίθηση, τήν κατρακύλα, ἐπί πενήντα χρόνια, ἄς τά λογαριάσουμε ἔτσι στρογγυλά, ἀπό γύρω στά 1830 ὡς γύρω στά 1880. Ἄλλωστε, μία ἀπό τίς αἰτίες πού ἐνίσχυσαν τό κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ στήν τελευταία δεκαετία τῆς περιόδου αὐτῆς, εἶταν ἡ ὑπερβολή τοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ. Ὡραῖα παρατηροῦμε τό φαινόμενο σχεδόν τακτικά, ἀπό χρόνο σέ χρόνο, στούς πανεπιστημιακοῦς διαγωνισμούς, ὅπου καί οἱ πῖο πιστοί ὁπαδοί τοῦ καθαρισμοῦ, ἀνάμεσα στούς κριτές, διαμαρτύρονται γι' αὐτήν τήν ἐπιτάχυνση καί τήν τεκμηριώνουν στά μάτια μας, μέ τίς περιπτώσεις τίς ὁποῖες προσάγουν ὡς

παραδείγματα. Μά και οί διαμαρτυρόμενοι οί ίδιοι, ό Γ. Μιστριώτης τό 1874, παραγεμίζουν τόν λόγο τους μέ λέξεις άρχαίες άπολύτως άκατανόητες στόν καλλιεργημένο, λόγιο, Έλληνα τής εποχής, και τίς προσφέρουν μέ άνάλογο τυπικό.

Δέν εΐναι μόνο διήθηση, όσμωση, άπό τήν πράξη πρός τήν θεωρία: μία όλόκληρη κοσμοθεωρία έκινούσε τήν λογισύνη, και όχι μόνο τήν λογισύνη, πρός τίς άκρότητες αυτές, πρός τήν άνάσταση του άρχαίου έλληνικού κόσμου μέσα στά πλαίσια τής νέας έλληνικής πολιτείας. Ή νεολογία εκδηλώνεται τώρα ιδίως στην δεύτερη σημασία της: ανασύρονται άπό τό λεξικό τής άρχαίας, λέξεις πού πολλούς αιώνες ένωρίτερα εΐχαν παύσει νά ζουν. Άς άκούσουμε ξανά τόν Σκαρλάτο Βυζάντιο: «Και τῷ ὄντι, ἄν ἐξαιρέσης εἴκοσιν ἢ τριάκοντα μόρια τό πολύ, και ἄλλας τόσας λέξεις διεφθαρμένας ὀλότελα, ἄν εἰσαγάγῃς τόν Μέλλοντα και τό Ἐπαρέμφατον και τούς δύο Παρωχημένους, ἰδοῦ ἀμέσως ἡ ἀρχαία Ἑλληνική, τοῦλάχιστον καθὼς τήν ἐλαλοῦσεν ὁ ὄχλος, δέν λέγω εἰς τάς ἡμέρας τοῦ Λαερτίου και Ἐθηναίου, ἀλλ' εἰς τάς ἡμέρας τοῦ Χρυσοστόμου, και, τῇ ἀληθείᾳ, τοῦτο εἶναι πολύ, εἶναι τό πᾶν»⁴. Αὐτά, στά 1835· ένωρίτερα, εΐχε γράψει ὁ Δούκας, μέσα στην εὐφορία τής έλληνικής παλιγγενεσίας, λόγια πολύ χαρακτηριστικά: «Ἄν και φράσεις μιμώμεθα, τά καλά τῶν λόγων μιμούμεθα, και τῶν προγόνων ἡμῶν μίμησιν ἔχομεν» ... «ὁ δέ ταῦτα μιμεῖσθαι δυνάμενος οὐκ εἰς μακράν και πρός τά ἄλλα χωρήσει»⁵. Εΐταν τόν καιρό τῶν έντόνων διαξίφισμῶν του μέ τόν Κοραῆ, στά 1813· και πάλι, μετά τόν Βυζάντιο, παρόμοια θά άκουσθεΐ, στά 1853, ἡ φωνή του Π. Σούτσου, όταν κτυπάει τό σύστημα του Κοραῆ: «Καταρρίπτομεν σήμερον τό φραγκικόν τοῦτο και πτωχόν οικοδόμημα και ἀνεγείρομεν ἀπό τοῦ μνήματος τήν έλληνικήν γλῶσσαν τῶν προγόνων» ... «καθιστῶντες αὐτήν εὐληπτον και ὑπό πάντων έννοουμένην»⁶. Ή γραμμή εΐναι καθαρά χαραγμένη, άρχίζοντας άπό τόν Νεόφυτο Δούκα, περνώντας στόν Σκαρλάτο Βυζάντιο, και άπό εκείνον, στόν Παναγιώτη Σούτσο· ὀλίγα χρόνια άργότερα, ἄλλωστε, τό 1865, ὁ τελευταίος αὐτός μπορούσε νά πιστεΐει και νά γράφει ὅτι τό πρόγραμμά του, ἡ προκήρυξή του, εΐχε άποδώσει τούς άναμενόμενους καρπούς και ὅτι ὁ έλληνισμός εΐχε πάρει τόν δρόμο τής άρχαιογλωσσίας⁷.

Ἄν έπλησιάζαμε περισσότερο στά χρόνια μας, ἡ σύγχυση άνάμεσα σέ διάφορες σχετικές έννοιες πού άπασχόλησαν τήν διανόηση του έλεύθερου Κράτους, θά έμεγάλωνε άκόμη περισσότερο. Ή πράξη σπανίως συντελεΐ στό ξεκαθάρισμα τῶν ιδεῶν: φορτισμένη μέ περισσό συναισθηματισμό, άγγίζοντας άτομα πολλά, δηλαδή σέ μεγάλη άναλογία ξένα πρός τήν θεωρία, δυνατή, γι' αυτές ὄλες τίς αιτίες δημιουργεΐ καταστάσεις πού θολώνουν ιδίως τήν παράσταση τῶν παλαιότερων φαινομένων, τῶν ὁποίων, συνειδητά εΐτε άσύνειδα, ἄλλοιώνει τόν χαρακτήρα γιά νά τά καταστήσει χρήσιμα στους σκοπούς της. Τοῦτο, ἄλλωστε, εΐναι ένας άπό τούς λόγους γιά τούς ὁποίους εΐναι δυσέφικτη, ἄν όχι άνέφικτη, ἡ συγγραφή ιστορίας τῶν συγχρόνων του ιστοριογράφου γεγονότων.

Έτσι και στην άπεικόνιση τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, ἡ γενεά μας παρέλαβε ἀπό τοὺς πρεσβυτέρους τῆς στοιχεῖα δύσχηστα, διαβλητά, ἀλλοιωμένα ἀπὸ τὰ πάθη τῶν γλωσσικῶν ἀγῶνων. Ὑστερα ἀπὸ ἐπίμονη διεργασία, ἐθεωρήθηκε ὅτι στὸ γενικὸ διάγραμμα τῶν ροπῶν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, συντηρητικὴ γραμμὴ ἀπὸ τὴν μιά μεριά, προοδευτικὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ πίστη στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ ἡ πίστη στὴν χριστιανικὴ ὀρθοδοξία ἀντιπροσώπευαν μίαν καὶ μόνην πτυχὴν, τὴν συντηρητικὴν· ἄλλωστε, τὸν καιρὸ, ἀκριβῶς, τῆς διεργασίας αὐτῆς, στὰ μισὰ τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἐφανερώθηκε ὁ δρος *ἑλληνοχριστιανικός*, γιὰ νὰ ἐκφράσει αὐτὴν τὴν σύζευξιν⁸.

Δὲν ἔχουμε νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ κατὰ πόσον τὸ σχῆμα τοῦτο ἀνταποκρίνεται μὲ τὴν νοοτροπία τῶν καιρῶν μας. Ὅταν ὁμως προβάλλεται στὰ περασμένα, δὲν εἶναι εὐκόλῳ νὰ τὸ δεχθοῦμε, δὲν εἶναι εὐκόλῳ νὰ βρεθοῦν, νὰ προσκομισθοῦν τεκμήρια ποῦ νὰ τὸ ἐδραιώσουν στὰ μάτια μας. Ἀντιθέτως, ἡ νεοελληνικὴ συνειδηση ὅπως ἐμφανίζονται τὰ ἱστορικὰ τῆς στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες, δείχνει μίαν αὐξοῦσα ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ δύο ρεύματα, ἡ ὁποῖα διαρκεῖ περὶ πέντε ἑκατομῆτα. Μετὰ ἕναν γενναῖο θρησκευτικὸ οὐμανισμό, στὸν δέκατο ἑβδόμο αἰῶνα, ἀπὸ τὸν Λούκαρη καὶ τοὺς συνεχιστὲς τοῦ ἔργου του, ὡς τὸν Κορυδαλέα καὶ τὴν ἀπογονή του, ἀρχίζει ὕστερα μίαν στροφή ὀλοένα πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν πρὸς τὴν συντήρησιν, μὲ ἀνάλογη ἔξαρση ἑνὸς κοσμικοῦ, πλέον, οὐμανισμοῦ ὀλοένα καὶ πρὸς τὴν διαφωτισμένην. Ἡ κοσμικὴ σοφία, ἀρχίζει νὰ καλλιεργεῖ τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, καὶ μὲ αὐτὴν τὴν τροπὴν δείχνει, ἴσως καὶ θέλει νὰ δεῖξει, τὴν αὐτονόμησίν της ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ Ἐκκλησία, μὲ ἐνδιάμεσο, πάλιν, κάθε φορά, ἕνα φερέφωνόν της (θά εἶταν πρὸς τὸ σωστό νὰ ποῦμε) γίνεται ὀλοένα καὶ πρὸς τὴν δύσπιστην πρὸς τοὺς ἀρχαίους: ἂν οἱ διδάσκαλοι προβάλλουν τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ, ἀπὸ ἀντίκρου γίνεται συνταυτισμὸς τοῦ ἀρχαίου σατιρικοῦ μὲ τὸν ἄθεο Βολταῖρο· ἂν τιμᾶται ἡ σωκρατικὴ ἀρετὴ, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος καὶ ἄλλοι δὲν διστάζουν νὰ καταγγείλουν τὴν ἀνηθικότητα τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου. Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου στὴν ὁποῖα ἀναφερόμαστε, δηλαδὴ ὀλίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασιν, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἐξέφραζε στὸν Κοῦμα τὴν ἀπορία του γιὰ ποιὸν λόγον οἱ ὁμόχρονοί τους λόγιοι προτιμοῦσαν τὸν Θουκυδίδην εἴτε τὸν Δημοσθένην ἀπὸ τὸν Συνέσιον εἴτε ἀπὸ τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Τελικὰ, στὰ 1819, ἔχουμε τὴν πατριαρχικὴν Ἐγκύκλιον ποῦ ἀπαγορεύει νὰ δίνονται στὰ χριστιανόπαιδα, ὅταν βαπτίζονται, ὀνόματα παρμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, εἰδωλολατρικά.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, βεβαίως ὑπάρχουν ἔνιοι λαϊκοί, ποῦ θέλουν νὰ προσδώσουν στὴν ὑπόθεσιν χαρακτῆρα κοινωνικόν, ἰδεολογικόν· ὁ Κοδρικᾶς, χτυπώντας τὸν κοραϊσμό, μιλεῖ, στὰ 1817, γιὰ *ὀχλαγωγικὴν ἰδεολογίαν*⁹. Ἡ Ἐκκλησία ὁμως εἶχε διαφορετικὴν στάσιν: πολὺ αὐστηρὴ ἐφάνηκε ὄχι τυχόν πρὸς ὀπαδοὺς ἄκρως τολμηρῶν γλωσσικῶν θέσεων, ἀλλὰ πρὸς τὸν Νεόφυτον Δούκα, τὸν ἡγέτην, στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τοῦ γλωσσικοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Οἱ κανόνες τοῦ παιγνιδίου, ἀπλῶς, εἶναι ἄλλοι ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἐγνώρισαν οἱ πατέρες μας, ἢ ἐγνώρισαν ἡμεῖς: τὸ προκείμενον δὲν εἶναι ἂν θὰ πρέπει νὰ προτιμηθεῖ ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη κατεύθυνσις, ἀλλὰ μόνον ἀπαιτητὴ εἶναι ἡ ἀκίνησις. «Μὴ μεταί-

ρε ὄρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου» ἢ «Παυσάτω ἡ καινοτομία διτι μιαίνει τὴν ἀρχαιότητα»¹⁰. Αὐτὴ ἡ καινοτομία, τὴν ὁποία ἀποκρούουν οἱ ὁποιοσδήποτε συντηρητικὲς διαμορφώσεις, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ἔλκονται ποικίλες καὶ διαφορετικὲς ροπές, μὲ ἓναν μόνο κοινὸ γνώμονα, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν συνείδηση διτι πρέπει νὰ ὑπάρξει μεταβολή. Καμμία σχέση μετὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ὅπως τὸ ἐγνωρίσαμε: τώρα, στοὺς καιροὺς μας δηλαδή, ὁ ἀρχαϊσμός, δουλεύοντας ἐπιτήδεια τὶς συνειδήσεις μας, ἐμφανίζονταν ὡς παράδοση, ἐνῶ τότε, διακόσια, ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἐνωρίτερα, ἐξέφραζε γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς του μίαν ἐντονα ἀνακαινιστικὴ ροπή: διάφορες ἀποχρώσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς, λυδία λίθος τῶν δύο διαφορετικῶν στάσεων μέσα στὸ νεοελληνικὸ πολιτισμικὸ συγκρότημα, μπορεῖ νὰ εἶναι, πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, τὸ ζήτημα τῶν νεολογισμῶν. Ἡ ἀκίνησια σέ ὅλα προϋποθέτει κατεξοχὴν ἀκίνησια στὸ λεξιλόγιο, ἀφοῦ οἱ μεταβολές στα πράγματα εἶναι ἐκεῖνες πού ἐπιβάλλουν ἀντίστοιχες μεταβολές καὶ στίς λέξεις πού τὰ ἐκφράζουν. Συστάσεις, ὁδηγίες, ἐπιταγές, ἀνάλογες μετὰ ἐκεῖνες πού ἀνέφερα πρὶν, μπορεῖ κανεὶς εὐκόλα νὰ βρεῖ στὴν περίοδο ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ, προερχόμενες ἀπὸ τὸ ἴδιο κλίμα παιδείας, καί, κατὰ περίπτωσιν, ἐφαρμοσμένες σέ ἀντίστοιχα θέματα· κρατῶ ἄλλη μίαν τέτοια γνώμη, ἀπὸ τὸν Πάριο: ... «θέλω καὶ σφόδρα βούλομαι, αἰεὶ καὶ κατὰ πάντα τοῖς θεοῖς μου πατράσι στοιχεῖν, ἀλλ' οὐχὶ τοῖς παρὰ τῶν νέων καὶ νεωτέρων δὴ τούτων νεωτερικοῖς ἐφευρήμασιν»... Αὐτὰ γιὰ νὰ αἰτιολογήσει τὸν παραδοσιακὸ τίτλο ἐνός ἔργου του¹¹.

Εἴμαστε ἐδῶ στὸ 1806. Ἔχει, τότε πιά, ξεκινήσει τὴν γενναία ἀνακαινιστικὴ του προσπάθεια ὁ Κοραῆς, μετὰ τὸν Πρόδρομο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης του, τὸ 1805, γιὰ νὰ μὴν ἀναχθοῦμε σέ παλαιότερες δραστηριότητές του. Ὅμως ἀκόμη ἐλπίζει διτι θὰ μπορέσει νὰ ἀποτρέψει ἐπίσημες ἢ ἄλλες ἀνασταλτικὲς ἀποδοκιμασίες, ἀκολουθώντας μίαν γραμμὴ ἢ ὁποία νὰ σώζει τὰ προσχήματα χωρὶς νὰ θυσιάζει τὴν οὐσία. Τὸ 1811, σέ μίαν ὑποσημείωσιν τῶν Αὐτοσχεδίων Στοχασμῶν του, μᾶς δίνει ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα αὐτοκριτικὰ του κείμενα. Μίαν ἀπὸ τὶς αἰτίαι γιὰ τὶς ὁποῖες διατυπώνει τὸν ἐλεγχὸ τοῦ αὐτόν, εἶναι, ὅπως λέει, «νὰ ἀπολογηθῶ, ἐάν ἴσως τις μετὰ κατακρίνη ὡς καινοτόμον. Τίποτε δὲν καινοτομῶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καὶ τὰς κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους μεταβολὰς αὐτῆς, ἀλλὰ ἐκλέγω ὡς καλὰ, ἄλλα ἀποβάλλω, ἢ ὡς κακά, ἢ ὡς ἀνάρμοστα εἰς τὴν σημερινὴν ἡμῶν γλῶσσαν». Συνεχίζω, χωρὶς νὰ παραλείψω τίποτε ἐνδιάμεσο· τὸ κείμενον εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐρμηνείαν ὀχι μόνον τῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ καὶ τῆς πορείας τὴν ὁποία ἀκολουθῆσε ἡ καθαρεύουσα στὰ μεταγενέστερα χρόνια: «Ἡ ἐκλογή καὶ κρίσις ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι σφαλμένη· ἀλλ' ἡ κρίσις μου δὲν εἶναι νόμος. Ἐς τὴν ἀκολουθίαν ὅστις τὴν νομίζει ὀρθὴν· ἄς τὴν ἀποβάλλῃ ὅτινα δὲν ἀρέσκει. Τόσον ὀλιγώτερον θέλει μετὰ κακοφανῆν, ἢ ἀποβολῆ, ὅσον οὐδ' αὐτὸς ἐγὼ (καὶ τὸ ὁμολογῶ χωρὶς ὑπόκρισιν μετριοφροσύνης) ἐξεύρω τίνα τύπον ἢ μορφήν μέλλει νὰ λάβῃ ἡ γλῶσσα»¹².

Ἔτσι εἶναι· ἀπὸ κάποιο σημεῖο, στὴν χρῆσιν τῆς, καὶ πέρα, ἡ γλῶσσα εἶναι ζήτημα φιλοκαλίας, ἡ ὁποία, μάλιστα, στὴν περίπτωσίν μας ἐβρέθηκε νὰ συνδυασθεῖ μετὰ ἓνα πρόβλημα ἀναγόμενον στὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Ἡ μεθόδευση, δηλα-

δή, στό ποσοστό όπου έχωρουσε μεθόδευση, εξαρτήθηκε συνάμα από αυτά τά δύο, αλλά καί από κάτι άκρως ύποκειμενικό, τήν φύση καί τήν διαβάθμιση του γλωσσικού καθαρισμού, ό όποιος άποτελοϋσε τόν κοινό στόχο. Έτσι συνέβη ώστε τάσεις όλότελα άντίθετες από τίς επιδιώξεις του Κοραή, νά εμφανισθοϋν σαν εξαγόμενες από τήν θεωρία του, σαν κανονικές συνέπειες τής διδασκαλίας του: τόν διεξεδίκησε ως καί ό πιό άκρατος άρχαισμός. Σκέπτομαι τόν Κ. Οικονόμο, τόν Βάμβα, πού, συνεχίζοντας τάχα τό έργο του Κοραή, νά σμίγουν τελικά μέ τόν Παναγιώτη Σοϋτσο. Όμως ό Κοραής, όσο θά ήξερε ή θά ήθελε, μπορούσε, προκειμένου γιά τήν νεολογία, νά βεβαιώσει ότι στ' αλήθεια δέν έκαινοτομοϋσε, νά κάνει όπως όλοι οί καινοτόμοι, νά επιδειξει τούς προγόνους του, νά ένταχθεϊ σε μία γραμμή ξεκινήμενη από τά παλαιότερα χρόνια.

Μέ τήν διαφορά ότι ή γραμμή αυτή είναι ή γραμμή του Διαφωτισμού· αναφέρομαι στους δύο κορυφαίους χαρακτηριστικά: στόν Εϋγένιο Βούλγαρη καί στόν Δημήτριο Καταρτζή. Ό Διαφωτισμός, στην θέλησή του νά άφομοιώσει, όσο του είταν μπορετό, τήν δυτική παιδεία, τήν όποία ή έλληνική λογιόσύνη είχε οϋσιαστικά άμελήσει έως τότε, έχρειαζόταν πρώτιστα γλωσσομάθεια, καί, σχεδόν ισότιμα μέ αυτήν, πλουτισμό του λεξιλογίου. Γιά εκείνην δέν έχουμε νά κάνουμε λόγο τώρα εδώ· ό πλουτισμός όμως του λεξιλογίου πρέπει ιδιαίτερος νά έπισημανθεϊ μέσα στην διεκπεραίωση του θέματός μας. Πραγματικά, ή έλληνική λογία συνείδηση, στόν φθίνοντα δέκατο όγδοο αιώνα (άπό τά 1750 περίπου, άς πούμε, καί πέρα), δεσπόζεται όλοένα καί περισσότερο από δύο έννοιες, τίς όποίες οϋσιαστικά ταυτίζει. Κατά τήν πρώτη, οί Έλληνες άνήκουν στην Εϋρώπη καί όχι στην Άσία: άσιατική είναι άπλώς ή δύναμη πού τούς έχει ύποτάξει μέ τά όπλα· κατά τήν δεϋτερη, οί Έλληνες, πηγαίνοντας προς τήν δυτική παιδεία, πορευόταν προς τήν άνάκτηση τής πνευματικής τους κληρονομιάς. Ό δρόμος, συνεπώς, προς τούς ένδόξους προγόνους περνάει από τήν «φωτισμένη Εϋρώπη», μέ τήν όποία πρέπει νά εϋθυγραμμισθοϋμε γιά νά φθάσουμε στόν σκοπό μας. Η έπεξεργασία του στοχασμού, όπως ακατάπαυτα τήν γνωρίζει ή Δύση από τήν Άναγέννηση καί πέρα, έμεινε έξω από τά ένδιαφέροντα τής έλληνικής παιδείας επί αιώνες· λείπουν οί έννοιες πού αναπτύχθηκαν στην Δύση, ή νεοτερική φιλοσοφία, οί τεχνολογικές εξελίξεις: γιά νά γίνει ή εϋθυγράμμιση είναι άνάγκη νά άποκτησει ή έλληνική γλώσσα λεξιλόγιο πού νά μπορεϊ όλα αυτά νά τά άφομοιώσει καί νά τά μεταδώσει διά τής διδασκαλίας. Πρέπει νά πλασθεϊ μία γλώσσα.

Έτσι, από τίς κύριες μέριμνες πού έχει νά ασκήσει ό έλληνισμός, είναι ή διαμόρφωση του άπαιτουμένου λεκτικού πλούτου γιά όλες τίς έννοιες όσες δέν εϋμοίρησαν νά έχουν όνομα στην έλληνική γλώσσα, «έπί τών όνόματος ήμοιρηκότων», όπως γράφει ό Βούλγαρης στα 1766, στην «Λογική» του. Έκεϊ παραθέτει τούς όρους ύπό τούς όποιους επιτρέπεται ή όνοματοθεσία· καί άς προσθέσουμε ότι στην περίπτωση πού μās άπασχολεί, ή εϋχέρεια πού παρέχεται είναι εϋρύτατη: όταν δέν ύπάρχει λέξη, καθένας είναι ελευθερος νά όνοματίζει όπως θέλει, ή γιά νά μεταχειρισθοϋμε καί πάλι τήν δύσκαμπτη γλώσσα του κερκυραίου λογίου, «όνοματοθετοϋντι, οϋ οϋκ έστιν όνομα, παντι εφεΐται». Όστόσο,

στήν εφαρμογή, θά τόν βροῦμε, ὅπως τοῦ ταιριάζει, περισσότερο προσεκτικό· ἀνάμεσα σέ ἄλλες ὁδηγίες, ἔχουμε, ὅπωςδῆποτε, τήν ἀναλογία πού παρουσιάζεται γιά νά θέσει φραγμό στίς ὑπερβολές τῆς ὀνοματοθεσίας: «ἐπί τῶν ὀνομαθειῶν μή πάνυ πόρρω βαίνειν τῆς συνηθείας ἀποτολμᾶν, μηδέ κατὰ τῆς τῶν φωνῶν ἀναλογίας ἐλευθεριάζειν ἐκτόπως». Στήν συνέχεια ἀποδοκιμάζει πού βρίσκονται «ψυχροί χυμικῶν παιῖδες», δηλαδή χημικοί, (κατά τό «ιατρῶν παιῖδες»), «οἱ τοσοῦτων ἀλλοκότων τε καί ξένων ὀνομάτων τήν κατ' αὐτούς πραγματείαν ἐμπλήσαντες, οὐδέν ἐπάναγκες ὄν βαρβάρους ὀνόμασιν, ἤ ἀπό τῶν ἀλλοτριωτάτων σημασιῶν μετελημμένοις, δι' αἰνιγμάτων οἷον συγκαλύπτειν τά εἰς διδασκαλίαν προβαλλόμενα τῶν μετιόντων»¹³.

Ὁ ἴδιος, πάντως, σέ ὅλη τήν μακρά ζωή του ἐνεολόγηζε χωρίς πολλούς διασταγμούς. Ἐπί ἓνα κείμενό του ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος ξεχωρίζει νεολογισμούς καθώς «νυκτεριδέστερος», «ὑποσεληναῖος», «τεραστιολογία», «ἀπομαγνητοῦν», καί σημειώνει ὅτι οἱ λέξεις αὐτές εἶναι «τῶν πολλῶν καινουργηθειῶν παρά τῆς δημιουργικῆς τοῦ Εὐγενίου εὐφυΐας»¹⁴. Ἡ γένεσή τους ἔχει ἔσχατο ὄριον τό 1791.

Εἶναι τά χρόνια ὅπου, ἀκολουθώντας διαφορετική τακτική, διαφορετική μεθόδευση, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἐπεξεργαζόταν τρόπους γιά νά συντελέσει στόν διαφωτισμό τῶν συμπατριωτῶν του. Ἄλλη, βεβαίως, πορεία, ἄλλη διαδρομή, ἀλλά τό ἐπιδιωκόμενο τέρμα εἶναι κοινό, εἶναι τό ἴδιο. Ὁ Κ. Κούμας, ὁπαδός τῆς νεολογίας, τόν ὁποῖο θά πρέπει, ὅπωςδῆποτε, νά θυμηθοῦμε ὅταν, τελειώνοντας τό σημείωμά μας αὐτό, θά μνημονεύσουμε τήν πνευματική ἀπογονή τοῦ Κοραῆ, ἐτίμησε ὥραϊα τόν Βούλγαρη: λέει γι' αὐτόν ὅτι «ἤνωσε τήν Ἑλλάδα μέ τήν Εὐρώπην κατὰ τήν θεωρίαν τῆς φιλοσοφίας». Εἶναι ὅ,τι μπορούμε νά πούμε γιά τίς ὁμόλογες δραστηριότητες τοῦ Καταρτζῆ· ὅμως ἄλλη εἶναι τοῦ Φαναριώτη ἢ περπατησιά. Χειρίζεται, βέβαια, μία γλώσσα ἀκαλλίβητη ὡς πρός τίς πνευματικές ἐπιδόσεις, τήν δημοτική, καί αὐτό δίνει στόν λόγο του, ἐνίοτε, κάτι βαρῦ καί μακρόσυρτο. Ἀλλά ἀκριβῶς γνωρίζει τίς ἀδυναμίες τῆς γλώσσας αὐτῆς, καί τήν πτωχεία της προκειμένου νά καταστῆ ἀποκλειστικό γλωσσικό ὄργανο γιά τήν ἐλληνική ἐκπαίδευση καί τήν ἐλληνική παιδεία καί ἔχει καθαρά τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ γλωσσική ἀνεπάρκεια εἶναι αἰτιατό συνάμα καί αἴτιο, σχετικά μέ τήν βραδυπορεία τῆς παιδείας· ἔτσι διαμορφώνει τήν θεωρία του γιά τήν καλλιέργεια καί τόν ἐμπλουτισμό τῆς δημοτικῆς. Φυσικό εἶναι, μέσα στό ἐξελικτικό αὐτό σύστημα, νά προβλέψει καί νά ἀποδεχθεῖ τήν νεολογία, διατυπώνοντας συνάμα κανόνες γιά τήν ἀποτελεσματική μεθόδευση τοῦ ἔργου. Στό σύντομο διάστημα μιᾶς δεκαετίας, ὅσο ἐκράτησε ἡ ἐξόρισή του, ἄν τά λογαριάσει κανεῖς πολύ μπόλικα (ἄς πούμε ἀπό τά 1782 ὡς τά 1791), δέν θά πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι ὀλοκλήρωσε τό συγγραφικό του ἔργο, ἀλλά πάντως τό ἀρτίωσε ἀρκετά ὥστε νά εἶναι γόνιμο, δημιουργικό· πυκνό σέ διανοήματα καί σέ προθέσεις, ξανοίγεται κατὰ τρόπο γενναῖο πρός τήν εἰσοδοχή τῶν ξενικῶν ὄρων στήν γλώσσα τήν ὁποία ἰδεάζεται: «Δέ μέ κόφτ' ἄς νεωτερίσουν ὅσο θέλουν σ' αὐτήνα»¹⁵.

Στό Προοίμιο τῆς Γραμματικῆς τῆς δημοτικῆς, ἔργο χρονολογημένο

στά 1788, εκθέτει πῶς μπορούμε νά πλουτίσουμε τήν γλώσσα μας ἀπό τήν ἀρχαία, ἐφαρμόζοντας στό τυπικό τήν ἀναλογία. «Μ' ὄλον τοῦτο στά καινούργια πράγματα πού εὐρέθηκαν κι ἐφευρέθηκαν σήμερα στῆς ἐπιστήμεις καί τέχναις, δέ μᾶς φτάνουν ὅσο πολλαῖς λέξεις καί σφετερίσουμε γραμματικῶς ἀπό τά ἑλληνικά» (κι ἐδῶ και παντοῦ ἐκεῖνα τά χρόνια, δταν γίνεται λόγος γιά «ἑλληνικά» νοοῦνται τά ἀρχαία). Καί, «ἔθεν», συνεχίζει: «ἀπαραιτήτως πρέπει πρὸς ὥρας νά πολιτογραφήσουμ' ὁμοίως πολλαῖς ἄλλαις ἀπό τά εὐρωπαϊκά καί ἀσιανὰ ἔθνη καί μέ καιρό σά γέν' ἡ παιδεία κοινή στό δικό μας, ἤτοι σά γένουμε καί λόγιοι, καί θελήσουμε, τίς βγάζουμε βέβαια. Τοῦτο δέν εἶναι παντελῶς καινοφανές»¹⁶. Πάντοτε ὁ κίνδυνος τῆς ἀποδοκμασίας γιά τίς καινοτομίες· ὅπως τό λέει ὠραῖα σέ ἄλλη ἐργασία του ὁ Καταρτζής, ἡ «δυσσημία π' ἀκολουθᾷ πάντα σέ τέτοια ἐπιχειρήματα νεωτερίζοντα τό φαινόμενο»¹⁷. Θά εἶχε ὁμως κανεῖς ἐδῶ, γιά ἄλλη μιά φορά, ἀφορμή νά παρατηρήσει τούς στενοὺς δεσμούς τούς ὁποίους καλλιιεργεῖ ὁ Διαφωτισμός μέ τήν ἀρχαιότητα: θετικά ἢ ἀποθετικά, μέ τόν Διαφωτισμό, καί ἀπό τόν Διαφωτισμό καί πέρα, ἔγινε ἡ ἀδιαφιλονείκητη προαγωγή τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέσα στήν ἑλληνική συνείδηση.

Πάντως, αὐτοί εἶναι κατεξοχῆν οἱ πρόδρομοι τούς ὁποίους θά εἶχε νά ἐπικαλεσθεῖ ὁ Κοραῆς: Βούλγαρης καί Καταρτζής. Ἐξοῦσαν ἀμφοτέρωθεν δταν ἐξεκίνησε νά ἀγωνισθεῖ τόν καλὸ του ἀγώνα. Ἐνα χωριστὸ κεφάλαιο θά ἀποτελέσουν οἱ νεότεροί του, εἴτε ἐσυνέχισαν τόν δρόμο του, εἴτε ἐξέκλιναν. Μά ὄστερα ἀπό τήν μακρὰ θητεία του στά γράμματα, οἱ ἐπόμενες γενιές πρὸς ὅποια κατεῦθυσαν κι ἂν ἐπήγαιναν, ἔβρισκαν αἰσθητὴ τήν ἰσχυρὴ παρουσία του. Στὴν κατεῦθυνση τῆς νεολαίας, ὅπως εἶταν ἐπόμενο, ἐπορεύθησαν ὡς πρὸς τήν θεωρία, οἱ φιλόλογοι· ἀλλὰ ὡς πρὸς τήν πράξη, καθὼς βρισκόμαστε πιά σέ ἐποχὴ ὅπου ζητοῦνται εἰδικευμένοι ἐπιστήμονες καί διδάσκαλοι τῶν ἐπιστημῶν, αὐτοί εἶναι πού ἐργάσθηκαν περισσότερο καί ἐδωροφόρησαν στήν Ἑλλάδα τό ἐπιστημονικὸ της λεξιλόγιο: φυσική, χημεία, ἰδίως τεχνολογία. Ἀνάμεσά τους, στήν γενιά τῶν πρώτων ὀπαδῶν τοῦ Κοραῆ, προέχει ὁ Κούμας, μέ τά ἐνδιαφέροντά του γιά τίς φυσικὲς ἐπιστήμες. Ἀπὸ ἐνωρίς, στοὺς προλόγους τῶν βιβλίων του, ἡ τῶν βιβλίων γιά τά ὁποῖα φροντίζει, συζητεῖ, πάντοτε μέ προσοχὴ καί μέ σύνεση, τά θέματα αὐτά, θέτοντας ἀπαρχῆς τό ζήτημα τῆς ἀναλογίας¹⁸.

Ἄλλὰ κιόλας ἔτσι διεγράψαμε τόν κύκλο τῶν ζητήσεων ὁ ὁποῖος μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ: φθάνουμε πάλι στοὺς καιροὺς ὅπου ἡ αὐτόνομη Πολιτεία ἐτοιμάζει τήν λεξιλογικὴ τῆς σκευῆ, προκειμένου νά καλύψει ὡς πρὸς τόν τομέα αὐτόν, ἄμεσες διοικητικὲς καί ἐκπαιδευτικὲς ἀνάγκες. Γραμματικοί καί λόγιοι (Γ. Χρυσοβέργης, Χ. Παμπούκης, ἄλλοι) κωδικοποιοῦν τούς κανόνες· φυσικοὶ καί τεχνικοὶ (Γρ. Χαντζερῆς, Λ. Παλάσκας, Δ. Στροῦμπος) προβαίνουν σέ ἐφαρμογές, (κάποτε κάτω ἀπὸ τό αὐστηρὸ μάτι τῶν φιλόλογων). Τὸ ἔργο συνεχίζεται ὡς τούς καιροὺς μας, μέ ἀξίωση, μάλιστα, δραστηριότητα, ἀλλὰ αὐτό, μέ τήν διαφορετικὴ του δομὴ, εἶναι ὑπόθεση ἄλλων φροντισμάτων· ὅ,τι μπορούμε νά κρατοῦμε ἀπὸ τά παλαιότερα καί ἀπὸ τά νεότερα, εἶναι ὅτι ἡ θέληση τῆς ἀναλογίας, τῆς προσαρμογῆς, δηλαδή, τῶν ἀρχαίων γλωσσικῶν τρόπων στά καινούργια πράγματα, ἕνας ἀκομη χαιρετισμός πρὸς τήν προγονικὴ αἴγλη, ἀπετέλεσε στά παλιὰ χρόνια νόμο γιά τούς ἐπιγόνους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρὶν προχωρήσω στὶς ὀλίγες σημειώσεις τῆς ἐργασίας μας αὐτῆς, ἔχω νὰ καταστήσω προσεκτικὸ τὸν ἀναγνώστη μου ὡς πρὸς μία θελημένη παράλειψή μου: γιὰ νὰ μὴν βαρύνω ἄσκοπα τὶς παραπομπές, ἀπέφυγα ὅσες ἀναφέρονται σε πολὺ γνωστὰ πρόσωπα, πράγματα ἢ περιστατικά. Καταχωρίζω, λοιπόν, ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες κρίνω ἀπαραίτητες, εἴτε ἐπειδὴ διατελῶ ὑπὸ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ οἰκεία τεκμήρια δὲν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κατακόρωσ ἀπὸ τὴν λογιόσυνή μας, εἴτε προκειμένου νὰ δώσω σ' αὐτὰ ἰδιαίτερη ἔμφαση. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο εἶναι ἀπὸ τὴν τρίτη ἐκδοση τοῦ Λεξικοῦ τοῦ «τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου», 1874, σ. με', σημ. 1. Ὁ πρόλογος ὅπου τὸ κείμενο περιέχεται, ἀποτελεῖ, ὅπως λέγεται σὲ μεσοτίτλο τοῦ βιβλίου, ἐπανάληψη τοῦ προλόγου ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση, τοῦ 1835, μὲ ἐλάχιστες μεταβολές, καὶ ἰδίως προσθήκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ σημαντικὲς ἐμπήκαν σὲ σημειώσεις· σὲ μία ἀπὸ τὶς σημειώσεις αὐτές, τὶς πρόσθετες, ἀνήκει τὸ παράθεμά μας. Περαιτέρω ἔχω νὰ πῶ ὅτι γνωρίζω δύο ἄξια λόγου ἀντίτυπα ἀπὸ τὴν ἐκδοση αὐτὴν, τοῦ 1874. Τὸ ἓνα ἀποτελεῖ μέρος τῆς προσωπικῆς μου βιβλιοθήκης, ἀφοῦ ἐπέρασε διαδοχικὰ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Eugène Clément καὶ τοῦ Μίμη Βάλσα· μᾶς ἐνδιαφέρει γιατί περιέχει αὐτόγραφη λεξικογραφικὴ ὕλη δοσμένη ἀπὸ τὸν Πέτρο Βλαστό στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς ἀναφερομένους δύο κατόχους, στὰν ἐμεταφραζόταν ἀπὸ τὸν Clément ἢ συλλογῇ τῶν διηγημάτων τοῦ Βλαστοῦ «Στὸν ἥσιο τῆς συκιάς»· διπλὸ κριτήριο: γιὰ τὰ λεξικογραφικὰ πράγματα τῆς λογοτεχνίας μας στὰ χρόνια 1920 (μὲ 1924), καὶ γιὰ κάποιες παρατηρήσεις τοῦ δευτέρου κατόχου. Βλ. τώρα, σχετικὰ μὲ τὶς παρατηρήσεις, τὴν ἐργασία μου «Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία», πρόλογο στὴν φωτομηχανικὴ ἐπανεκδοση (1980) τοῦ ἔργου τοῦ Σ. Α. Κουμανοῦδη *Συναγωγή νέων λέξεων*· γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν μετάφραση τοῦ Βλαστοῦ ἀπὸ τὸν Clément, σημειῶνω πρόσφατη βιβλιογραφία: Π. Α. Ζάννας, «Ἀνεκδοτὴ ἀλληλογραφία τοῦ Πέτρου Βλαστοῦ καὶ τῆς Π. Σ. Δέλτα (1925-1926)», π. *Ἑλληνικά*, τ. 32, 1980, ἰδίως στὴν σ. 119. Τὸ ἄλλο ἀντίτυπο, πολὺ σημαντικό, δείχνει ὅτι στὸν φθινόβιο 19^ο αἰῶνα καὶ στὸν ἀρχόμενο 20^ο, ἔγινε προεργασία ἄκρως ἐνδιαφέρουσα, γιὰ ἀναθεωρημένη ἐπανεκδοση τοῦ Λεξικοῦ. Γιὰ τὸ πολὺτιμο αὐτὸ ἀντίτυπο, πού ἀπόκειται στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Νεοελληνικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Παλέρμου, ἐτοιμάζω σχετικὴ μελέτη ἢ ὁποῖα εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Bruno Lavagnini, ἐπίλεκτο θεματοφύλακα τῆς ἰταλοελληνικῆς παιδείας.

2. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Λεξικὸν ἑλληνογαλλικόν*, ἐκδ. β', 1856, σ. V.

3. Βλ. σχετικὰ, Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἀπὸ π. *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τ. Γ', 1948, σ. 272-275.

4. Σκ. Βυζάντιος, *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, 1835, σ. θ'. Τὸ ἔχει ἐπαναλάβει τὸ 1874, *ἔ.ἀ.*, σ. ιε'.

5. *Ἐρμῶ τοῦ Λογίου ἀποβλήματα*, 1813, σ. 34.

6. Π. Σουτσοῦ, *Ἡ Νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου*, Ἀθήνα 1853, σ. 5.

7. Ἐπιστολὴ τοῦ Π. Σουτσοῦ, δημοσιευμένη στὴν *Ἡμέρα* τῆς Τεργέστης, 24 Ἰουνίου 1865.

8. ἔχω ἀποθησαυρίσει τὸν ὄρο στὰ 1852, πολὺ χαρακτηριστικὰ στὸν Σπ. Ζαμπέλιο. Μένει νὰ ἐξακριβωθεῖ, ἰδιαίτερος δύσκολο, πόσο, ἐνδεχομένως, καιρὸ ἐκυκλοφορήθηκε πρωτύτερα προφορικὰ.

9. *Ἀπολογία τῶν ἐν Πίζῃ Ἑλλήνων*, 1867, σ. 19.

10. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ παραθέματα εἶναι ἀπὸ τὸν Παροϊμαστή, κβ', 28. Χρησιμοποιεῖται συχνά, ὑπαινικτικά εἴτε ἄμεσα, στὸ κλίμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (π.χ. ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε', ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα τὸν Κρήτα, μὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους ἀκόμη). Τὸ ἄλλο, «Παυσάτω», τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ Ι. Π. Σερφίριος (*Ἐλεγχος κατὰ τῶν αἰρέσεων καὶ ἀσεβειῶν*, 1856, σ. 47), ὁ ὁποῖος τὸ προσγράφει στὸν Ἱερὸ Ἀὐγουστίνου.

11. *Ἐπιτομὴ εἴτε συλλογὴ τῶν θεῶν τῆς πίστεως δογμάτων*, 1805, σ. VIII τοῦ προλόγου.

Ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι μὲ τὴν ἴδια μεθόδευση εἰσάγεται καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου ἀνάλυση, στὴν *Χριστιανικὴ Ἀπολογία* τοῦ 1798, σ. 5-6 («Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας ὁ συγγραφεὺς»).

12. Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Γ', 1811, σ. ζγ-ξδ'.

13. Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ*, 1766, σ. 210-211.

14. π. *Χρυσάλλης*, τ. Δ', 1866, σ. 99, σημ. α'. Τὸ κείμενο, πού δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Σοφ. Οἰ-

κονόμο, είναι χρονολογημένο στα 1791.

15. Καταρτζής, *Τά Εύρισκόμενα*, 1970, σ. 9.

16. Καταρτζής, *αὐτ.*, σ. 220. Ὅσοι ἀντιδροῦν στήν στασιμότητα καί γνωρίζουν τήν τεχνική τῶν πνευματικῶν ἀγῶνων, πάντοτε γιά νά παρασκευάσουν τήν ἄμυνά τους προβάλλουν ἀνάλογες περιπτώσεις ἀπό περασμένους, σεβάσιμους χρόνους. Ξέραμε ἀπό παλιά ὅτι τό ἀμυντικό τοῦτο δ-πλο τό ἐμεταχειρίσθηκε ἐπανελημμένα ὁ Κοραΐς, καί πάντοτε μέ ἐπιτυχία· ὄστερα διαπιστώσαμε ὅτι καί ὁ Καταρτζής ἀκολουθοῦσε αὐτήν τήν τακτική. Ὅμως καί αὐτά ὅλα θά ἤθελαν πολλή, καί ξεχωριστή, ἀνάλυση.

17. Τό θέμα τῆς «ἀναλογίας», μέ τήν ἀντιφατική της ἐννοια, τῆς «ἀνωμαλίας», θά ἀπαιτοῦσε κι αὐτό, βεβαίως, ἀνάλυση, ἀλλά καί ἐκθεση τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν τεκμηρίων τά ὁποῖα διαθέτου-με σχετικῶς σ' ἐκείνους τούς καιρούς. Δέν μπορεῖ ἡ ἐργασία αὐτή νά πραγματοποιηθεῖ τώρα ἐδῶ. Ὅμως: Πρῶτον, ὀφείλει κανεῖς νά πεί ὅτι ἀσημαντες εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου οἱ νεολόγοι νά μὴ ἐσύστησαν, νά μὴ ἐμεταχειρίσθηκαν, ἢ νά μὴ ἐδήλωσαν ὅτι μεταχειρίζονται τόν κανόνα τῆς ἀναλογίας στίς ἐπιδόσεις τους. Στίς ἡμέρες ἐκεῖνες, τίς ὀρμητικές μαζί καί κατανυκτικές, ὅπου τό γένος ἀγωνίζεται γιά ν' ἀποκτήσει λαλιά, ἡ ἀναλογία εἶναι τό μεγάλο μήνυμα τῆς λογιοσύνης, ὡς πρὸς τήν ὑπόθεση αὐτήν, πού ἀποβλέπει στόν Καταρτζή, ὅταν ζητάει «μέ τή γραμματική ἀναλο-γία», «νά σφετεριζοῦμε» ... «ἄλλαις κ' ἄλλαις βαθμηδόν λέξεις καί ὄρους ἅπτά ἑλληνικά», δηλαδή, ὅπως εἶπαμε, τά ἀρχαῖα (*Τά Εύρισκόμενα*, 1970, σ. 324· βλ. ἀντίστοιχα καί αὐτ. σ. 220)· φυσικά, ὁ Δ. Φιλιππίδης δομεῖ ὀλόκληρη τήν *Ἀπόπειρα ἀναλύσεως τοῦ νοουμένου* (1817) ἐπάνω στήν ἀναλο-γία: ἕνα παραλήρημα, θά ἔλεγε κανεῖς, τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Στόν, τότε, κύκλο τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κο-ραῖ (Ρητορικές: Οἰκονόμου, 1813, σ. 193-194, Βάμβα, 1813, σ. 233, Βαρδαλάχου, 1815, σ. 41), τό ζήτημα τῆς ἀναλογίας παίρνει ἐπίσης καίρια θέση. Ὅμως ἔχουμε καί ἕνα Δεύτερον: Ὅπως συμ-βαίνει κανονικά σέ τέτοιες περιπτώσεις, ὁ κοινολεκτούμενος πιά, στήν περίσταση, ὄρος, φορτίζε-ται μέ τόσες συνδηλώσεις, ὥστε καταντάει νά προκαλεῖ κινδύνους ἀσυνεννοησίας ἢ νά ἐπιβάλλει διευκρινίσεις ὅταν χρησιμοποιεῖται. Ἡ εὐρεία κυκλοφορία του στοὺς λογίους κύκλους τόν κατα-σταίνει πολυσήμαντο· ἐτσι, τελικά, ὁ Ἀριστείδης Κυπριανός, προσεκτικός λόγιος, σέ ἕνα ἄρθρο του τιτλοφορημένο «Περί ἀναλογίας καί ἀνωμαλίας» (π. *Φιλίστωρ*, τ. Β', 1861, σ. 1-12) ἀντλεῖ ἀπό τόν κανόνα τῆς ἀναλογίας ἐπιχειρήματα γιά τήν —ἐνιαία— καθαρεύουσα ἀπέναντι στήν πολύτυπη δημοτική· εἶταν τό γνωστό ἐπιχείρημα-λογοπαίγνιο, ὅτι ἡ δημοτική δέν ἔχει γραμματική. Τελικά, προσθέτω καί ἕνα ἀγκαλά καί αὐτονόητο, Τρίτον: ἡ ἐργασία αὐτή δέν εἶναι γραμμένη ἀπό γλωσ-σολόγο καί δέν ἀπευθύνεται σέ γλωσσολόγους· στόν φιλόλογο γιά τόν ὁποῖο ἐγράφηκε ἔχω τήν ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νά προσφέρει ὀλίγην ὕλη γιά χρήσιμες θεωρήσεις. Ἡ ἱστοριογραφία, ὅπως τήν μελετῶ, δέν ἐνδιαφέρεται γιά τήν ὀρθότητα τῶν ἀντιλήψεων ὄσους ἐκυκλοφόρησαν σέ ἕναν δεδο-μένο χωροχρόνο, ἀλλά ἐπιχειρεῖ τήν τεκμηριωμένη ἀνάλυσή τους.

18. Σκέπτομαι τόν Κωνσταντῖνο Κόντο καί τούς ἀγῶνες του ἐναντίον τῶν ὀνομαθετῶν, Δ. Στρούμπου καί ἄλλων.

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΟ ΜΑΘΗΜΑ
18 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1981

ΕΡΕΥΝΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ
ΠΕΡΙΟΥΣΙΩΝ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ

Εισηγήτρια: Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié

ΕΡΕΥΝΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΩΝ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ

Παρουσίαση

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Ἡ κυρία Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, συνεργάτρια (Chef de travaux) τοῦ Κέντρου Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν τῆς Σχολῆς Ἀνωτάτων Κοινωνιολογικῶν Σπουδῶν τοῦ Παρισιοῦ (EHESS), εἶναι ἤδη γνωστή στό ἀκροατήριό μας ἀπό παλαιότερη ὀμιλία της, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1979, ὅταν μᾶς παρουσίασε τή δομή, λειτουργία καί τά ἐρευνητικά προγράμματα τοῦ Κέντρου Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν.

Ἐχοντας ἀσχοληθεῖ ἡ ἴδια μέ θέματα κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἱστορίας —θυμίζω τίς μελέτες της γύρω ἀπό τήν οἰκονομική ζωή τῆς Κρήτης (14ο-19ο αἰ.)— μετέχει σέ ἕνα εὐρύτερο ἐρευνητικό πρόγραμμα πού ἐπεξεργάζεται καί ἀντλεῖ τήν τεκμηρίωσή του ἀπό συγκεκριμένο ὕλικό : τίς «ἀπογραφές μετά θάνατο». Ἡ κυρία Τριανταφυλλίδου-Baladié μελετάει τίς τουρκικές ἀπογραφές τῆς Κρήτης τοῦ 17ου καί 18ου αἰ.

Σήμερα, μετά ἀπό πρόσκλησή μας, δέχθηκε μέ προθυμία —καί τήν εὐχαριστοῦμε θερμά— νά μᾶς παρουσιάσει εἰδικότερα τό ἐρευνητικό αὐτό πρόγραμμα, τά μεθοδολογικά του προβλήματα καί τούς στόχους τούς ὁποίους ἀποβλέπει νά ὑπηρετήσει.

Εἰσήγηση

ΓΙΟΛΑΝΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ-BALADIE: Στήν ἐκθεση ἐδῶ τῆς ἔρευνας —γιά τήν ὁποία μιλήσαμε διεξοδικά ὅταν τήν παρουσιάσαμε στό ἀκροατήριό τοῦ σεμιναριακοῦ μαθήματος τοῦ ΚΝΕ— ἀναγκαστικά θά εἶμαστε ἰδιαίτερα συνοπτικοί ἄν ὄχι σχηματικοί, ἔχοντας μάλιστα ὑπόψη τό πολὺπλευρο τῆς μελέτης. Ἀσφαλῶς γιά τόν ἀναγνώστη θά δημιουργηθοῦν ἐρωτήματα στά ὁποῖα, εἶμαστε σχεδόν βέβαιοι, θά μπορούσαμε νά ἀπαντήσουμε κάτω ἀπό διαφορετικές συνθήκες. Ἐπρεπε ἐδῶ νά κάνουμε μία ἐκλογή. Ἡ νά μιλήσουμε καί νά θίξουμε ἔστω καί σχημα-

Τό δημοσιεύομενο κείμενο ἀποτελεῖ σύνοψη τοῦ σεμιναριακοῦ μαθήματος τῆς κυρίας Τριανταφυλλίδου - Baladié, ἡ ὁποία παρακλήθηκε νά τό στείλει σ' αὐτή τή μορφή, ἐπειδή τό μάθημα δέν εἶχε μαγνητοφωνηθεῖ ὥστε νά δημοσιευθεῖ αὐτούσιο μαζί μέ τίς παρεμβάσεις καί τή σχετική συζήτηση.

τικά τό πρόβλημα στό σύνολό του ἤ νά ἐκθέσουμε ἀναλυτικά ἓνα ἀπό τά θέματα πού ἀπασχολοῦν τήν ἔρευνα. Προτιμήσαμε τήν πρώτη λύση μέ τήν πεποίθηση ὅτι θά ἦταν προτιμότερη γιά τόν ἀναγνώστη. Ἐλπίζουμε ὅτι σ' αὐτή τήν προσπάθεια δέν ἀποτύχαμε στό σκοπό μας.

Ἡ μελέτη γιά τήν ὁποία θά γίνει λόγος πιο κάτω ἀποτελεῖ ἔρευνα εὐρεία, ὁμαδική, καί περιλαμβάνει γεωγραφικά καί χρονικά διάφορους τόπους καί ἐποχές.

Ἡ ὁμάδα μελέτης ἀποτελεῖται βασικά ἀπό ἱστορικούς τοῦ Centre de recherches historiques de l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales¹ τοῦ Παρισιοῦ².

Ἡ ἔρευνα ξεκίνησε πρὶν ἀπό λίγα χρόνια, τυχαῖα ὡς ἓνα σημεῖο, ὅταν κάποια στιγμή διαπιστώθηκε ἀπό τούς ἱστορικούς πού ἀπέτελεσαν τελικά τήν ὁμάδα, ὅτι τήν ἴδια ἐποχή, συμπτωματικά, καθένας μελετοῦσε ἓνα τύπο μαρτυρίας πού, παρ' ὅλη τήν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη προέλευσή της, παρουσίαζε πολλά κοινά χαρακτηριστικά τόσο σέ ὁ,τι ἀφοροῦσε στή δομή της ὅσο καί, γενικότερα, στή σύλληψή της.

Μετά ἀπό ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ ὕλικου πού ὁ καθένας εἶχε στή διάθεσή του, κι ἀφοῦ διαπιστώθηκε ὅτι προσφερόταν σέ κοινή μέθοδο ἐπεξεργασίας, ἀποφασίστηκε, μέ τή βοήθεια τοῦ προγραμματιστῆ πού τό Centre de recherches historiques διέθετε, νά τεθοῦν καί τά τρία ἀρχαιακά σώματα (corpus) κάτω ἀπό τόν ἴδιο τρόπο ἐκμετάλλευσης. Νά ἐφαρμοσθεῖ μέ ἄλλους λόγους ἡλεκτρονική μέθοδος γιά τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἀρχαιακοῦ ὕλικου.

Παράλληλα ὁμοῦ ἀποφασίστηκε, παρόλο πού ἡ ὁμάδα ἔρευνας θά προέβαλε μὲν κοινή προβληματική ὅπως καί κοινή μέθοδο ἐπεξεργασίας, 1. ὅτι ἡ ἐπεξεργασία θά γινόταν ἔτσι ὥστε συγχρόνως κάθε σῶμα χωριστά νά μπορεῖ νά διατηρεῖ τήν αὐτοτέλειά του, 2. ὅτι ὁ κάθε ἐρευνητής θά εἶχε ἐλεύθερο τό πεδίο τῆς ἔρευνάς του καί μάλιστα τοῦ τομέα τῆς ἔρευνας πού τόν ἀπασχολοῦσε περισσότερο. Μέ ἄλλους λόγους ἡ μέθοδος ἐπεξεργασίας θά εἶχε σάν κύριο χαρακτηριστικό τήν ἐλαστικότητα.

Σήμερα μποροῦμε νά ποῦμε μετά ἀπό μακροχρόνιες δοκιμές καί ἐμπειρίες, ὅτι οἱ προοπτικές τίς ὁποῖες εἶχαμε προσδιορίσει ἐπαληθεύονται. Ὅτι ἡ μέθοδος πού ἐφαρμόστηκε, καί πού εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐργασίας τῶν μελῶν τῆς ὁμάδας, πέτυχε ἀπόλυτα. Παράλληλα ἡ μέθοδος αὐτή θά μπορεῖ, πράγμα πολύ σημαντικό, σέ περίπτωση πού ὑπάρχει ἀνάλογο ὕλικό —ὕλικό ὁποιασδήποτε γλωσσικῆς προέλευσης—, νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό ἄλλους ἐρευνητές καί νά τεθεῖ στή διάθεσή τους.

Πρὶν κάνουμε μεγαλύτερο λόγο γιά τίς ἀπογραφές πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ πιο ἔμεσα, δηλαδή αὐτές τῆς Κρήτης, εἶναι ἀνάγκη νά ποῦμε λίγα, συνοπτικά, γιά τό τί εἶναι γενικά οἱ ἀπογραφές, ἀπό τί εἶδους πηγὴ προέρχονται συνήθως, καθώς καί μερικά γιά τό τυπολογικό τους μέρος.

Οἱ ἀπογραφές, σέ ὁποιαδήποτε χώρα καί ἂν τίς συναντοῦμε, προέρχονται ἀπό πηγὴ νομικῆς φύσεως. Πρόκειται, στό σύνολό τους, γιά πράξεις δικαστικές. Τίς βρίσκουμε σέ πολλές κοινωνίες μέ δομές τελείως διαφορετικές³. Παρόλο

πού έχουν όρισμένα κοινά χαρακτηριστικά με τις διαθήκες, δέν πρόκειται γιά διαθήκη. Γίνονται σέ όρισμένες περιπτώσεις καί μόνο. Άντίθετα ή κοινωνική προέλευση ή ή οίκονομική κατάσταση ενός ατόμου, έστω καί πενιχρή, δέν αντίκειται στην άπογραφή τών ύπαρχόντων του.

Ή άπογραφή μιās περιουσίας εΐναι ή άναλυτική καταγραφή τής κινητής καί συχνά τής άκίνητης περιουσίας ενός ατόμου μετά τό θάνατό του.

Όσον άφορᾶ στόν τύπο τών άπογραφών πού άπαντᾶμε παντοῦ, αὐτό πού μᾶς κάνει έντύπωση εΐναι οί όμοιότητες καί τά κοινά χαρακτηριστικά πού παρουσιάζουν ἄσχετα μέ τή χώρα ή τή χρονική περίοδο πού τις συναντᾶμε.

Παρ' όλες τις όμοιότητες οί αντίθεσεις βέβαια δέν άποκλείονται, ή, θά λέγαμε άκόμη, οί άποχρώσεις, έτσι ὥστε μπορούμε νά πούμε οτι δλα μοιάζουν αλλά καί τίποτα δέν εΐναι τό ίδιο.

Έξάλλου ή έντύπωση πού έχουμε έξαρχής από αὐτοῦ τοῦ εΐδους τή μαρτυρία εΐναι ό έκπληκτικός πλοῦτος, ή άφθονία καί ή ποικιλία τής πληροφόρησης. Γιά τόν ιστορικό μάλιστα πού ένδιαφέρεται περισσότερο γιά τά οίκονομικά ή κοινωνικά προβλήματα ή άκόμη γι' αὐτό πού όνομάζουμε ύλικό πολιτισμό, οί άπογραφές τοῦ προσφέρουν ένα πλατύ ἄν ὄχι άπεριοριστο πεδίο έρευνας.

Όταν μελετοῦμε μιᾶ άπογραφή περιουσίας μετά θάνατο, αντίθετα μέ τήν άγγελία τοῦ τίτλου, έχουμε βαθιά τό συναισθημα οτι βρισκόμαστε ανάμεσα σέ μιᾶ κοινωνία πού αναδιπλώνεται μπροστά μας γεμάτη ζωή καί κίνηση.

Άσφαλῶς οί άπογραφές, καί από τή φύση άκόμη τής πηγής από τήν όποία προέρχονται, περικλείουν άδυναμίες. Θα μπορούσαμε νά άναρωτηθοῦμε π.χ. κατά πόσο εΐναι αντιπροσωπευτικές γιά δ,τι άφορᾶ στην κοινωνία πού μᾶς παρουσιάζουν κ.ἄ. Στόν έρευνητή όμως έγκειται ό άνάλογος χειρισμός τής μαρτυρίας.

Οί άπογραφές τής Κρήτης

Όσον άφορᾶ στις άπογραφές τής Κρήτης καί ιδιαίτερα τοῦ νομοῦ Ήρακλείου, αὐτές βρίσκονται, χωρίς τάξη, άνακατεμένες μέ διατάξεις καί άποφάσεις κάθε εΐδους, στούς κώδικες τών Καδῆ.

Οί άπογραφές σέ κάθε κώδικα μπορεί νά εΐναι ή ὄχι πολυάριθμες. Γενικά όμως στό σύνολό τους εΐναι πάρα πολλές⁴. Ή άπογραφή εΐναι πράξη δικαστική, ὅπως εΐπαμε ἤδη, καί έδῶ, σύμφωνα μέ τόν ισλαμικό νόμο, ύπόκειται στή δικαιοδοσία τοῦ Καδῆ, ό όποῖος καί μετακινεΐται γιά τό λόγο αὐτό στην κατοικία τής οίκογένειας τοῦ νεκροῦ. Συνήθως συνοδεῦεται καί από ένα βοηθό άξιωματοῦχο, τόν qassam.

Οί άπογραφές, στην περίπτωση τουλάχιστον τή δική μας, άφοροῦν, στην πλειονότητά τους, άτομα πού κατοικοῦν στις πόλεις. Δέν άποκλείονται όμως καθόλου οί κάτοικοι τής ύπαίθρου. Στην περίπτωση τής Κρήτης τό γεγονός οτι έχουμε περισσότερες άπογραφές τής πόλης τοῦ Ήρακλείου, εΐναι ὡς ένα σημείο τυχαῖο, άφοῦ πρόκειται γιά άρχεῖο πού σώθηκε μιᾶς μεγάλης πόλης. Όπως ξέρομε ὑπῆρχαν έδρες Καδῆ, καί έπομένως καταχωρίσεις τών δικαστικῶν πρά-

ξεων σέ κώδικες, σέ κωμοπόλεις όπως π.χ. ή Νεάπολη (έδῶ ἀναφέρουμε μόνο τήν Κρήτη· στήν τουρκική αὐτοκρατορία γενικά βρῖσκουμε πλῆθος ἀπογραφῶν σέ δευτερεύουσες ζῶνες οἰκισμοῦ), οἱ ὁποῖοι καταστράφηκαν σέ διάφορες ἐποχές. Ἐξάλλου ἀπό προσωπικές ἐμπειρίες πού ἔχω, σέ περίπτωση ἑλληνικῶν ἀπογραφῶν πού συναντοῦμε στόν ἑλληνικό χῶρο, ή ὑπαρξη ἀπογραφῶν τῆς ὑπαίθρου εἶναι συχνότατη.

Τό μεγαλύτερο βέβαια ποσοστό τῶν ἀπογραφῶν ἀφορᾶ σέ Τούρκους. Ἐντούτοις δέν ἀποκλείονται οἱ ἄλλες ἐθνότητες. Ἔτσι ἔχουμε καί ἕνα ποσοστό ἀπό ἀπογραφές Ἑλλήνων, Ἀρμενίων, Ἑβραίων.

Οἱ γυναῖκες δέν ἀποκλείονται, παρόλο πού ὁ ἀριθμός τους εἶναι μειωμένος.

Μία ἀπογραφή, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, μπορεῖ νά γίνει γιά ἕνα ἄτομο ἄσχετα μέ τήν οἰκονομική ἢ κοινωνική του θέση.

Οἱ λόγοι γιά τούς ὁποίους γίνεται μία ἀπογραφή εἶναι: 1. Σέ περίπτωση ἐξαφάνισης ἑνός ἀτόμου. 2. Σέ περίπτωση μή ὑπάρξεως κληρονόμων. 3. Σέ περίπτωση πού ὁ νεκρός ἔχει χρέη καί μάλιστα δταν τό παθητικό ξεπερνάει τό ἐνεργητικό του μετά τήν ἐκτίμηση τῶν ὑπαρχόντων του. 4. Τέλος, καί αὐτό εἶναι πού συναντοῦμε συχνότερα, σέ περίπτωση ἀνηλίκων κληρονόμων, προκειμένου νά διαφυλαχθοῦν τά κληρονομικά τους δικαιώματα.

Στίς περισσότερες περιπτώσεις ἔχουμε ἀπογραφή. Ἄλλοτε πάλι πλειστηριασμό. Ὅπωςδήποτε καί στίς δύο περιπτώσεις, ἔχουμε τήν καταγραφή τῶν ὑπαρχόντων ἕνα πρὸς ἕνα καί ἐπιπλέον τήν ἐκτίμηση τοῦ κάθε ἀντικειμένου σέ χρήμα. Οἱ τιμές ἐδῶ εἶναι δοσμένες σέ παράδες.

Τό περιεχόμενο

Γιά τήν πλειονότητα, ἂν ὄχι γιά τήν ὀλότητα τῶν ἀπογραφῶν, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι πρόκειται γιά κείμενο στερεότυπο καί συνταγμένο πάντα μέ τήν ἴδια τάξη.

Οἱ παραλλαγές πού διακρίνουμε κατά τή διάρκεια τῶν 120 ἐτῶν πού μελετᾶμε, εἶναι δευτερεύουσες καί δέ θά σταθοῦμε ἐδῶ. Τό εἰσαγωγικό κείμενο μᾶς δίνει πάντα μέ τήν ἴδια τάξη τίς παρακάτω πληροφορίες: 1. Τόν τόπο κατοικίας τοῦ νεκροῦ. Ἐάν πρόκειται γιά τήν πόλη τοῦ Ἑρακλείου ἔχουμε καί μνεῖα τῆς συνοικίας. Ἐάν πρόκειται γιά τήν ὑπαίθρο, τήν ἐπαρχία καί τό χωριό. 2. Σέ συνέχεια ἔχουμε τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ, τούς τίτλους του, ἂν ὑπάρχουν, καί, ὄχι πάντα, τό ἐπάγγελμα του. 3. Ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογος τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του. Πρῶτα γίνεται μνεῖα τῆς γυναίκας (τίς περισσότερες φορές, στήν Κρήτη, πρόκειται γιά μία μόνο σύζυγο) ἢ τοῦ ἀντρα. Μετά ἔχουμε τά παιδιά γιά τά ὁποῖα ὑπάρχει ἐκτός ἀπό τό ὄνομά τους ἢ μνεῖα Kebir ἢ sagir, δηλαδή μέγας ἢ μικρός, ἐδῶ βέβαια μέ τήν ἔννοια ἐνήλικος ἢ ἀνήλικος. Ἄν ὑπάρχει ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας, συνήθως ἀνιόντες συγγενεῖς, πατέρας ἢ μητέρα τοῦ νεκροῦ, ἀναφέρονται ἐπίσης τά ὀνόματά τους. Μέ ἄλλους λόγους ἐδῶ ἔχουμε τήν στενή οἰκογένεια πού ζεῖ κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη. 4. Γίνεται μνεῖα ἀκόμη, ὄχι

πάντα, ἂν πρόκειται γιά *πλειστηριασμό ἢ ἀπογραφή*. 5. Ἐναφέρεται ἐπίσης τό ὄνομα τοῦ κηδεμόνα τῶν ἀνηλίκων παιδιῶν. 6. Τέλος τό εἰσαγωγικό μέρος τελιώνει μέ τήν ἡμερομηνία (ἡμέρα, μήνα, χρόνο ἐγείρας) καταγραφῆς τῆς πράξης.

Στή συνέχεια ἔχουμε τήν καταγραφή καί ἀπαρίθμηση, ἕνα πρός ἕνα, ὄλων τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ νεκροῦ. Ἄρχικά ἕνα κατάλογο ὄλων τῶν ἀντικειμένων τοῦ σπιτιοῦ, ἐπιπλα, μαγειρικά σκευή, ρουχισμό κάθε εἴδους, ὄπλα, κοσμήματα, κλπ. Κάθε ἀντικείμενο, τίς περισσότερες φορές, συνοδεύεται ἀπό προσδιοριστικά ἐπιθέτα. Συνήθως μᾶς δείχνουν τήν προέλευση τοῦ ἀντικειμένου, τήν ποιότητα, τό μέγεθος, τό χρῶμα, τήν κατάσταση πού βρίσκεται. Ὅσον ἀφορᾷ στόν τελευταῖο προσδιορισμό, τό ἐπίθετο πού ἐπαναλαμβάνεται συχνά εἶναι ἡ λέξις *keuhne ἢ müstamel*, δηλαδή παλιό ἢ μεταχειρισμένο. Γιά κάθε ἀντικείμενο χωριστά ἔχουμε τήν ἀξία του ἐκφρασμένη σέ παράδες.

Μετά ἀπό τήν καταγραφή τῶν ἀντικειμένων τοῦ σπιτικοῦ γίνεται ἀναφορά σέ ὄσα περιουσιακά στοιχεία ὑπάρχουν ἔξω ἀπό αὐτό : ζῶα, μελίτσια, ἐσοδεῖες, ἀλλά καί κτίσματα, γαίεσ, δέντρα, σκλάβοι κλπ.

Ὑστερα ἀπό αὐτή τήν ἐνότητα ἀκολουθεῖ ἡ καταγραφή τῶν χρεῶν ἢ δανειῶν ἐφ' ὄσον ὑπάρχουν. Ἐκτός ἀπό τό ποσό ἀναφέρεται ἐδῶ τό ὄνομα, ὁ τόπος κατοικίας, πολλές φορές ὁ τίτλος ἢ καί τό ἐπάγγελμα τοῦ δανειστή ἢ τοῦ ὀφειλέτη.

Ἄλλη ἐνότητα εἶναι αὐτή τῶν ἐξόδων τῆς δικαστικῆς πράξης, τῆς ταφῆς, καθῶς καί ὀρισμένων φόρων πού πληρώνονται σ' αὐτή τήν περίπτωσι.

Τέλος ἀπό τό γενικό σύνολο τῆς περιουσίας, δοσμένο πάντα σέ παράδες, γίνεται ἡ ἀφαίρεση τοῦ παθητικοῦ πού συμπεριλαμβάνει τά χρέη καθῶς καί τά ἐξόδα γιά τά ὁποῖα ἐγινε λόγος πῶ πάνω. Τό ὑπόλοιπο καθαρό ποσό μοιράζεται, σύμφωνα μέ τόν ἰσλαμικό νόμο καί ἔθος, στούς κληρονόμους, δηλαδή στά μέλη τῆς οἰκογένειας γιά τά ὁποῖα ἐγινε μνεία στήν ἀρχή καί γιά τά ὁποῖα γίνεται πάλι μνεία στό τέλος.

Ὅπως βλέπουμε καί ὄπως τονίσαμε καί ἀπό τήν ἀρχή, πρόκειται γιά πηγὴ ἰδιαίτερα πλούσια καί ποικίλη. Τό καθένα ἀπό τά κείμενα μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά μελετήσουμε συγχρόνως δημογραφικά, κοινωνικά, οἰκονομικά, πολιτισμικά, ἀκόμη καί γλωσσικά φαινόμενα, καθῶς καί τήν καθημερινή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων μιᾶς ὀρισμένης ἐποχῆς, σ' ἕναν ὀρισμένο τόπο.

Ὅπως ἦταν λοιπόν φυσικό ἢ προβληματική πού ὄρισαμε στρέφεται γύρω ἀπό αὐτούς τοὺς τομεῖς τῆς ἔρευνας. Μποροῦμε νά ποῦμε χονδρικά ὅτι τά θέματα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα εἶναι: ἡ σύνθεση τῆς οἰκογένειας, ἡ καθημερινή ζωὴ, τά κοινωνικά καί οἰκονομικά φαινόμενα.

Γιά τὴ μελέτη τους σέ μία πρώτη φάση, ἀναλυτικὴ, προχωρήσαμε —καί προχωροῦμε ἀκόμη— στή σύσταση ἑνός καταλόγου πού μᾶς δίνει ὀλόκληρο σχεδόν τό λεξιλόγιο τοῦ κειμένου. Σέ παρένθεση προσθέτουμε ὅτι, σύμφωνα μέ τὴ μέθοδο πού ἀκολουθοῦμε, κάθε ἀρχαιακό σῶμα κρατᾷ ἀναλλοίωτη τὴ γλώσσα στήν ὁποία εἶναι συνταγμένο. Τονίζουμε ἐπίσης ὅτι ὄλες οἱ πληροφορίες, καί οἱ πῶ ἀσήμαντες φαινομενικά, μεταγράφονται καί κωδικοποιοῦνται.

Καί για νά επανέλθουμε στον κατάλογο ή λεξιλόγιο, προσθέτουμε δι, αυτό τό τελευταῖο, μᾶς δίνει ὄχι μόνο τόν ἀριθμό τῶν λέξεων πού συναντοῦμε ἀλλά καί τή συχνότητά τους, πράγμα πού δίνει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στά πρόσωπα, τά ἀντικείμενα ἢ τίς ἐννοιες πού βρίσκουμε στά κείμενα.

Ἐπίσης ἀπό τόν κατάλογο θά εἶναι δυνατό νά περάσουμε σέ ἕνα λεξιλόγιο, ἀφοῦ τά δεδομένα μᾶς ἐπιτρέπουν νά καθορίσουμε τήν ἐννοια τῶν ὄρων πού χρησιμοποιήθηκαν.

Ἡ δευτέρα φάση θά ἔχει σάν σκοπό τίς συσχετίσεις πού μπορούμε νά κάνουμε ἀνάμεσα στήν περυσία ἐνός δεδομένου καί ἐνός ἀριθμοῦ στοιχείων προκαθορισμένων καί βασικῶν κατά τή γνώμη μας. Στοιχείων ὅπως ὁ χρόνος, ὁ τόπος, τό φύλο, ἡ θρησκεία, τό ἐπάγγελμα, τό μέγεθος τῆς περιουσίας τοῦ νεκροῦ. Αὐτά συσχετιζόμενα μέ ἕνα ὀρισμένο δεδομένο, πού θά ἔχει σχέση καί μέ τή συχνότητα ἢ ὄχι πού τό συναντοῦμε, μποροῦν νά μᾶς ἀποκαλύψουν πολλὰ, ἐνδιαφέροντα καί ἀνεπάντητα, γιά τή μελέτη μας.

Σέ μιᾶ τρίτη φάση, συνθετική, σκοπός μας εἶναι, μετά ἀπ' ὅλη τήν προηγούμενη ἐπεξεργασία καί τά ἀποτελέσματα τῶν παρατηρήσεων, νά μπορέσουμε νά καθορίσουμε ἕνα τύπο, ἢ σχῆμα τέτοιο, ὥστε νά συστήσουμε ἕνα μοντέλο ἀντιπροσωπευτικό μιᾶς κοινωνίας ἢ μέρους της, μιᾶς δεδομένης στιγμῆς σ' ἕνα γεωγραφικό χῶρο.

Τό τελευταῖο στάδιο τῆς ἔρευνας ἔχει ὡς σκοπό τή συσχέτιση τῶν τριῶν σωμάτων. Πιστεύουμε πράγματι δι θά εἶναι δυνατό μετά ἀπό τήν ὅλη ἐπεξεργασία, ἔτσι ὅπως τήν ἀναλύσαμε πιό πάνω, νά μπορέσουμε νά συγκρίνουμε λειτουργίες ὀρισμένων φαινομένων πού διέπουν τήν κάθε κοινωνία πού μελετᾶμε. Ἐξυπακούεται ὅμως δι ἐδῶ δέν πρόκειται νά σταθοῦμε παρά μόνο σέ ἐπίπεδα σύγκρισης ἱκανά νά μᾶς ὀδηγήσουν σέ θεωρητικές ταυτίσεις τῶν ἐκάστοτε προβλημάτων.

Συμπερασματικά θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἔχοντας ὑπόψη τό στάδιο στό ὁποῖο βρίσκεται ἡ ἔρευνα αὐτή τή στιγμή, δι θά χρειαστεῖ ἀκόμη χρόνος γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ ὅλου προγράμματος. Ὅμως χάρη στή μέθοδο πού ἐφαρμόζεται, εἶναι δυνατόν οἱ διάφορες φάσεις τῆς μελέτης νά ἔχουν συγχρόνως καί αὐτονομία τέτοια ὥστε νά δίνονται κατά καιρούς σέ δημοσίευση τά ἀποτελέσματά τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο έξις E.H.E.S.S.
2. Οί έρευνητές, τά χρονικά όρια τής κάθε μελέτης, καθώς και οί χώρες είναι οί έξις: 'Η Micheline Baulant μελετάει τίσ απογραφές τής γαλλικής περιοχής τής Meaux, πού βρίσκεται κοντά στό Παρίσι, τόν XVII και XVIII αιώνα.
'Η Françoise Pironier τίσ απογραφές τής Βουργουνδίας —τής υπαίθρου και τής πρωτεύουσας Dijon —τόν XIV και XV αιώνα.
'Η συγγραφέας αυτού του σημειώματος, τίσ τούρκικες απογραφές τής Κρήτης του νομού 'Ηρακλείου, τόν XVII και XVIII αιώνα.
'Ο Giles Venstein του Centre d' Etudes sur l' URSS, L' Europe orientale et l' histoire turque de l' E.H.E.S.S., συνεργάζεται για ό,τι αφορά στίς απογραφές τής Κρήτης από γλωσσική πλευρά.
Τέλος ό Jean Paul Coulier, προγραμματιστής του Centre de recherches historiques, ασχολείται μέ τό θεωρητικό μέρος τής κωδικοποίησης του ύλικου καθώς και τόν προγραμματισμό.
3. 'Απογραφές βρίσκουμε ήδη από τόν XIV αιώνα, όπως π.χ. αυτές τής Βουργουνδίας.
'Απογραφές βρίσκουμε σε πάρα πολλές χώρες τής Εύρώπης: στην 'Αγγλία, στη Γερμανία, στην 'Ιταλία, στη Σουηδία, στη Φιλανδία. 'Επίσης στον Καναδά καθώς και στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες, όπως και στίς ισλαμικές κοινωνίες.
4. 'Όταν μιλάμε για πολυάριθμες έννοομε, για όλόκληρη τήν 'Οθωμανική Αυτοκρατορία, για πολλές χιλιάδες. Στη Κρήτη και μόνο στό νομό 'Ηρακλείου ό αριθμός τους είναι σημαντικός.

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΟ ΜΑΘΗΜΑ
17 ΜΑΪΟΥ 1982

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ

Εισηγητής: Παναγιώτης Μουλλᾶς
Συνεισηγητής: Παῦλος Ζάννας

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ

Παρουσίαση

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Στή συνάντησή μας σήμερα μέ επίκεντρο ένα θέμα πού ανήκει στό χώρο τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας, θέμα πού, ἄν καί δέν ἀποτελεῖ εἰδικότερα ἀντικείμενο ἔρευνας τοῦ Κέντρου μας, ἐνδιαφέρει ἄμεσα τούς ἐρευνητές τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἔχουμε τήν εὐχαρίστηση νά εἶναι κοντά μας δύο ἐκλεκτοί μελετητές τῆς νεότερης λογοτεχνίας. Ὡς εἰσηγητής, ὁ παλαιός καί ἀγαπητός συνάδελφός μας Πάνος Μουλλάς, πού ἀπό τό 1977 εἶναι καθηγητής τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Οἱ ἐργασίες του γιά τούς Ποιητικούς Διαγωνισμούς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόν Παπαδιαμάντη, τόν Βιζυηνό καί πλῆθος ἄλλες μελέτες νομίζω ὅτι εἶναι σέ ὄλους μας γνωστές. Ὡς προσκαλεσμένος στή συνάντηση ὁ φίλος Παῦλος Ζάννας πού εἶχε τήν καλοσύνη ν' ἀποδεχθεῖ τήν πρόσκλησή μας, γιά νά συμβάλει ὅπως πιστεύουμε μέ τήν ἐμπειρία του στήν προαγωγή τῆς συζητήσεως. Καί πάλι νομίζω ὅτι ὄλοι γνωρίζουμε τή δραστηριότητα τοῦ Παύλου Ζάννα στό χώρο πού μάς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Εἶναι ὁ μεταφραστής τοῦ Proust στά ἑλληνικά καί ἔχει ἀσχοληθεῖ σέ βάθος μέ τόν κινηματογράφο. Θά μπορούσαμε ἴσως νά ποῦμε ὅτι ἡ γνώση του αὐτή τόν ἔφερε σέ στενή ἐπαφή μέ τήν λογοτεχνία, τή σύγχρονη λογοτεχνία, τήν ὁποία γνωρίζει τόσο καλά. Ἀπό τίς γνώσεις καί τήν ἐμπειρία τῶν δύο μας προσκαλεσμένων θά προσπαθήσουμε νά ἐπωφεληθοῦμε, εὐρύτερα στή συζήτηση πού θ' ἀκολουθήσει ὅπου παρακαλοῦνται νά συμμετάσχουν ὄλοι ὅσοι θέλουν νά συμπληρώσουν ἢ νά θέσουν ἐρωτήματα.

«Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ». Αὐτό ἔχει ὡς επίκεντρο ἡ εἰσήγηση. Ἀποβλέπει νά προσεγγίσει τήν νέα ἐπιστήμη, τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας, νά ἐξετάσει τήν τεχνική τῆς ἀφηγήσεως, τίς διαδοχικές τεχνικές, τά τεχνάσματα πού χρησιμοποίησαν οἱ συγγραφεῖς ἐπηρεασμένοι κάθε φορά ἀπό τήν ἐποχή τους, τήν ἐπικρατοῦσα ἰδεολογία, τίς νέες ἐπιστήμες, τήν πρόοδο τῆς τεχνολογίας. Ἡ νέα ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας π.χ., ὅπως πρωτοδιδάχθηκε ἀπό τόν Freud καί διαδόθηκε ἀπό τούς ὁπαδούς ἀλλά καί τούς ἀντιπάλους του, ἐπέδρασε βαθιά στήν τέχνη τῆς ἀφήγησης, μέ τήν ὁποία εἶχε ἄμεση σχέση. Ἀναφέρομαι λόγου χάρι στόν ἐσωτερικό μονόλογο ὁ ὁποῖος θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς ὅτι βρίσκεται πολύ κοντά στή γλώσσα τοῦ ὑποσυνείδητου. Ἡ μέθοδος νά γράφονται τά διηγήματα διαφοροποιήθηκε τότε στά χρόνια 1920-30, σημαντικά, περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε.

Ἄλλά καί ἀργότερα οἱ φυσικές ἐπιστῆμες, ἡ νέα τέχνη τοῦ κινηματογράφου δέν ἐπηρέασαν λιγότερο τήν τεχνική τῆς ἀφηγήσεως στόν γραπτό λόγο. Ὅλοένα νέοι τρόποι χρησιμοποιοῦνται γιά τήν ἀφήγηση πού ἔχει τήν ἀφετηρία της κοντά στή δημοσιογραφία, τήν ἐπιστολογραφία, τό ἀπομνημόνευμα. Πῶς νά γραφεῖ ἕνα διήγημα ἀπασχόλησε ἀπό τήν ἀρχή τοὺς διηγηματογράφους, καθώς ὄλο καί συνειδητοποιοῦσαν τήν νεοτεριστική μορφή τοῦ εἶδους. Χαρακτηριστικά πρωτότυπος ἀνάμεσα στοὺς πειραματιζόμενους διηγηματογράφους στάθηκε στό 2ο μισό τοῦ 18ου αἰ. ὁ ἄγγλος Laurence Sterne πού προσπάθησε νά προσεγγίσει τό πρόβλημα χρησιμοποιώντας ἕνα δικό του «τέχνασμα»: ἐκθέτοντας στόν ἀναγνώστη ὅλα τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε γιά νά γράψει ἕνα διήγημα, πότε πρέπει ὁ συγγραφέας ν' ἀρχίσει τή διήγηση, ποιά εἶναι τὰ ὄρια, ἂν ὑπάρχουν, στίς ἐπινοήσεις καί τὰ τεχνάσματα πού δικαιούται νά χρησιμοποιήσει γιά νά ἐπηρέασει τόν ἀναγνώστη καί ἄλλα παρόμοια ἐρωτήματα, κατάφερε νά συνθέσει ἕνα ἀπό τὰ πιά διασκεδαστικά διηγήματα τῆς ἀγγλικῆς λογοτεχνίας ἐνῶ προσποιοῦνταν ὅτι δέν μπορούσε νά ἀρχίσει κἀν νά γράφει (*The Life and Opinions of Tristram Shandy*).

Ἄλλά νομίζω ὅτι εἶναι ὥρα νά μᾶς μιλήσουν οἱ εἰδικοί. Ἔτσι παρακαλῶ τόν κ. Μουλλά νά πάρει τό λόγο.

Εἰσήγηση

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Εὐχαριστῶ πάρα πολύ τήν κυρία Δρούλια. Εἶναι περιττό νά σᾶς πῶ, ἀρχίζοντας, μέ πόση συγκίνηση ξαναβρίσκομαι σ' αὐτόν τό χώρο, πού συνδέεται μ' ἕνα μέρος τῆς ζωῆς μου, καί μέ πόση συγκίνηση παίρνω τό λόγο μπροστά σέ σεβαστοὺς δασκάλους καί σέ ἀγαπητοὺς συναδέλφους. Θά ἤθελα ἐπίσης νά ἐκφράσω τίς θερμές εὐχαριστίες μου στό φίλο Παῦλο Ζάννα πού δέχτηκε πρόθυμα νά συμμετάσχει σ' αὐτήν τήν ἐκδήλωση. Εἶμαι βέβαιος ὅτι θά μᾶς εἶναι πολὺτιμη ἡ πείρα του, πείρα πού ἐκτείνεται σέ δύο περιοχές: στή λογοτεχνία καί τόν κινηματογράφο.

Ὅρισμένα ἀπό τὰ προβλήματα πού θά μέ ἀπασχολήσουν ἐδῶ (δέν πρόκειται βέβαια νά τ' ἀναπτύξω ἐξαντλητικά) σχετίζονται μέ τή διδακτική ἐμπειρία μου στό Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης ἢ, ἂν θέλετε, ἀπορρέουν μέ λιγότερο ἢ περισσότερο ἄμεσο τρόπο ἀπό τή διδακτική πράξη καί τίς ἐλλείψεις της. Τονίζω ἕνα πρῶτο κενό: ἂν ἡ μελέτη τῆς ποίησης παρουσιάζει στόν τόπο μας κάποιο ἱκανοποιητικό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης, δέν συμβαίνει τό ἴδιο καί μέ τή μελέτη τῆς πεζογραφίας, ὅπου ζητήματα θεωρίας, προβλήματα λ.χ. ἀφηγηματικῆς τεχνικῆς, εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα ἢ δέν θεωροῦνται ἄξια ν' ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἐρευνας. Ἀρκεῖ νά ἔχει κανεὶς κάποια ἐπαφή μέ τοὺς φοιτητές μας, γιά νά διαπιστώσει τήν ἀπόλυτη ἄγνοιά τους πάνω σέ ζητήματα σχετικά μέ τίς λειτουργίες τοῦ πεζοῦ λόγου καί τῆς ἀφηγηματικῆς γλώσσας.

Ἦσως ὁμως θά χρειαζόταν ἐδῶ νά διαλύσω ἐξαρχῆς μιά παρεξήγηση, ὑπογραμμίζοντας ὅτι τὰ ζητήματα αὐτά εἶναι λιγότερο ὀμιχλώδη ἀπ' ὅσο νομίζουν

μερικοί. Ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας δέν εἶναι ἀσφαλῶς ὁ μεταφυσικός χῶρος τοῦ ἀπόλυτου καί τῆς ἀθάιρετης γενίκευσης, οὔτε καί βρίσκεται σέ σύγκρουση μέ τίς συγκεκριμένες μεθόδους (καί στοχεύσεις) τῆς ιστορικής ἔρευνας. Κάθε ἄλλο. Κατέχει ἕναν συμπληρωματικό χῶρο καί προσφέρει οὐσιαστικές ἐγγυήσεις ἐρευνητικῆς συνεργασίας. Μέ τέτοια δεδομένα, θά ἦταν τό λιγότερο ἄσκοπο ν' ἀντιπαραθέτουμε τή θεωρία στήν ἱστορία, ὅταν τό πρόβλημα δέν εἶναι ἡ σύγκρουσή τους, ἀλλά ἡ σύνδεση καί ἡ σύνθεση τῶν πορισμάτων τους. Ὑστερα, ὅποιος ἐρευνᾷ τή λογοτεχνία ὡς φαινόμενο συνόλου, εἶναι ἐπόμενο νά μήν παραβλέπει κανένα δρόμο, κανένα μονοπάτι πού ἐνδέχεται κάπου νά ὀδηγεῖ, ἔστω καί μέσα ἀπό δύσβατες ἐκτάσεις.

Καί τώρα μπαίνω ἀμέσως στό θέμα μου. Προσωρινός τίτλος του: «Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ». Θά θίξω ὀρισμένα προβλήματα πού σχετίζονται μέ τό ρόλο τοῦ ἀφηγητῆ, ὅπως τουλάχιστο ὁ ρόλος αὐτός διαγράφεται στήν περιοχή τῆς λογοτεχνίας. Δέν ἀποβλέπω σέ καμιά πληρότητα. Πῶς θά ἦταν ἄλλωστε δυνατό; Ὅπως ξέρετε, τό πρόβλημα τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἀφήγησης, τοῦ φορέα τῆς ἀφήγησης, εἶναι τόσο τεράστιο καί περίπλοκο, πού θ' ἀποτελοῦσε καθαρῆ ματαιοπονία μιά προσπάθεια συνολικῆς ἀντιμετώπισής του ἐδῶ, μέσα στά στενά χρονικά ὄρια πού διαθέτουμε. Θά σταθῶ λοιπόν ἀναγκαστικά σέ γενικότητες, προσπαθώντας νά εἶμαι σύντομος. Ὅρισμένα λεπτομερειακά ζητήματα θά διευκρινιστοῦν ἀσφαλῶς στή συζήτηση πού θ' ἀκολουθήσει.

Ξεκινῶ ἀπό μιά πρώτη, χρήσιμη ἐλπίζω, διάκριση: ὁ ἀφηγητής, τό ὑποκείμενο ἢ ὁ φορέας τῆς ἀφήγησης, ὅποιασδήποτε ἀφήγησης, εἶναι μιά ἔννοια πού δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τήν ἔννοια τοῦ συγγραφέα. Ὁ συγγραφέας εἶναι ἕνα πραγματικό πρόσωπο μέ ἀληθινή ζωή· ὑπάρχει ἔξω ἀπό τό κείμενο. Ἀπεναντίας, ὁ ἀφηγητής εἶναι ἕνα πρόσωπο τοῦ κειμένου, δέν ὑπάρχει παρά μέσα στά πλαίσια τοῦ πλασματικοῦ λόγου, εἶναι ἕνα κατασκευάσμα ἀπό λέξεις. Μπορεῖ νά μιλάει σέ πρῶτο ἢ σέ τρίτο (ἀκόμη καί σέ δεύτερο) πρόσωπο. Ὅταν, ἀνοίγοντας τό «ὄνειρο στό κύμα», διαβάζουμε στήν πρώτη φράση «Ἦμην πτωχόν βοσκόπουλον εἰς τά ὄρη», δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἀρχίζει νά μᾶς διηγῆται τήν ἱστορία του ταυτίζεται μέ τόν Παπαδιαμάντη, δηλαδή μέ τό πραγματικό ἱστορικό πρόσωπο πού γνωρίζουμε ἀπό τή βιογραφία του. Εἶναι, ἀπλοῦστατα, ἕνας ἀφηγητής, δηλαδή ἕνα πλασματικό ὄν πού μιλάει καί βλέπει καί πού, στήν περίπτωση αὐτή, ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς πρωταγωνιστές τοῦ διηγήματος. Κι ἐδῶ θά μπορούσα, βασιζόμενος στή διάκριση ἀφηγητῆ-συγγραφέα, νά διατυπώσω τήν ἄποψη ὅτι ἡ διάκριση αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά σημαντικά προνόμια τῆς λογοτεχνίας, ἀκόμη κι ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά στοιχεῖα πού διαφοροποιοῦν τή λογοτεχνία ἀπό ἄλλες πνευματικές ἐκδηλώσεις. Ἔτσι τό λογοτεχνικό κείμενο συνδέει τό ἀντικείμενο μέ τό ὑποκείμενο. Ὁ (πραγματικός) συγγραφέας δημιουργεῖ τόν (πλασματικό) ἀφηγητῆ του ὅπως δημιουργεῖ καί τούς ἥρωές του. Τό πρόβλημα τῆς ἀφηγηματικῆς σκοπιᾶς ἢ «ὀπτικῆς γωνίας» (θά τό θίξουμε παρακάτω) δέν εἶναι ἄσχετο μέ τό ρόλο πού παίζει ὁ φορέας τῆς ἀφηγηματικῆς πράξης. Διαβάζοντας λογοτεχνία ἀναρωτιόμαστε: ποῖος μιλάει καί βλέπει, πῶς καί τί βλέπει.

Θά φέρω ένα άλλο παράδειγμα, τόν *Παπατρέχα* τού Κοραή. Είναι γνωστό (μῦς τό εἶπε ὁ Κ. Θ. Δημαράς) πώς «ἡ νεοελληνική ἀφηγηματική πεζογραφία ξεκινάει ἀπό τό ἔργο ἑνός λογίου», ὁ ὁποῖος «κατόρθωσε σέ λίγες σελίδες νά στήσει μιὰ ζωντανή μορφή» καί «πρῶτος αὐτός νά δημιουργήσει ἕναν ἀνθρώπινο τύπο πού ἐπιζει ὡς σήμερα». Πολύ σωστά. Ὡστόσο τό ἐπίτευγμα τού Κοραή (κάτι πού τού ἐξασφαλίζει ἀναμφισβήτητα τό δικαίωμά του ν' ἀνήκει στόν κόσμο τῆς λογοτεχνίας) δέν εἶναι μόνο ἡ δημιουργία τού ἥρωά του, ἀλλά καί ἡ δημιουργία τού ἀφηγητῆ του. Θυμηθεῖτε τό ἐνδιαφέρον τέχνασμα πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ: ἡ μορφή τού κειμένου (σύμφωνου μέ τίς προδιαγραφές τού ἐπιστολικοῦ μυθιστορήματος) καθορίζεται ἀπό τήν ἀποφασιστική παρουσία τού ἀφηγητῆ του, τού Βολισσινοῦ ἐκδότη. Αὐτό τό πλασματικό πρόσωπο πού δῆθεν βρίσκεται στή Χίο παίξει τό σημαντικότερο ρόλο τού πομποῦ: ὀργανώνει καί σχολιάζει τήν ἀφήγηση, παρακολουθεῖ τίς κινήσεις καί τήν ἐξέλιξη τού ἥρωά του Παπατρέχα, μετατρέπει σέ γραπτό λόγο-μήνυμα, ὅτι βλέπει καί ἀντιλαμβάνεται κατά τή διαμονή του στό ἑλληνικό νησί. Ὁ συγγραφέας Κοραῆς παίξει τό ρόλο τού δέκτη: στό Παρίσι, ὅπου βρίσκεται, δέν ἔχει ἄλλη ἀποστολή παρά νά δέχεται τίς ἐπιστολές τού Βολισσινοῦ ἐκδότη, ὥσπου νά φτάσει ἡ στιγμή ὅπου θ' ἀναλάβει τήν ἐκδοσή τους, ἀλλάζοντας ρόλο ἄλλη μιὰ φορά γιά νά κάνει τόν ἐκδότη. Δυστυχῶς, δέν ἔχω τό κείμενο μπροστά μου γιά νά σᾶς δώσω συγκεκριμένα παραδείγματα. Ἴσως καί νά μή χρειάζονται. Γιατί νομίζω πώς ἄπ' ὅτι σᾶς εἶπα καταλαβαίνετε τήν πρόθεσή μου: νά ἐπισημάνω αὐτό τό ἀδιάκοπο παιχνίδι τῶν τεχνασμάτων, τῶν μεταμορφώσεων, τῶν ἐναλλασσόμενων ρόλων καί τῶν ἀλλαγῶν προοπτικῆς (σέ σημεῖο πού τά ὄρια ἀνάμεσα στό πραγματικό καί τό πλασματικό νά εἶναι ἐντελῶς ρευστά καί συμβατικά), παιχνίδι τό ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς λογοτεχνίας καί τῶν λειτουργιῶν τῆς.

Περῶ τῶρα σ' ἕνα ἄλλο βασικό πρόβλημα πού τό ὑπαινίχθηκα κιόλας παρακάτω: στό πρόβλημα τῆς ἀφηγηματικῆς σκοπιᾶς. Είναι γνωστό πόσο ἀπό τίς ἀρχές τού 20οῦ αἰῶνα ὡς τίς μέρες μας τό πρόβλημα αὐτό, τό περίφημο *point of view*, ἀπασχόλησε τήν ἀγγλοσαξονική κυρίως κριτική, ἔτσι πού νά διαθέτουμε σήμερα μιὰ πλουσιότατη καί συνεχῶς ἀυξανόμενη βιβλιογραφία. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁποιαδήποτε εἰκόνα (κι ὁ κινηματογράφος στάθηκε στόν τομέα αὐτό μιὰ ἀπό τίς ἀποφασιστικότερες ἐμπειρίες τού αἰῶνα μας) συνδέεται ἄμεσα μέ μιὰ ὀρισμένη γωνία λήψεως, πράγμα πού δείχνει τόν προνομιακό ρόλο πού παίξει ὁ φωτογραφικός φακός καί ἡ τοποθέτησή του μέσα στό χῶρο. Ἄν μεταφέρουμε ἔστω καί σχηματικά τήν ἐμπειρία αὐτή στή λογοτεχνία, κυρίως στήν ἀφήγηση πού ἀποτελεῖ μιὰ διαδοχική γεγονότων, εἰκόνων καί ὀπτικῶν γωνιῶν, μπορούμε εὐκόλα νά καταλάβουμε τή σημασία πού ἔχει ἡ σκοπιὰ τού ἀφηγητῆ ἢ τῶν ἀφηγητῶν, ἡ θέση ἀπό τήν ὁποία κοιτάζει κανεῖς (κυριολεκτικά ἢ μεταφορικά) τά δρώμενα. (Προσωπικά προτιμῶ τόν ὄρο «σκοπιὰ» καί ὄχι «ὀπτική γωνία»: ἕνας μονολεκτικός ὄρος εἶναι λειτουργικότερος δταν ἔχουμε νά τού προσθέσουμε ἕνα ἐπίθετο).

Ἴσως δέν θά ἦταν ἄσκοπο ἐδῶ νά κάνω μιὰ μικρή ἱστορική ἀναδρομή καί

νά σᾶς θυμίσω ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἀφηγηματικῆς σκοπιᾶς, ἔτσι ὅπως συνειδητοποιεῖται στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ στίς ἀρχές τοῦ δικοῦ μας, συνδέεται ἄμεσα μέ τή δημιουργική πράξη καί τή θεωρητική ἀπασχόληση ἑνός μεγάλου μυθιστοριογράφου, τοῦ Henry James. Μέ τή δημιουργική του πράξη: ἐννοῶ τή συνειδητὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀφηγηματικῆς σκοπιᾶς στὰ ἔργα του. Μέ τή θεωρητική του ἀπασχόληση: ἀναφέρομαι κυρίως στοὺς περιφημούς προλόγους του, ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Θά σᾶς θυμίσω ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτές κωδικοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Percy Lubbock στὸ βιβλίο του *The Craft of Fiction* (1921): εἶναι ἡ στιγμή ὅπου διαμορφώνεται μιὰ ὀρισμένη θεωρία, ἂν ὄχι μιὰ ὀρισμένη «σχολή H. James», χωρὶς ν' ἀποφεύγονται πάντως μερικές δογματικές βεβαιότητες ἢ σχηματοποιήσεις. Ἀπὸ ἐδῶ καί πέρα, ἡ ἀγγλοσαξονική κριτικὴ πλουτίζεται μέ κάποιες χρήσιμες καί λειτουργικές ἀντιθέσεις. Παράδειγμα ἡ ἀντίθεση τοῦ *λέγω* μέ τὸ *δείχνω*, τοῦ *telling* μέ τὸ *showing*. Εἶναι γνωστὸ (ἀκόμη καί ἡ ἀπλή ἐμπειρία μπορεῖ ἴσως νά τὸ ἐπαληθεύσει) πὼς ἕνας ἀφηγητὴς ὀργανώνει τὸ ὑλικό του, δηλαδή ἐκπληρώνει τὴν ἀποστολή του, μέ δύο κυρίως τρόπους: α) κρατώντας τὸ λόγο, ἔτσι πού ν' ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος τὰ γεγονότα καί νά μεταδίνει μέ πλάγιο ὕφος τὰ λεγόμενα τῶν ἡρώων του (*telling*) καί β) δίνοντας τὸ λόγο στοὺς ἡρώες του, δηλαδή πριμοδοτώντας τὸ διάλογο καί, κατὰ κάποιο τρόπο, ὅπως στὸ θέατρο, «δείχνοντας» τὰ γεγονότα ἀντὶ νά τὰ ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος (*showing*).

Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση τῶν δύο ἀφηγηματικῶν τρόπων, μολονότι σχηματικὴ καί ἀμφισβητούμενη σήμερα ἀπὸ μελετητές ὅπως ὁ W.C. Booth ἢ ὁ G. Genette, δέν παύει νά εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, θεωρητικὰ δραστηρικὴ, ὄχι μόνο γιατί βοηθάει στὴ διάκριση ὀρισμένων εἰδῶν (λ.χ. τοῦ ἀφηγηματικοῦ καί τοῦ σκηنيκοῦ), ἀλλὰ καί γιατί ξεχωρίζει, στὸ ἐσωτερικό ἑνός ἀφηγηματικοῦ κειμένου, τὸ λόγο τοῦ ἀφηγητῆ ἀπὸ τὸ λόγο τῶν ἡρώων, συντελώντας ἔτσι, σέ περίπτωση ἀνάμιξης τῶν δύο, στὴν κατανόηση ἑνός σημαντικοῦ φαινομένου ὅπως ὁ ἐλεύθερος πλάγιος λόγος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ χρησιμότητα τῆς ἀντίθεσης *λέγω* / *δείχνω* δέν εἶναι μικρότερη ὅταν πρόκειται νά ἐπισημανθοῦν ἀντιθέσεις τοῦ τύπου *περίληψη* / *σκηνὴ* (*summary*/*scene*, κατὰ τὴν ἀγγλικὴ ὀρολογία) μέ τίς ἀνάλογες διαφορὲς χρόνου πού παρουσιάζουν.

Χρειαίεται νά τονίσω πόσο συχνά, στίς περιπτώσεις αὐτές, παραβιάζονται ἀνοιχτές πόρτες; Γιατί, οὐσιαστικά, ἡ ἀντίθεση *λέγω* / *δείχνω* δέν εἶναι παρά ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καί ρητὰ διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καί τὸν Ἀριστοτέλη (βλ. «Πολιτεία» καί «Ποιητικὴ») ἀντίθεση τῶν ὄρων *διήγησις* / *μίμησις*. Μολονότι οἱ σχετικὲς ἀπόψεις τῶν δύο φιλοσόφων δέν ταυτίζονται ἐντελῶς, συγκλίνουν ὡστόσο ὡς πρὸς τὴ σημασία μιᾶς τέτοιας διάκρισης, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί ὁ καθορισμὸς τῶν τριῶν ποιητικῶν εἰδῶν. Ἐτσι, κατὰ τὸν Πλάτωνα, τὰ ποιητικὰ εἶδη χωρίζονται ἀνάλογα μέ τὸ μιμητικὸ ἢ διηγηματικὸ τους χαρακτήρα: ἡ δραματικὴ ποίηση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀφηγητῆ («διὰ μίμησεως ὅλη ἐστίν»), ἡ λυρική ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ παρουσία του («δι' ἀπαγγελίας αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ»), ἐνῶ ἡ ἐπική ἀποτελεῖ συνδυασμὸ «ἀμφοτέρων», δηλαδή ἐναλλαγὴ διήγησις καί μίμησις, παρουσίας

καί ἀπουσίας τοῦ ἀφηγηματικοῦ φορέα.

Θά ἐπανεέλθω ὥστόσο στὸν αἰῶνα μας καί στὸν ἀγγλοσαξονικό χῶρο γιὰ νὰ ἐπισημάνω τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀρχαιότατες αὐτές διακρίσεις λειτουργοῦν κάτω ἀπὸ νέες συνθήκες καί μὲ νέα ἱστορικά συμφραζόμενα. Ἡ ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας δέν εἶναι ἔργο τῆς στιγμῆς. Ἄναφέρω μόνο, στὸν ἀγγλοσαξονικό χῶρο, μετὰ τὸν Percy Lubbock, τὶς πολλὲς καί ἐπανελημμένες προσπάθειες ἐμβάθυνσης στὸ πρόβλημα τῆς ἀφηγηματικῆς σκοπιᾶς, εἴτε μὲ τὴ μορφή ἐκπόνησης μιᾶς ὀρισμένης τυπολογίας (Norman Friedman, 1955), εἴτε μὲ τὴ μορφή μιᾶς ἀμφισβήτησης πού ἀνατρέχει στὶς ἔννοιες τοῦ «ἔμμεσου συγγραφέα» (implied author), τοῦ «δραματοποιημένου ἀφηγητῆ» κ.ἄ. (W.C. Booth, 1961). Ἀνάλογες προσπάθειες συναντοῦμε καί σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες: στὴ Γερμανία (E. Leibfried, W. Fügler, F.K. Stanzel), στὴν Τσεχοσλοβακία (L. Doležel, 1967) ἢ στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση (B. Uspenski, 1970-1975). Ὅποιος ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά θά μπορούσε μὲ πολὺ ὄφελος νὰ συμβουλευτεῖ τὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Jaar Lintvelt *Essai de typologie narrative. Le «Point de vue»* (1981).

Ἄν ὥστόσο ἄλλοῦ ἢ τυπολογικῆ κατάταξη τῶν ἀφηγητῶν παρουσιάζεται ἀρκετὰ περίπλοκη (παράδειγμα τὸ ὀκταμερὲς σχῆμα τοῦ Friedman, βασισμένο στὴν ἀντίθεση *λέγω / δείχνω*), στὸ γαλλικό χῶρο, γενικά, ὑπάρχει ἡ τάση γιὰ μιὰ ἀπλουστευση πού καταλήγει σ' ἓνα τριπλό, καί δραστικότερο θεωρητικά κατὰ τὴ γνώμη μου, μοντέλο. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὶς τρεῖς «θεωρήσεις» (visions) πού εἶχε προτείνει ἀπὸ τὸ 1946 ὁ Jean Pouillon στὸ βιβλίο του *Temps et Roman*. Στὰ 1966 ὁ T. Todorov δὲν ἐβλεπε παρά τρεῖς μόνο δυνατότητες ἀφηγηματικῆς διαφοροποίησης: α) ὅταν ὁ ἀφηγητῆς γνωρίζει περισσότερα ἀπὸ τὰ πρόσωπά του (ἀφηγητῆς > πρόσωπα), β) ὅταν ὁ ἀφηγητῆς γνωρίζει ὅσα καί τὰ πρόσωπά του (ἀφηγητῆς = πρόσωπα) καί γ) ὅταν ὁ ἀφηγητῆς γνωρίζει λιγότερα ἀπὸ τὰ πρόσωπά του (ἀφηγητῆς < πρόσωπα). Μολονότι συμπληρωμένο σὲ πολλὰ, τὸ σχῆμα τοῦ G. Genette (1972) δέν εἶναι οὐσιαστικά διαφορετικό, ἀφοῦ στηρίζεται σὲ τρεῖς «ἐστιασεις» (focalisations): τὴ μηδενικὴ (δηλ. τὴ σκοπιὰ τῆς παντογνωσίας πού ἰσοδυναμεῖ μὲ ἔλλειψη σκοπιᾶς), τὴν ἐσωτερικὴ καί τὴν ἐξωτερικὴ.

Θά μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ πρώτη μορφή μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται ὁ ἀφηγητῆς (ἐπομένως καί ἡ πρώτη του μεταμόρφωση) εἶναι ἡ ἀπόλυτη παντογνωσία. Μὲ ἄλλα λόγια, ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἓναν ἀφηγητῆ Θεό, ταυτόχρονα παρόντα καί ἀπόντα ἀπὸ τὸ δημιουργικό του σύμπαν. Εἶναι ὁ ἀφηγητῆς πού μιλάει σὲ τρίτο πρόσωπο στὰ μυθιστορήματα τοῦ Μπαλζάκ, ὁ συνηθισμένος ἀφηγητῆς τῶν ἱστορικῶν μυθιστορημάτων, ὁ ἀφηγητῆς πού, ἀκόμα καί γιὰ τὸν Φλωμπέρ, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τὸ κυρίαρχο πρότυπο: «Μέσα στὸ ἔργο του ὁ συγγραφέας πρέπει νὰ εἶναι ὅπως ὁ Θεός μέσα στὸ σύμπαν, πανταχοῦ παρὼν καί πουθενὰ ὀρατός» (γράμμα τοῦ Φλωμπέρ, 9 Δεκεμβρίου 1852). Εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβουμε γιὰτί, στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἡ ἀπόλυτη γνώση ἰσοδυναμεῖ μὲ ἔλλειψη σκοπιᾶς: ὁ Θεός κοιτάζει τὸν κόσμον ἀπὸ παντοῦ, ὄχι ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο, ἔτσι πού ἡ ἀπόλυτη παρουσία του ν' ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καί ἀπόλυτη ἀπουσία.

Ένα είναι βέβαιο, πώς τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ παντογνώστη ἀφηγητῆ, τοῦ ἀφηγητῆ-Θεοῦ, ἀρχίζει κάποτε ν' ἀμφισβητεῖται συλλογικά, πράγμα πού δέν σημαίνει, φυσικά, πώς ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν ἀφηγηματικὴν πράξη. Βρισκόμαστε περίπου στὴν ἐποχὴ ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ προσπάθεια τοῦ Henry James. Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ κατάλληλος χῶρος γιὰ νὰ ἐκθέσω τὰ πολλαπλά αἷτια πού ὀδηγοῦν στὴν ὑποβάθμιση τῆς ἀφηγηματικῆς παντογνωσίας. Ἐπισημαίνω μόνο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑποβάθμιση αὐτὴ ἀποτελεῖ γενικότερο φαινόμενο τοῦ αἰῶνα μας: παρατηρεῖται σέ ὄλο καὶ μεγαλύτερη κλίμακα καί σέ ὄλο καὶ περισσότερες χῶρες μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Νά λοιπόν ἡ δευτέρη μεταμόρφωση τοῦ ἀφηγητῆ. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ θεϊκὴ στὴν ἀνθρώπινη μορφή δέν εἶναι σύμφωνα μὲ τὰ νέα μηνύματα τῶν καιρῶν; Οὐσιαστικά ὁμως δέν πρόκειται γιὰ «πέραςμα» μὲ τὴ χρονολογικὴ ἢ γενετικὴ συσχέτιση τῆς λέξης. Ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ μεταχειριστῶ ἐδῶ λέξεις μὲ ποσοτικὸ περιεχόμενο ὅπως «τάσεις» ἢ «συχνότητες». Ὅπως δὴποτε, τὸ σίγουρο εἶναι πώς αὐτός ὁ ἀνθρωπόμορφος ἀφηγητής, πού συνήθως μιλάει στό πρῶτο πρόσωπο, ἀποτελεῖ μιὰ «κεντρικὴ συνείδηση» κατὰ τίς προδιαγραφές τοῦ Henry James, τοποθετημένος μέσα στό ἀφηγηματικὸ σύμπαν εἴτε ὡς πρωταγωνιστῆς εἴτε ὡς δευτερεύον πρόσωπο εἴτε ὡς ἀπλὸς μάρτυρας-θεατῆς. Βρισκόμαστε στὴν περιοχή τῆς ἐσωτερικῆς ἐστίασης· παράδειγμα τὰ διηγήματα τοῦ Βιζυηνοῦ, ἀρκετὰ τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Καρκαβίτσα καί ἄλλων. Ὁ λόγος βγαίνει ἀπὸ ἀνθρώπινο στόμα· τὰ μάτια πού βλέπουν εἶναι μάτια ἀνθρώπου. Ἐνας ἢ περισσότεροι, οἱ ἀφηγητές διατηροῦν τὴν ἀνθρώπινη ιδιότητά τους.

Ἀπὸ ἐδῶ καί πέρα δέν εἶναι δύσκολο νὰ μαντέψουμε πώς ὑπάρχει καί μιὰ τρίτη δυνατότητα μεταμόρφωσης, στό μέτρο ὅπου ὁ προνομιακὸς ρόλος τοῦ ἀφηγητῆ, δηλαδή ἡ γνώση τοῦ ἀντικειμένου του, περιορίζεται ἀκόμη περισσότερο, σέ σημεῖο πού ν' ἀποβαίνει ἀπλό καί οὐδέτερο βλέμμα. Ἡ ἀμερικανικὴ λογοτεχνία καί τὸ γαλλικὸ «nouveau roman» τοῦ αἰῶνα μας μᾶς ἔχουν δώσει ἀρκετὰ δείγματα μιᾶς τέτοιας ἐξωτερικῆς, θὰ ἴλεγα μπηχαβιοριστικῆς, ἐστίασης. Θεόμορφος ἢ ἀνθρωπόμορφος ὡς ἐδῶ, ὁ ἀφηγητής ἀποβάλλει τώρα τὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ γνώση του, τὸν ἀπόλυτο ἢ σχετικὸ ἔλεγχο τοῦ σύμπαντός του, γιὰ νὰ μεταβληθεῖ σέ ἀφηγητῆ-πράγμα, σέ ἀφηγητῆ-κάμερα. Ἀλλάζει συμπεριφορά. Δέν σχολιάζει, δέν κρίνει, δέν παθαίνεται. Εἶναι ἕνας οὐδέτερος φακὸς πού καταγράφει εἰκόνες στό παρόν (καί θ' ἄξιζε νὰ προσέξουμε τὸν κυρίαρχο ρόλο τοῦ ἐνεστώτα) χωρὶς ἀναδρομές στό παρελθόν ἢ ἀναφορές στό μέλλον. Ἡ τρίτη καί ἴσως τελευταία μεταμόρφωση ἔχει συντελεστεῖ: ἀπὸ τὴν παντογνωσία περνοῦμε στὴ σχετικὴ ἄγνοια.

Ἐδῶ ὁμως χρειάζεται νὰ προλάβω ἀμέσως μιὰ παρεξήγηση. Οἱ τρεῖς μορφές ἢ μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ, ἔτσι ὅπως παρουσιάστηκαν σχηματικά ὡς τώρα, δέν εἶναι σάν νὰ τοποθετοῦνται χρονολογικά σέ τρία διαδοχικὰ στάδια ἐξέλιξης; Ἴσως τὰ πράγματα θὰ ἦταν πολὺ εὐκόλα (μερικοὶ πιστεύουν πώς εἶναι πολὺ εὐκόλα) ἂν εἶχαν ἀκολουθήσει μιὰ τέτοια κανονικὴ πορεία, ἂν δηλαδή εἶχαν ἐξελιχθεῖ σύμφωνα μ' ἕνα τόσο ἀπλοϊκὸ σχῆμα πού ὀδηγεῖ σταδιακὰ ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο στό σχετικὸ, ἀπὸ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη γνώση στὴν ὄλο καὶ μεγαλύ-

τερη ἄγνοια. Τότε θά ἦταν ἴσως πολὺ εὐκόλο νά δοῦμε λ.χ. τή μετάβαση ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα στὸ ἠθογραφικὸ διήγημα ὡς μετάβαση ἀπὸ τὸν θεόμορφο στὸν ἀνθρωπόμορφο ἀφηγητὴ, ἀκόμη καὶ ὡς προαγγελία μιᾶς ἐπερχόμενης σμί- κρυνσης τῆς ἀφηγηματικῆς ἐποπτείας.

Μόνο πού τὰ πράγματα δέν εἶναι τόσο ἀπλά ἢ, τουλάχιστο, δέν φαίνονται ν' ἀκολουθήσαν μιὰ τόσο σχηματικὴ πορεία μέσα στὸ χρόνο. Πάντως δική μου πρόθεση δέν ἦταν νά ὑποστηρίξω μιὰ εὐθύγραμμη ἐξέλιξη. Τὸ ἐπιστολικὸ μυθιστόρημα πού ἀκμάζει στὸ 18ο αἰῶνα (γιά νά μὴν ἀνατρέξω σέ ἄλλα παλαιότερα παραδείγματα) δέν ἐπιβάλλει τὸν ἀνθρωπόμορφο ἀφηγητὴ πρὶν ἀπὸ τὸν παντογνώστη τοῦ 19ου αἰῶνα; Ἐξάλλου θά ἦταν ἀπλοϊκὸ νά θεωρήσουμε πῶς σέ κάθε ἐποχὴ ἐπικρατεῖ μιὰ καὶ μόνη μορφή ἀφηγητῆ πού ἀποκλείει ὄλες τίς ἄλλες. Αὐτὸ πού συμβαίνει στὴν πραγματικότητά εἶναι τὸ ἐξῆς: πολλές φορές μιὰ ὀρισμένη μορφή ἀφηγητῆ ἀποβαίνει κυρίαρχη, πληθωρική. Κι ἐδῶ ἀκριβῶς, κατὰ τὴ γνώμη μου, βρίσκεται τὸ ἐνδιαφέρον: νά δοῦμε πῶς καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς συν- θήκες κατορθώνεται μιὰ τέτοια κυριαρχία, ἀκόμη καὶ πῶς συνδέεται ἢ συνδυάζεται με ὀρισμένα λογοτεχνικὰ εἶδη. Βέβαια, οἱ δυνατότητες ὀρισμένων εὐλογων ὑποθέσεων δέν λείπουν. Ἐτσι, ἀπὸ μιὰ κοινωνιολογικὴ ἄποψη, δέν εἶναι δύσκολο νά συνδεθεῖ ἡ παντογνωσία τοῦ ἀφηγητῆ με τὴν παντοδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης, σέ μιὰ στιγμή ὅπου, με τὴ γνώση ἢ με τὴν ἐξουσία, ἐκφράζονται μορφές κυριαρχίας πάνω στὸν κόσμο, ὅπως δέν εἶναι δύσκολο ἐπίσης ἡ σμίκρυνση τῆς ἀφηγηματικῆς ἐποπτείας νά συνδεθεῖ με τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά κατανοήσει ἢ νά ἐλέγξει τὸν κόσμο μέσα στὸν ὁποῖο ζεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἓνα ὀλόκληρο πεδίο συσχετίσεων ἀνοίγεται μπροστά μας: ὁ δρόμος εἶναι ἐλεύθερος γιά νά ἐρευνήσουμε πῶς καὶ με ποιὲς προϋποθέσεις ἡ ἀφηγημα- τικὴ τεχνικὴ συνδέεται με τὴν ἰδεολογία, πῶς καὶ με ποιὲς προϋποθέσεις ἡ «ἐ- κτός κειμένου» πραγματικότητά ἐπηρεάζει τὴν πραγματικότητά τοῦ κειμένου.

Δέν μπαίνω σέ περισσότερες λεπτομέρειες. Μοῦ ἀρκεῖ, γιά τὴν ὥρα, νά ὑ- πενθυμίσω αὐτὸ πού ὀνομάζω «ἀφηγηματικὴ συμπεριφορά»: ἓνα εἶδος ἐμψύχω- σης τοῦ κειμένου καὶ τῆς τεχνικῆς του, ὅπου ὁ ἀφηγητὴς προσωποποιεῖται καὶ οἱ φόρμες, ζωντανές, κινούμενες καὶ ἐναλλασσόμενες, ἀποβαίνουν, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καὶ πολὺτιμες πηγές πληροφοριῶν. Ἄναφερα παραπάνω τὸν *Παπατρέχα*, γιά νά δείξω με συντομία τὴ συμπεριφορά τοῦ ἀφηγητῆ του, τοῦ Βολισσινοῦ ἐκδότη. Δέν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κοραῆς χρησιμοποιεῖ τὴν ἐπιστολικὴ μορφή (ἔτσι ἡ σύνδεση με τὴν ἀφηγηματικὴ πεζογραφία τοῦ 18ου αἰῶνα γίνεται αὐτόματα), οὔτε ὅτι δίνει τόσο σημαντικὴ θέση στὸ διάλογο. Διφυῆς καὶ διπρό- σωπος, ὅπως ὀλόκληρος ὁ *Παπατρέχας*, ὁ διάλογος εἶναι ἐδῶ κάτι πολὺ περισ- σότερο ἀπὸ ἀπλό μορφικὸ τέχνασμα ἢ ἐκφραστικὸ μέσο. Εἶναι ἓνας ἄξονας ἀνα- φορᾶς, μιὰ λέξη με συνδηλώσεις, ἓνα χαρακτηριστικὸ σῆμα πού παραπέμπει σ' ἓναν ἰδεολογικὸ κώδικα, τὸν κώδικα τοῦ διαφωτισμοῦ, ἐνῶ ταυτόχρονα συνδέει στενά τὸ κείμενο τοῦ Κοραῆ καὶ με τὴν ἀφηγηματικὴ γλῶσσα.

Θά σταθῶ σέ μιὰν ἄλλη περίπτωσι. Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ *Πάπισσα Ἰωάννα* τοῦ Ροῖδη ἀποτελεῖ μιὰ «Ρήξη» μέσα στή συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἱστο- ρικοῦ μυθιστορήματος (προσωπικὰ δέν ἔχω λόγους νά πιστεῦω τὸ ἀντίθετο), ἢ

ρήξη αυτή μπορεί βέβαια να διαπιστωθεί σε πολλαπλά επίπεδα (λ.χ. στο σατιρικό τόνο ή στην εισαγωγή μιᾶς ξένης ήρωίδας), μπορεί όμως να γίνει ιδιαίτερα αισθητή ἂν προσέξουμε τόν τρόπο με τόν ὁποῖο συμπεριφέρεται ὁ ἀφηγητής τοῦ ἔργου. Οἱ συνεχεῖς παρεκβάσεις του, οἱ μεταβάσεις του ἀπό τό χρόνο τοῦ μύθου στό χρόνο τῆς γραφῆς, δηλ. ἀπό τόν ἀόριστο στόν ἐνεστώτα, ἡ προτίμησή του γιά τή διήγηση καί ὄχι γιά τή μίμηση, ἡ ἀνάμιξη τοῦ τρίτου με τό πρῶτο πρόσωπο ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς αἰρετικές συμπεριφορές πού ὑπονομεύουν δραστικά τόν ρομαντικό ἀφηγηματικό κώδικα. Συλλογίζομαι μάλιστα ὅτι τέτοιες αἰρετικές συμπεριφορές δέν εἶναι τυχαῖα φαινόμενα: ἔρχονται στήν κατάλληλη στιγμή γιά νά δείξουν, μαζί με πολλά ἄλλα πράγματα, πῶς κάποια νέα νομοθεσία χρειάζεται νά ἐπιβληθεῖ ἐκεῖ ὅπου τό κυρίαρχο καθεστῶς παραπαίει. Ἄρκει νά θυμηθοῦμε ὅτι τά σημαντικότερα πεζογραφήματα πού προαναγγέλλουν ἢ πιστοποιοῦν τή στροφή τοῦ 1880, πεζογραφήματα ὅπως *Ἡ στρατιωτική ζωή ἐν Ἑλλάδι* (1870-1871), ὁ *Λουκῆς Λάρας* (1879) καί τά πρῶτα διηγήματα τοῦ Βιζυηνοῦ (1883-1884), γραμμένα ὅλα σέ πρῶτο πρόσωπο, ἀποκαλύπτουν με τόν ἀνθρωπομορφισμό τους μιᾶ μετᾶβαση πού ἀξίζει νά προσελκύσει τήν προσοχή μας.

Ἄλλά φοβᾶμαι πῶς ξεπέρασα τά ὄρια τοῦ χρόνου μου καί τῆς ὑπομονῆς σας. Γι' αὐτό σταματῶ ἐδῶ καί δίνω τό λόγο στόν κ. Παῦλο Ζάννα, περιμένοντας ν' ἀκούσω τίς ἀντιρρήσεις ἢ τίς συμπληρώσεις του.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Νομίζω ὅτι ὁ κύριος Μουλλᾶς κάλυψε τό θέμα με ὄσο γίνεται μεγαλύτερη πληρότητα σ' αὐτό τό σύντομο διάγραμμα. Θά ἤθελα μόνο μερικές συμπληρώσεις νά κάνω πού ἴσως μπορούμε νά τίς συζητήσουμε στή συνέχεια, καί νά ἐπεκταθῶ περισσότερο σ' ἓνα συγκεκριμένο θέμα.

Τό πρῶτο πού νομίζω ὅτι εἶναι βασικό, καί λέχθηκε ἀπό τήν ἀρχή, εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στό συγγραφέα καί τόν ἀφηγητή. Εἶναι ἡ πιό σημαντική γιά νά μπορέσουμε νά ποῦμε μέσα σ' αὐτή τή θεωρητική ἔρευνα. Θά ἔλεγα ὅτι αὐτή ἡ διάκριση ἰσχύει ἀκόμη καί γιά τίς ἀναμνήσεις, καί γιά τό προσωπικό ἡμερολόγιο.

Ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι καί στήν περίπτωση τοῦ Μακρυγιάννη ἢ τήν περίπτωση μιᾶς καθαρᾶ ἡμερολογιακῆς γραφῆς, ἐπιβάλλεται, θεωρητικά τουλάχιστο, νά κάνουμε αὐτή τή διάκριση καί νομίζω πῶς εἶναι σωστή ἢ παρατήρηση τήν ὁποία ἀναφέρει κάπου ὁ Roland Barthes: «αὐτός πού μιᾶ (στήν ἀφήγηση) δέν εἶναι αὐτός πού γράφει (στή ζωή) καί αὐτός πού γράφει δέν εἶναι αὐτός πού εἶναι». Ἡ διάκριση αὐτή μᾶς βοηθάει συχνά νά βλέπουμε καλύτερα καί σωστότερα πῶς λειτουργεῖ ὁ γραπτός λόγος, ἀκόμη καί στήν πολύ προσωπική γραφή πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι τό ἡμερολόγιο ἢ οἱ ἀναμνήσεις.

Βέβαια αὐτή ἡ διάκριση ἀφηγητῆ / συγγραφέα τοποθετεῖ τόν ἀφηγητή σέ μιᾶ πολύ λεπτή καί δύσκολη θέση, γιατί αὐτός ὁ ἀφηγητής εἶναι πού συνδέεται με τό πρόσωπο ἢ με τά πρόσωπα. Μπορεῖ νά ὑπάρχουν διαδοχικά πολλοί ἀφηγητές καί νά εἶναι ὄλοι οἱ ἀφηγητές πρόσωπα τῆς ἀφήγησης, ἀλλά μπορεῖ ὁ ἀφηγητής νά βρίσκεται ἔξω ἀπό τά πρόσωπα, καί τότε παίξει αὐτόν τό διπλό ρόλο — ἀπό τήν μιᾶ μεριά σέ σχέση με τό συγγραφέα καί ἀπό τήν ἄλλη σέ σχέση με τό πρόσωπο με τό ὁποῖο ἴσως ταυτίζεται (ἢ καί με τά ἄλλα πρόσωπα).

Γι' αυτό, ξεκινώντας από τη διάκριση αυτή, έχουν επιχειρηθεί και διάφορες διχοτομήσεις και τριχοτομήσεις του αφηγητή, όχι πάντοτε με επιτυχία. Ἀλλά, ακόμη και όταν οι αναλύσεις είναι συζητήσιμες, επισημαίνουν όρισμένα από τα προβλήματα της αφήγησης και είναι από αυτή την άποψη ενδιαφέρουσες γιατί μας επιτρέπουν να δούμε καλύτερα το ρόλο του αφηγητή. Ἐτσι, λόγου χάρη, μιλώνοντας για το μυθιστόρημα του Proust, έχει γίνει η διάκριση ενάμεσα στον Proust ως άνθρωπο, τον Proust ως συγγραφέα, το «ἐγώ» ως αφηγητή και το «ἐγώ» ως ήρωα. Ἀκριβώς επειδή ο ρόλος του συγγραφέα είναι σημαντικός, ο συγγραφέας μπαίνει μέσα στο ἔργο του, με πολλά στοιχεία της ιδιωτικής του ζωής — αλλά από την άλλη μεριά και αυτός ακόμη ο συγγραφέας δεν είναι ο ἴδιος ο άνθρωπος, είναι μία ὄψη του μόνο.

Ἄς περάσουμε τώρα στο θέμα του point of view, τῆς σκοπιᾶς, γιατί θά ἤθελα να κάνω ἐδῶ μία παρατήρηση. Δέν πιστεύω ὅτι ἡ θεωρία του point of view πηγάζει ἀπό τόν κινηματογράφο. Νομίζω ὅτι ὁ κινηματογράφος ἔχει ἀντιγράψει ἀπό τό μυθιστόρημα ἔλους ἀνεξάρτητα τούς ἐκφραστικούς του τρόπους. Μέ τήν δύναμη ὁμως τῆς εἰκόνας μπόρεσε νά τούς ἐπαναφέρει μπροστά στά μάτια μας μέ τρόπο πολύ πιό ἔντονο καί δυναμικό. Καί ἀκριβώς επειδή εἴχαμε φτάσει σέ μία στιγμή ὅπου ἐνδιέφερε περισσότερο τόν συγγραφέα τό νά δείξει καί ὄχι τό νά πει, ἀκριβώς γι' αὐτό οἱ μυθιστοριογράφοι ἀνακάλυψαν στό κινηματογραφικό ἔργο μία τεχνική πού τούς φάνηκε καινούρια ἐνῶ κατά βάθος ἦταν ἡ παλιά μυθιστορηματική τεχνική.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τήν ἐποχή πού γεννιέται ὁ κινηματογράφος ὁ Conrad ἤδη δηλώνει ὅτι πρόθεσή του εἶναι νά κάνει τόν ἀναγνώστη του «νά δεῖ». Τήν ἴδια σχεδόν ἐποχή, χωρίς νά γνωρίζει τόν Conrad, ὁ Griffith, ἓνας μέγας σκηνοθέτης τοῦ κινηματογράφου, χρησιμοποιεῖ ἀκριβώς τά ἴδια λόγια. Ὑπάρχουν ἐπομένως δύο παράλληλοι δρόμοι καί νομίζω ὅτι αὐτοί οἱ παράλληλοι δρόμοι συνεχίζονται ἀκόμη καί σήμερα. Τό θέμα εἶναι πάρα πολύ μεγάλο, καί δέν μπορεῖ νά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ.

Θά ἤθελα νά σταματήσω σέ ἓνα θέμα, πού ὁ κύριος Μουλλάς δέν μπορούσε νά τό θίξει στήν σύντομη εἰσήγησή του, πού πιστεύω ὅτι εἶναι σημαντικό διότι σχετίζει τό πρόβλημα τῆς ἀφηγηματικῆς τεχνικῆς μέ τόν χρόνο καί ἰδιαίτερα τό μυθιστορηματικό χρόνο. Ὅταν ρωτᾶμε «ποιός μιλάει» καί «ποιός βλέπει» καί ἀναζητοῦμε πίσω ἀπ' αὐτό τό ἐρώτημα τόν ἀφηγητή, πρέπει νά συμπληρώσουμε ἀμέσως καί τό ἐρώτημα «πότε μιλάει» καί «πότε βλέπει» ὁ ἀφηγητής. Ἐπομένως παράλληλα καί τό «πότε γράφει», κι ἔτσι ἐπιστρέφουμε στό συγγραφέα, χωρίς νά ξεχνᾶμε βέβαια καί τόν χρόνο τῆς ἀνάγνωσης.

Μόλις περάσουμε στόν χρόνο τόν ἀφηγηματικό, πρέπει νά κάνουμε ἀμέσως τήν διάκριση ἐνάμεσα στόν *χρόνο τῆς ἱστορίας* —πού εἶναι ὁ χρόνος, ἂν θέλετε, τῆς πλοκῆς— καί τόν *χρόνο τοῦ λόγου* — δηλαδή τόν χρόνο τῆς καθεαυτοῦ ἀφήγησης. Ἡ διάκριση εἶναι σημαντική διότι οἱ χρόνοι αὐτοί δέν ταυτίζονται. Ὁ χρόνος ὁ ἀφηγηματικός εἶναι ἄλλος ἀπό τόν χρόνο τῆς δράσης πού θέλει ὁ ἀφηγητής νά μᾶς δώσει.

Δημιουργεῖται φυσικά μέσα στήν γραφή τοῦ μυθιστορήματος καί ἓνα ἄλλο

πρόβλημα, πού είναι τό πρόβλημα τῆς παράλληλης πλοκῆς —δυό ἢ περισσότερες πλοκές πού ἐξελίσσονται ταυτόχρονα— ὅπου ἀμέσως τό πρόβλημα τοῦ χρόνου παίρνει τεράστια σημασία. Ἴσως αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ παντοδυναμία τοῦ ἀφηγητῆ ἦταν γιά πάρα πολλά χρόνια ἡ μόνη λύση. Οἱ παράλληλες ἀφηγήσεις μπορούσαν νά λειτουργήσουν ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ παντοδύναμος ἀφηγητής-θεός μπορούσε νά κινεῖται μέσα στόν χρόνο καί μέσα στόν χῶρο χωρίς κανένα περιορισμό. Ἴσως προσπαθώντας νά ξεφύγει ὁ ἀφηγητής ἀπό αὐτή τή δυσκολία νά ἐπινόησε κάποια στιγμή τό ἐπιστολικό μυθιστόρημα, ὅπου οἱ χρονικές ἀλλά καί οἱ ἀφηγηματικές πηγές ἦταν σαφέστατα καθορισμένες. Ἦταν οἱ δυό πόλοι ἀνάμεσα στους ὁποίους παιζόταν τό ἀφηγηματικό παιχνίδι.

Καί ἐδῶ γιά νά κάνομε μιά κατάταξη σχηματική τοῦ προβλήματος τοῦ χρόνου —ἔτσι ὅπως τήν ἔδωσε ὁ Mendilow σέ ἕνα βιβλίο του τό 1952— πρέπει νά κάνομε τήν διάκριση ἀνάμεσα στόν *χρόνο τοῦ ἀναγνώστη*, στόν *χρόνο τοῦ συγγραφέα* καί στόν *χρόνο τοῦ ψευδοσυγγραφέα* —ὅπως λέει ὁ Mendilow καί ἐννοεῖ τόν ἀφηγητή— καί στόν χρόνο τοῦ *θέματος τοῦ μυθιστορήματος* — αὐτό πού ὀνόμασα πρίν πλοκή. Οἱ διακρίσεις αὐτές νομίζω ὅτι μπορούν νά μᾶς βοηθήσουν νά ἐπεκταθοῦμε στή συζήτηση πάνω σ' αὐτό τό θέμα.

Ἡ σχέση αὐτή ἀνάμεσα στόν χρόνο τῆς ἀφήγησης καί στόν χρόνο τῶν γεγονότων δημιουργεῖ ἀμέσως καί πρόβλημα στόν ἀφηγητή. Ἐχομε τήν ἱστορική ἀφήγηση, ἡ ὁποία εἶναι μιά ἀφήγηση ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅπου κάποιος ἀφηγητής —ὅποιασδήποτε μορφῆς καί ἂν εἶναι— ἔχει πληροφορηθεῖ πράγματα τά ὁποῖα μπορεῖ καί μᾶς μεταδίδει. Ὑπάρχει τό τέχνασμα τῆς ταυτόχρονης ἀφήγησης ὅπου ὑποτίθεται πῶς τά πράγματα συμβαίνουν ἀκριβῶς τή στιγμή πού καταγράφονται. Ἐδῶ βέβαια δημιουργεῖται ἕνας πλαστός χρόνος, μιά σύμβαση, ἡ ὁποία παίρνει τήν ἀκραία τῆς μορφῆς στήν περίπτωση τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου. Ὁ ἐσωτερικός μονόλογος, μέ τήν ἀνάπτυξη πού παίρνει μέσα στήν ἀφήγηση, εἶναι σάν νά ἀκινητοποιεῖ τόν χρόνο, σάν νά διακόπτεται ἡ ροή τοῦ χρόνου, γιά νά βγοῦν στήν ἐπιφάνεια ὅλα αὐτά τά ἀπωθημένα τοῦ ἥρωα ἢ τοῦ ἀφηγητῆ. Ὅλος αὐτός ὁ χειμαρρός, ἕνα τεράστιο κείμενο τό ὁποῖο βγαίνει σάν νά κοχλάζει μέσα ἀπό τό ὑποκείμενο τῆς ἀφήγησης. Καί παίρνει τέτοιες διαστάσεις ὥστε νά πρέπει νά φανταστοῦμε πῶς ξαφνικά ὁ χρόνος σταμάτησε, γιά νά μπορέσει νά μᾶς δοθεῖ αὐτό τό κομμάτι. Καί περνᾶμε ὑστερα ξανά στόν φυσιολογικό ἀφηγηματικό ρόλο.

Μιά ἄλλη μορφή ἀφήγησης εἶναι ἡ ἀφήγηση ἐκ τῶν προτέρων — γιά πράγματα πού θά συμβοῦν. Δέν εἶναι πολύ συνηθισμένη μορφή ἀλλά ὀρισμένα βιβλία, ὀρισμένα κείμενα (λόγου χάρι, *Ἡ Ἀποκάλυψη*) μᾶς δίνουν αὐτόν τόν μελλοντικό χρόνο.

Τέλος ὑπάρχει ἡ ἀφήγηση μέ τούς παρέμβλητους χρόνους, μ' αὐτές τίς πολλές χρονικές παραλλαγές ὅπου ἂν δεχτοῦμε τόν τεράστιο ρόλο τοῦ ἀφηγητῆ, ἰδιαίτερα στήν ἀντίληψη τοῦ νεότερου μυθιστορήματος, καταλαβαίνουμε τί δύσκολα προβλήματα δημιουργεῖ στήν ἀφήγηση καί τό πῶς πρέπει νά ξεπεραστοῦν τά προβλήματα αὐτά μέ μιά τεχνική πού νά ἐπιτρέπει στόν ἀφηγητή νά ἐλίσσεται μέσα στόν χρόνο.

Μπορεί κανείς ακόμα να επισημάνει ότι το χρονικό αυτό πρόβλημα συνδυάζεται και με χρονικούς τρόπους, χρονικές σειρές, που μπορούμε να ανακαλύψουμε μέσα στην αφήγηση. Είναι ή σειρά με την οποία μās διηγούνται τα γεγονότα. Τι έρχεται πρώτο και τι έρχεται δεύτερο. Έδω άμέσως μπαίνει ή δυσκολία: τό τί έρχεται πρώτο και τό τί έρχεται δεύτερο δέν είναι τό ίδιο στό επίπεδο τής αφήγησης όπως είναι στό επίπεδο τών γεγονότων ή τής ιστορίας. Είναι τό ίδιο, μόνον όταν ή αφήγηση γίνεται μέ τή φυσιολογική χρονική σειρά, αλλά ξέρουμε ότι πολύ συχνά ή αφήγηση κάνει άλματα και πρέπει τότε να μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε σε ένα άλλο επίπεδο τήν αφήγηση τής πλοκής.

Υπάρχουν σχέσεις από μεταβλητές διάρκειες —ό χρόνος που άπλώνει και ό χρόνος που πυκνώνει— και υπάρχουν συχνότητες, επαναλήψεις, που μās επαναφέρουν σ' ένα συγκεκριμένο κέντρο τής αφήγησης τό οποίο είναι και κέντρο όχι μόνο τής σκοπιάς αλλά και κέντρο χρονικό.

Έχουμε διακοπές, επιστροφές, αναδρομές στό παρελθόν και αναφορές στον μελλοντικό χρόνο. Τis αναδρομές στό παρελθόν τις ταυτίζουμε πολύ συχνά μέ τόν κινηματογράφο, χρησιμοποιούμε τόν κινηματογραφικό δρο του «flash back», και τό «flash back» είναι ένας αφηγηματικός τρόπος που τονίστηκε στον κινηματογράφο, αλλά που προέρχεται κι αυτός από παλιότερες μορφές τής αφήγησης. Μπορούμε να τόν έντοπίσουμε ακόμα και στον Όμηρο. Άλλά αυτό ακριβώς τό «flash back», οι αναδρομές δηλαδή στό παρελθόν, είναι που μās δημιουργούν, σε σχέση και με αυτά που είπα πριν, ένα άλλο πρόβλημα, τό οποίο είναι και αυτό βασικό στην αφήγηση: τόν προσδιορισμό τής χρονικής διάστασης και τόν έντοπισμό του σημείου μηδέν τής αφήγησης.

Τό σημείο μηδέν, απ' όπου ξεκινάει ό αφηγητής για να κάνει τις αναδρομές του ή και για να περιγράψει όλα όσα βλέπει και ξέρεi— τό σημείο αυτό δέν είναι πάντοτε δοσμένο απ' τήν αρχή. Είναι ένα σημείο που μετακινείται και συχνά πρέπει να φτάσουμε στό τέλος τής αφήγησης για να μπορέσουμε να έντοπίσουμε τή θέση του. Η δυσκολία σε πολλά σύγχρονα μυθιστορήματα είναι ακριβώς αυτή : τό σημείο μηδέν είναι μεταβλητό. Αυτό σημαίνει επίσης ότι μπορεί συχνά ν' αλλάζει όχι μόνο ό χρόνος αλλά και ό βασικός αφηγητής, γιατί ή μία αφήγηση μπορεί να πλέκεται μέσα σε μίαν άλλη και καταλαβαίνουμε μόνο στην εξέλιξη της ανάγνωσης τόν πραγματικό αφηγητή, που μās διηγείται τελικά τήν ιστορία, που μπορεί να τήν έχει πάρει από κάποιον άλλο, και μās εμφανίζει σιγά - σιγά όλη τήν αλήθεια αποκαλύπτοντας στην αφηγηματική χρονική σειρά τήν σχέση του με τήν αφήγηση.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Τό *Λεμονόδασος* του Κοσμᾶ Πολίτη είναι ένα τέτοιο παράδειγμα, όπου γίνεται ακριβώς αυτό που λέτε.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Ήθελα ακόμα να προσθέσω κάτι άλλο. Έχουμε —και αυτό ίσως είναι μία καινούρια εξέλιξη— τόν αφηγητή, ό οποίος, όπως πολύ σωστά μās είπε ό Παναγιώτης Μουλλάς, έντοπίζεται κυρίως στό μυθιστόρημα τών νεότερων χρόνων, στό αφηγηματικό «εγώ». Έχουν γίνει μερικές προσπάθειες για τήν γραφή ενός μυθιστορήματος στό β' ρηματικό πρόσωπο και εξακολουθούμε να έχουμε και τήν αφήγηση που γίνεται μέ τήν κλασική μορφή του γ' προσώπου, που

παίρνει συχνά και τον χαρακτήρα μιᾶς ἀπρόσωπης παρουσίας. Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι συχνά αὐτό τό β΄ ἢ τό γ΄ ρηματικό πρόσωπο τελικά ἀνάγεται σέ ἓνα α΄ ρηματικό πρόσωπο. Δηλαδή, ἐνῶ ἡ ἀφήγηση γίνεται στό β΄ μέ ἀναφορές καί στό γ΄ ἔχουμε ξαφνικά τήν αἴσθηση ὅτι πίσω ἀπό αὐτά τά δυό ὑποκείμενα ὑπάρχει ἓνα «ἐγώ». Ἴσως στήν συζήτηση θά μπορούσε νά μᾶς βοηθήσει καί ὁ κ. Δετζώρτζης πού εἶναι ἐδῶ, γιατί ὅταν μᾶς διάβαζε πρόσφατα μιά θαυμάσια μετάφρασή του ἀπό ἓνα κείμενο τοῦ Samuel Beckett εἶχαμε ἀκριβῶς αὐτή τήν αἴσθηση ἐνός κειμένου πού γράφεται στό β΄ καί στό γ΄ πρόσωπο ἐνῶ νομίζω ὅτι κατά βάθος εἶναι ἓνα «ἐγώ» πού προσπαθεῖ νά ἐπικιωνῶνῃ μέσα στόν χρόνο, μέσα στίς διάφορες ἀλλαγές οἱ ὁποῖες ἔχουν γίνει στό ἄτομό του, σέ σχέση μέ τό παρελθόν, σέ σχέση μέ αὐτό πού προβλέπει γιά τό μέλλον, πού χρησιμοποιεῖ διαφορετικά ὑποκείμενα ἀλλά τελικά γιά νά ὑποδηλώσει μίαν ἄλλη, πιό σύνθετη, μορφή τοῦ «ἐγώ».

Συζήτηση

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Θά ἤθελα νά κάνω μία ἐρώτηση στόν κ. Μουλλά ἀρχίζοντας: μήπως μπορεῖ νά μᾶς ἀναπτύξει λίγο τήν διάκριση πού ἔκανε στήν ἀρχή ἀνάμεσα στόν ἀφηγητή καί στόν συγγραφέα καί ἐνδεχομένως νά γίνει ἓνας μικρός διάλογος ἀνάμεσα στόν κύριο Μουλλά καί στόν κύριο Ζάννα ὡς πρὸς τήν θέση τοῦ κινηματογράφου ἀπέναντι στήν ἀφήγηση. Ποιός ἐπηρέασε ποιόν σέ κάποια στιγμή;

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Ὁ κ. Ζάννας συμπλήρωσε αὐτή τή διάκριση πού εἶχα κάνει στήν ἀρχή ἀνάμεσα στόν ἀφηγητή καί στό συγγραφέα, λέγοντας ὅτι ἡ ἴδια αὐτή διάκριση θά ἔπρεπε νά γίνει καί προκειμένου γιά ὀρισμένα ἄλλα εἶδη, ὅπως λ.χ. τό προσωπικό ἡμερολόγιο ἢ οἱ ἀναμνήσεις.

Εἶναι ἓνα δύσκολο πρόβλημα. Ὅμοιολῶ ὅτι κι ἐμένα μ' ἔχει ἀπασχολήσει κατά καιρῶν, καί θά ἔπρεπε νά παρατηρήσω, στό σημεῖο αὐτό, ὅτι ὑπάρχουν πολλές ἀπόψεις ὡς πρὸς τοὺς μεσολαβητές, ὡς πρὸς τή σειρά τῶν μεσολαβήσεων πού παρουσιάζονται ἀνάμεσα στό ἔργο καί τό συγγραφέα. Ἔτσι θά ἤθελα νά σᾶς θυμίσω ὅτι τά πράγματα δέν εἶναι οὔτε τόσο εὐκόλα οὔτε τόσο ἀπλά ὅσο ἴσως παρουσιάστηκαν ὡς τώρα. Ἄν τοποθετηθοῦμε μέσα στό λογοτεχνικό ἔργο, ἀφαιροῦμε ἀσφαλῶς τήν ὑπαρξη τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέα. Ὑπάρχουν ὅμως περιπτώσεις ὅπου ὁ ἀφηγητής δέν φανερώνεται, δέν ἔχει καμιά παρουσία, μέ ἄλλα λόγια (γιά νά χρησιμοποιήσω ἀγγλική ὀρολογία, τήν ὀρολογία τοῦ Booth) δέν εἶναι «δραματοποιημένος», δέν παίξει κανένα ρόλο στήν ἱστορία πού μᾶς διηγεῖται. Εἶναι λοιπόν ἀόρατος, πράγμα πού δέν σημαίνει ἀνύπαρκτος.

Ἄν δέν κάνω λάθος, ὁ κ. Ζάννας ἔθεσε τό πρόβλημα ὅτι καί στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἀφηγητής δέν πρέπει νά ταυτίζεται μέ τό συγγραφέα. Βρισκόμαστε δηλαδή σ' ἓνα ἄλλο ἐνδιάμεσο στάδιο, κι ἐδῶ πρέπει νά φανταστοῦμε πῶς ὑπάρχει μιά καινούρια μεσολάβηση. Μέ ἄλλα λόγια, δέν ὑπάρχει μόνο ἡ μεσολάβηση τοῦ ἄμεσου συγγραφέα, τοῦ πραγματικοῦ, καί τοῦ ἀφηγητῆ πού ἀναλαμβάνει

τήν αφηγηματική πράξη μέσα στο έργο. 'Υπάρχει επίσης (για να θυμηθώ και πάλι την όρολογία του Booth) ο «έμμεσος συγγραφέας» (implied author) που αποτελεί μία τρίτη μεσολάβηση. 'Ο «έμμεσος συγγραφέας» είναι ή εικόνα του συγγραφέα που σχηματίζει ο αναγνώστης. Είναι το alter ego του συγγραφέα, ένα δεύτερο «έγώ» που βγαίνει όμως μέσα από το έργο. Διαβάζοντας ένα λογοτεχνικό έργο σχηματίζουμε μία εικόνα όχι μόνο για τους ήρωές του, αλλά και για τον ίδιο το συγγραφέα, έστω κι αν δεν γνωρίζουμε διόλου τη βιογραφία του ή δεν έχουμε κανένα δεδομένο της πραγματικής του ζωής.

'Εδώ είναι το πρόβλημα. Σας θυμίζω απλώς την έννοια του «έμμεσου συγγραφέα» και τις φοβερές δυσκολίες που υπάρχουν όταν πρόκειται να καθοριστούν οι μεσολαβητές που παρεμβάλλονται ανάμεσα στον πραγματικό συγγραφέα και τον αφηγητή. Μία τέτοια θεωρητική προσπάθεια δεν είναι ύσκοπη. Πολλές φορές βρισκόμαστε μπροστά σε συγκεκριμένα έργα, όπου οι διακρίσεις αυτές έχουν μεγάλη σημασία.

'Από την άλλη μεριά, αν στραφούμε σε άλλα είδη που δεν ανήκουν στο χώρο της λογοτεχνίας, θά συναντήσουμε επίσης ενδιαφέρουσες περιπτώσεις αφηγητών. 'Ο ιστοριογράφος είναι καλό παράδειγμα αφηγητή. Θα μπορούσαμε όμως, όπως παραπάνω, να κάνουμε κι εδώ τη διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό πρόσωπο και στο πρόσωπο που γράφει την ιστορία; Τί συμβαίνει ανάμεσα στο πραγματικό πρόσωπο και στον αφηγητή όταν έχουμε να κάνουμε με ένα ιστορικό έργο;

Είναι γεγονός ότι ο τυπικός ιστοριογράφος (ας πούμε, για παράδειγμα, ο ιστοριογράφος Παπαρρηγόπουλος) δεν εμφανίζεται καθόλου μέσα στο έργο του και, από την άποψη αυτή, συμμορφώνεται με το πρότυπο του παντογνώστη αφηγητή. 'Απεναντίας, στο απομνημόνευμα έχουμε ταύτιση του αφηγητή με τον ήρωα: βρισκόμαστε στο χώρο της έσωτερικής έστιασης. 'Ο Μακρυγιάννης κρατάει τον κύριο ρόλο στην αφήγησή του και ταυτόχρονα μιλάει σε πρώτο πρόσωπο. 'Ερώτημα: τί συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές;

Π. ΖΑΝΝΑΣ: 'Η χρησιμοποίησή του ιστορικού χρόνου και του τρίτου προσώπου με την απρόσωπη μορφή του είναι τά χαρακτηριστικά της ιστορικής αφήγησης. Στις περιπτώσεις αυτές έχει κανείς την έντύπωση ότι ο αφηγητής και ο συγγραφέας έχουν ξεαφανιστεί. Γι' αυτό αν προσπαθήσει κανείς να βάλει τους διάφορους τύπους σε μία σειρά, θά φτάσουμε στο άκρότατο σημείο, όπου έχουμε αυτή την περίπτωση της ιστορικής αφήγησης.

'Αλλά από τη στιγμή που στο απομνημόνευμα έχουμε ένα «έγώ» αφηγηματικό και ένα πρόσωπο μέσα στην δράση, αναγκαστικά δημιουργούνται τά προβλήματα. Πλησιάζουμε πιο πολύ στη μυθιστορηματική κατασκευή, διότι βεβαίως έχουμε και τό πλαστό απομνημόνευμα τό όποιο είναι καθαρά μυθιστορηματικό. Δεν είναι έτσι; Και ή απόσταση ανάμεσα στο πλαστό και τό μη πλαστό απομνημόνευμα δεν είναι τελικά —άπό την πλευρά τουλάχιστο την θεωρητική και τής μορφής— τόσο μεγάλη.

ΑΚΡΟΑΤΗΣ:...

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Έχετε απόλυτα δίκιο σ' αυτό, αλλά κανένας συγγραφέας δεν παραιτείται από το δικαίωμά του να λέει τή γνώμη του. Νομίζετε ότι ο Μπαλζάκ δεν σχολιάζει τά γεγονότα που αφηγείται, δεν έχει απόψεις; Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για άλλους, παλαιότερους ή νεότερους, συγγραφείς.

ΑΚΡΟΑΤΗΣ: Περισσότερο στον Τολστόι, στο *Πόλεμος και Ειρήνη*.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Βεβαίως, όλοι οι συγγραφείς επεμβαίνουν στον μυθιστορηματικό κόσμο τους. Ούτε ο παντογνώστης αφηγητής είναι ουδέτερος. Ή ουδετερότητα ήταν τό ιδανικό του Flaubert, ένα ιδανικό που όμως δεν μπόρεσε να τό προσεγγίσει: υπάρχουν πολυάριθμα χωρία όπου επεμβαίνει απροκάλυπτα, παραβαίνει τους κανόνες τής ουδετερότητας, τους κανόνες του παιχνιδιού, και εκφράζεται άμεσα. Έπομένως ο παντογνώστης αφηγητής και σχολιάζει και κρίνει. Έξάλλου εδώ βρίσκεται και ο ρόλος τής ιδεολογίας του. Από αφηγηματική λοιπόν άποψη ο Παπαρηγόπουλος και ο Μπαλζάκ παίζουν τους ίδιους ρόλους.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Ύπάρχει όμως μία διαφορά ούσιαστική. Από τήν πλευρά που μάς ενδιαφέρει ο σχολιασμός σε τρίτο πρόσωπο είναι κάτι διαφορετικό από τον σχολιασμό στο πρώτο πρόσωπο. Δηλαδή από τήν στιγμή που παρεμβαίνει μέσα στην αφήγηση ένα «έγώ», έγω ο άναγνώστης έρχομαι σε μία άλλη επαφή με τό κείμενο. Αυτό πρέπει ίσως να τό λογαριάσει κανείς.

Θ. ΝΑΚΑΣ: Νομίζω ότι αν λάβουμε υπόψη μας όλες τις παραμέτρους, δηλαδή όχι μόνο τις μεταμορφώσεις του αφηγητή που τόσο ώραία μάς ανέλυσε ο κύριος Μουλλάς, αλλά συμπληρώνοντας αυτές τις μεταμορφώσεις με τις παρατηρήσεις που έκανε ο κύριος Ζάννας, δηλαδή τήν διάκριση στο «έγώ»-αφηγητής και στο «έγώ»-ήρωας άφ' ενός, άφ' έτέρου τήν παράμετρο του χρόνου και ύστερα αυτό που δεν ξέρω αν μπορούμε να τό πούμε «φορά» τής αφήγησης —τήν εκ των ύστερων ή εκ των προτέρων αφήγηση— τότε νομίζω ότι θα δούμε άλλα είδη που είχατε τήν τάση να τά διαστείετε —μάλλον πλησιάζουν προς τή λογοτεχνία— δηλαδή θα δούμε να πλησιάζει προς τό μυθιστόρημα και τό άπομνημόνευμα και τό χρονογράφημα, ίσως και τό δοκίμιο, σε τελευταία άνάλυση.

Συγκεκριμένα στο άπομνημόνευμα ο χρόνος του άπομνημονευματογράφου είναι ένα παρελθόν. Δηλαδή ή στιγμή που αφηγείται, ο χρόνος «μηδέν» τής αφήγησης γι' αυτόν, μάλλον τό σημείο άπ' όπου βλέπει τά πράγματα, είναι ότι θεωρεί τή ζωή του κατά κάποιον τρόπο ολοκληρωμένη. Και αρχίζει τήν εκ των ύστερων αφήγηση με μία αντίστροφη φορά και ο χρόνος αυτός συνεχώς μειώνεται ώσπου να φτάσουμε στον χρόνο τής γραφής. Κατά κάποιον τρόπο εκεί αντιδιαστέλλεται τό «έγώ»-αφηγητής από τό «έγώ»-ήρωας. Τό ίδιο θα μπορούσα να πω ότι συμβαίνει ακόμα και στο ήμερολόγιο. Ο χρόνος του ήμερολογιογράφου είναι και αυτός ένα παρελθόν, ένα άμεσο παρελθόν ίσως. Δηλαδή, κάθεται στο τέλος τής ημέρας και γράφει αυτό που του συνέβη από τό πρωί εκείνης τής ημέρας. Από μέρα σε μέρα, τί του συμβαίνει στο τέλος τής ημέρας. Αν λάβουμε υπόψη αυτή τήν παράμετρο του χρόνου μπορούμε και εδώ να διακρίνουμε ανάμεσα στο «έγώ»-αφηγητής και στο «έγώ»-ήρωας.

Τώρα αν πάμε στο δοκίμιο που γράφει ο Montaigne, τότε βλέπουμε ότι εκεί έχουμε ένα έσωτερικό μονόλογο που είναι πολύ κοντά στο «τώρα» τής αφήγη-

σης αλλά πού μπορεί νά αναφέρεται καί στίς ἐμπειρίες του — πρόσφατες ἢ κάπως παλαιότερες. Ἐκεῖ τά πράγματα εἶναι πιό συγκεχυμένα. Τέλος, γιά τόν ἔμμεσο συγγραφέα ἢ ψευδοσυγγραφέα πού εἶπατε καί κατά πόσο ἀντιδιαστέλλεται ἀπό τόν ὑπαρκτό, τόν πραγματικό συγγραφέα — ἴσως ἐκεῖ τά πράγματα μπερδεύονται, διότι ὁ ψευδοσυγγραφέας μπορεί νά ἐμφανίζεται κάποτε πίσω καί κάτω ἀπό ὀρισμένες συμβάσεις. Π.χ. ἂν ἔρθουμε πάλι στόν Montaigne — ἐμφανίζει ἕνα πρόσωπο ἐκείνη τήν ἐποχή ὅτι περιφρονεῖ τά γράμματα, μᾶλλον, τά δοκίμια, ἐνῶ στήν οὐσία βέβαια ἀγαπάει τά γράμματα. Ἡ στάση ὁμως τήν ὁποία κρατάει — δηλαδή πρέπει νά μπορούμε νά διαβάζουμε πίσω ἀπό τίς γραμμές — νομίζω ὅτι ἐδῶ εἶναι κάτι διαφορετικό, ἀφορᾶ τίς προθέσεις, ἂν θέλετε, ἢ τίς κοινωνικές συμβάσεις πού ἰσχύουν γιά ἐκείνη τήν ἐποχή.

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ: Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε διαφορά χρόνου μεταξύ τῆς στιγμῆς πού γίνονται τά γεγονότα καί τῆς στιγμῆς πού περιγράφονται, δίνει τήν εὐκαιρία στόν ἀφηγητή νά μπορεί νά ἐρμηνεύσει καί νά βάλει σέ μιᾶ σειρά κατά κάποιον τρόπο τά γεγονότα ὅπως τά ἔζησε ὁ ἥρωας. Ἐπομένως ὑπάρχει διάσταση μεταξύ τοῦ ἥρωα πού ἔζησε τά γεγονότα καί τοῦ ἴδιου ἀτόμου πού ἔχει τό ρόλο τοῦ ἀφηγητή. Δηλαδή ὁποιαδήποτε ἀπόσταση χρόνου διαφοροποιεῖ τό πρόσωπο τοῦ ἀφηγητή ἀπό τό πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου πού ἔζησε τά γεγονότα.

Π. ΖΑΝΝΑΣ : Τό πρόβλημα τοῦ χρόνου ἀσφαλῶς δημιουργεῖ αὐτό τό διχασμό. Ὑπάρχει μιᾶ περίφημη μελέτη γύρω ἀπό τά τέσσερα πρόσωπα, τά τέσσερα ἐγώ στό ἔργο τοῦ Proust, ὅπου ὁ Louis Martin - Chauffier ἐντοπίζει 4 διαφορετικά «ἐγώ», τά ὁποῖα ὁμως λόγω τῆς χρονικῆς διαφορᾶς τά διπλασιάζει καί γίνονται 8. Μιά ἀνάλυση τέτοια εἶναι πιά τόσο σύνθετη πού ἴσως ἀντί νά ἐπιτρέπει τήν ἀνάλυση τή δυσκολεύει. Ἀλλά αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι νά συλλάβουμε τήν ὑπαρξη τοῦ προβλήματος. Νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη αὐτή ἡ τόσο λεπτομερειακή ἀνάλυση ὄλων τῶν ὑποκειμενικῶν «ἐγώ» τῆς ἀφήγησης, φτάνει νά ξέρομε ὅτι ὄντως μέσα στήν ἐξέλιξη τήν χρονική, εἴτε τῆς πλοκῆς εἴτε τῆς γραφῆς, ὑπάρχει μιᾶ ριζική ἀλλαγῆ, ἕνα μέρος τῆς ὁποίας εἶναι συχνά μέσα στό κείμενο. Ἐνα μέρος ἴσως νά μήν εἶναι μέσα στό κείμενο καί νά πρέπει νά μπορούμε νά τό ἀνακαλύψουμε ἐμεῖς.

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ: Γιά τό θέμα τοῦ ἀφηγητή πού σχολιάζει, ὁ Booth ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἀκόμα καί στίς περιπτώσεις ὅπου δέν ὑπάρχει σχεδόν καθόλου ἀφηγητής ἢ παρουσία καί τό σχόλιο τοῦ κέντρου πού παρουσιάζει τήν ἱστορία εἶναι πάντα ἐκεῖ, διότι καί ἡ ἀπλή ἐκλογή ὀρισμένων λέξεων ἀντί ἄλλων ἀποτελεῖ σχόλιο. Ἐπομένως δέν μπορούμε νά μιλάμε ὅτι ὁ ἕνας ἀφηγητής σχολιάζει καί ὁ ἄλλος δέν σχολιάζει. Τό σχόλιο ὑπάρχει πάντα ἀκόμα καί στό θέμα τῆς ἐκλογῆς τῶν λέξεων. Μήν ξεχνᾶμε ὅτι ὀρισμένοι συγγραφεῖς προσπαθοῦσαν νά γράψουν νουβέλες, μυθιστορήματα προφασισόμενοι ὅτι δέν ὑπάρχει ἀφηγητής, ἀλλά εἶναι μιᾶ φωτογραφική μηχανή πού ἀκριβῶς φωτογραφίζει τά πράγματα. Ἀλλά καί στίς περιπτώσεις αὐτές ὑπάρχει τό σχόλιο καί ἡ ἐπέμβαση τοῦ ἀφηγητή πού τελικά ἐπηρεάζει καί τόν ἀναγνώστη.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ : Εἶπατε ὅτι δέν ὑπάρχει ἀφηγητής. Πάντοτε ὑπάρχει ἀφηγητής.

Δέν καταλαβαίνω τί έννοεΐτε άκριβώς σ' αυτή τήν περίπτωση.

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ : "Όταν λέω δέν ύπάρχει άφηγητής, έννοώ εκείνο τό «point of view» όπου ή ίστορία δίνεται μέσα από τήν συνείδηση ενός χαρακτήρα. Στην περίπτωση αυτή δέν ύπάρχει άφηγητής μέ τήν έννοια του συγγραφέα ή του έξωτερικού άφηγητή αλλά είναι συνείδηση του χαρακτήρα. Άλλά και ο χαρακτήρας στην περίπτωση αυτή δέν έχει τήν συνείδηση ότι λέει μιά ίστορία. Άπλούστατα δίνεται ή εύκαιρία στον άναγνώστη μέ τήν τεχνική αυτή του inside view ή του seldom intelligence technic, όπως τήν έχουν πεί οι Άγγλοι, νά παρακολουθήσει τή συνείδηση του άλφα ή του βήτα χαρακτήρα τή στιγμή που άντιδρά στά γεγονότα. Έπομένως στην περίπτωση αυτή είναι ίσως ο πιο άντικειμενικός τρόπος νά δοθεί μιά ίστορία. Μήν ξεχνάμε ότι ο Henry James είχε σκοπό νά παρουσιάσει μιά ίστορία που νά δίνει όσο περισσότερο μπορεί τήν ψευδαίσθηση τής πραγματικότητας. Ίσως αυτό ήταν, στό τέλος του περασμένου αιώνα, που όδηγησε στους πειραματισμούς μέ τήν όπτική γωνία. Αυτό είναι όταν λέω ότι δέν ύπάρχει άφηγητής, γιατί στην περίπτωση αυτή είναι ή συνείδηση που παρουσιάζεται στον άναγνώστη και ο χαρακτήρας ο ίδιος δέν έχει τή συνείδηση ότι άφηγείται, άπουσιάζει.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Άκριβώς γι' αυτό, άν προσέξατε, στην είσήγησή μου άπέφυγα νά χρησιμοποιήσω τίς εκφράσεις «άφήγηση σε πρώτο πρόσωπο» ή «άφήγηση σε τρίτο πρόσωπο». Θά ήθελα τώρα νά προσθέσω μερικά πράγματα. Ο Henry James είναι μαθητής του Flaubert. Βγαίνει από τό τέλος του 19ου αιώνα μέ μιά γνώση και μιά έμπειρία του θεάτρου, κυρίως του ίσπενικού θεάτρου. Έχει κατά κάποιο τρόπο τήν ανάγκη νά παραστήσει και ν' αναπαραστήσει τά πράγματα. Η βαθύτερη πεποιθησή του είναι πως πρέπει μέσα στην αφήγηση νά ύπάρχει μιά «κεντρική συνείδηση», δηλαδή τό άφηγηματικό σύμπαν νά μήν κατευθύνεται από έξω, όπως γίνεται στην περίπτωση του παντογνώστη άφηγητή, αλλά νά είναι κοιταγμένο από μέσα, είτε από ένα πρόσωπο που νά παίρνει μέρος στη δράση και νά είναι μάρτυρας, είτε μέ κάποιο τέχνασμα που νά έγγυάται τήν έσωτερική έστίαση. Ο φωτισμός πρέπει νά βρίσκεται μέσα. Και θ' αναφέρω εδώ ένα διάσημο παράδειγμα. Όπως παρατηρήθηκε από σύγχρονους μελετητές, ή *Μαντάμ Μποβαρύ* του Flaubert, ένω είναι μυθιστόρημα άφηγημένο σε τρίτο πρόσωπο, δηλαδή ένω προϋποθέτει κατά κάποιο τρόπο έναν παντογνώστη άφηγητή που βρίσκεται από έξω, στην ουσία περιέχει τον άφηγητή του, αφού όλο τό μυθιστόρημα, από ένα σημείο και πέρα, είναι κοιταγμένο μέ τό βλέμμα τής ήρωΐδας. Έτσι, θά 'λεγε κανείς ότι ο Flaubert κοιτάζει τον μυθιστορηματικό κόσμο του μέ τά μάτια τής ήρωΐδας του. Μέ άλλα λόγια, άν τό τρίτο πρόσωπο τό μετατρέψετε σε πρώτο πρόσωπο, μπορείτε νά μεταβάλετε τήν ήρωΐδα του μυθιστορήματος, τήν Έμμα Μποβαρύ, σε άφηγήτρια.

Τό καινούριο στοιχείο που φέρνει ο Flaubert είναι άκριβώς ότι επιτυγχάνεται ένα κοίταγμα από μέσα, μιά έσωτερική έστίαση, παρά τό γεγονός ότι ύπάρχει άφήγηση σε τρίτο πρόσωπο. Αυτό θά ζητούσε άσφαλώς ο Henry James και αυτό θά βρήκε στη *Μαντάμ Μποβαρύ* που θαύμαζε, άν και δέν θυμάμαι άκριβώς νά τό όμολογεί στίς δύο μελέτες που έγγραψε γιά τον Flaubert. Έπομένως τό πρόβλη-

μα ἐδῶ εἶναι πρόβλημα σκοπιᾶς, ἐστίασης. Θά ἀπλοποιούσαμε ἐπικίνδυνα τὰ πράγματα ἂν περιοριζόμασταν νά μιᾶμε γιά ἀφήγηση σέ πρῶτο ἢ σέ τρίτο πρόσωπο.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΤΖΙΑΣ: Ἦθελα νά κάνω δυό-τρεις παρατηρήσεις σχετικές μέ τήν συνέπεια τοῦ ἀφηγητῆ καί μέ τίς μετατοπίσεις τοῦ ἀφηγητῆ πού συμβαίνουνε μέσα σ' ἓνα κείμενο.

Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα ἓνα μεγάλο ἔργο, τούς *Δαιμονισμένους*. Ἄξιζει, νομίζω, νά μελετηθεῖ ὅτι τήν ἐποχή τῆς κυριαρχίας τοῦ παντογνώστη ἀφηγητῆ γράφονται μυθιστορήματα σέ πρῶτο πρόσωπο καί σέ ἐπιστολμαία μορφή. Αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη οἱ συγγραφεῖς πού χρησιμοποιοῦν τόν παντογνώστη ἀφηγητή, νά θέσουν ὀρισμένους περιορισμούς στόν ἑαυτό τους.

Γυρίζω στοὺς *Δαιμονισμένους*. Ὑπάρχει πρόσωπο τό ὁποῖο λαμβάνει περιορισμένο μέρος στή δρᾶση τοῦ μυθιστορήματος. Ἐτσι, λόγου χάρη, ἐκείνη ἡ περίφημη σκηνή μέ τό συγγραφέα πού ἡ κριτική τῆ θεωρεῖ διακωμώδηση τοῦ Τουργκένιεφ. Ὅμως ὑπάρχουν σκηνές πού εἶναι ἀδύνατο νά τίς ἔχει παρακολουθήσει αὐτός πού ἀφηγεῖται τό μυθιστόρημα. Ἐδῶ λοιπόν ἔχουμε σαφῶς μιά περίπτωση ὅπου ὁ συγγραφέας δέν τήρησε τήν σύμβασή του. Εἶναι κατάφωρη ἡ παραβίαση τῶν συμβάσεων στό σημεῖο αὐτό.

Ἄλλες περιπτώσεις ὅπου γίνεται τό ἴδιο πράγμα εἶναι πιο λεπτές καί εἶναι ἐμφανεῖς κάπως στά μυθιστορήματα πού εἶναι γραμμένα σέ πρῶτο πρόσωπο. Π.χ. ἡ *Οἰκογενειακή εὐτυχία* τοῦ Τολστόι, γραμμένο σέ πρῶτο πρόσωπο. Εἶναι δυνατόν τό σύνολο τῶν παρατηρήσεων πού περιέχονται μέσα σέ αὐτή τήν ἀφήγηση, σέ πρῶτο πρόσωπο, νά προέρχονται ἀπ' αὐτή τήν κοπέλα τῶν 19 ὡς 20 χρόνων; Ἀμφιβάλλω. Ἄλλη περίπτωση ἔχουμε αὐτή πού ἔθιξε στήν τελευταία παρατήρησή του ὁ κύριος Μουλλάς. Τόν ἀφηγητή σέ τρίτο πρόσωπο ὅπου ἐστιάζεται ἡ συνείδηση. Ἐνῶ μιλάει ὁ συγγραφέας σέ τρίτο πρόσωπο ὑπάρχουν οἱ διάφορες ἐστίασεις. Αὐτό βέβαια εἶναι πολύ πιο συνηθισμένο πιά στόν καιρό μας, ὕστερα ἀπ' ὅσα ἔχουν εἰπωθεῖ καί ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιά τήν «σκοπιᾶ», τήν «ὀπτική γωνία».

Ἐδῶ πρέπει νά ἀναρωτιόμαστε συνεχῶς. Ὅταν ἐμφανῶς εἶναι ἐστιασμένο ἓνα μυθιστόρημα γραμμένο σέ τρίτο πρόσωπο, εἶτε σέ κάποιο πρόσωπο τοῦ μυθιστορήματος. Ἐτσι π.χ. τό *Πρόσκληση σέ γάμο* τῆς Carson McCullers, ὅπου τό μυθιστόρημα εἶναι ἐστιασμένο σέ ἓνα κοριτσάκι 12 χρόνων· εἶναι δυνατόν ὅλα αὐτά πού λέει τό μυθιστόρημα νά προέρχονται ἀπό τό κοριτσάκι; Ἐγώ νομίζω ὄχι. Πάλι βρισκόμαστε στήν περίπτωση ὅπου ἡ σύμβαση πού ἔχει θέσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας στόν ἑαυτό του παραβιάζεται. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἄλλες ἀπό τίς παραβιάσεις αὐτές εἶναι ἀσυνείδητες — τίς κάνει χωρίς νά τό ἀντιληφθεῖ — καί ἄλλες εἶναι συνειδητές — τίς κάνει προσπαθώντας νά ξεγελάσει τόν ἀναγνώστη ἐλπίζοντας ὅτι δέν θά τό ἀντιληφθεῖ. Γιατί ἔχει τήν ἀνάγκη νά βάλει περισσότερα πράγματα μέσα στό κείμενό του ἀπ' ὅσα τοῦ ἐπιτρέπει ἡ σύμβαση μέ τήν ὁποία ἔχει ὁ ἴδιος αὐτοδεσμευθεῖ. Ὅμως γιά νά μπορέσει νά στηθεῖ τό κείμενό του εἶναι ὑποχρεωμένος νά παραβεῖ αὐτή τήν σύμβαση. Θά μπορούσε νά περάσει σέ μιά ἄλλη σύμβαση ἀλλάζοντας χρόνο, ἀλλάζοντας πρόσωπο, ἀλλά-

ζοντας αφηγητή, αλλά αυτό θα σήμαινε μία άλλη δομή για τό έργο του. Έπειδή θέλει νά κάνει οικονομία τών δυνάμεών του —όχι τών δυνάμεών του τών προσωπικών, αλλά του κειμένου— παραβιάζει συνειδητά αυτή τή σύμβαση ελπίζοντας ότι ό άναγνώστης δέν θά τό καταλάβει. Κυρίως ένας μεγάλος χώρος δπου ή σύμβαση αυτή παραβιάζεται είναι ή γλώσσα πού χρησιμοποιεί ό συγγραφέας και αυτό θά άξιζε νά τό δοῦμε στον Henry James ό όποιος είναι τόσο πολύ Henry James στή γλώσσα στήν όποία γράφει.

Και μία τελευταία παρατήρηση, τήν όποία άπλως θέτω ως άντικείμενο έρευνας: Τι σημαίνει ή αφήγηση sé δεύτερο πρόσωπο; Δυστυχώς αυτή τή στιγμή δέν είμαι έτοιμος νά μιλήσω πάνω σ' αυτό τό θέμα αλλά νομίζω ότι σημαίνει πάρα πολλά πράγματα και άξιζει νά γίνει άντικείμενο έρευνας.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Οί παρατηρήσεις σας μου δίνουν άφορμή νά συμπληρώσω όρισμένα πράγματα. Μιλήσατε, πολύ σωστά, για παραβίαση τής σύμβασης. Η αφήγηση είναι μία σύμβαση, ένα συμβόλαιο πού κάνει ό συγγραφέας μέ τόν άναγνώστη ότι θά του διηγηθεί μέ όρισμένους όρους μία ιστορία. Ωστόσο ή σύμβαση παραβιάζεται συχνά. Τό παράδειγμα πού φέρατε προέρχεται από τό χώρο τής λεγόμενης σοβαρής λογοτεχνίας. Άλλά υπάρχει και ή κωμική λογοτεχνία. Έτσι έχουμε περιπτώσεις δπου ή παραβίαση τής σύμβασης δημιουργεί ένα άποτέλεσμα κωμικό, μάς μεταφέρει, θά έλεγε κανείς, στήν περιοχή τής κωμικής λογοτεχνίας. Παίρνω και πάλι ως παράδειγμα τήν *Πάπισσα Ίωάννα* του Ροΐδη. Έδώ, σύμφωνα μέ τίς προδιαγραφές του ιστορικού μυθιστορήματος, ένας παντογνώστης αφηγητής άναλαμβάνει νά μάς διηγηθεί μία ιστορία του 9ου αιώνα. Άλλά ή σύμβαση παραβιάζεται συνεχώς, καθώς από τό τρίτο πρόσωπο περνούμε στό πρώτο πρόσωπο, από τόν άόριστο στον ένεστῶτα και από τό χρόνο τής δράσης (9ο αιώνα) στό χρόνο τής γραφής (19ο αιώνα). Τό άποτέλεσμα είναι κωμικό.

Κάποτε είχα τήν ευκαιρία νά μελετήσω τό φαινόμενο αυτό και νά διαπιστώσω ότι επιτυγχάνεται μέ τίς παρομοιώσεις, μ' αυτές τίς επίμονες παρομοιώσεις του Ροΐδη πού όχι μόνο άποτελούν άλλόκοτες «συγκρούσεις λέξεων», αλλά και γεφυρώνουν τό χρονικό χάσμα πού υπάρχει ανάμεσα στό χρόνο τής δράσης και στό χρόνο τής γραφής, δηλαδή ανάμεσα στον 9ο και τόν 19ο αιώνα. Πάντως, σημειώνω ότι τό κωμικό άποτέλεσμα πού προκαλείται από τήν παραβίαση τής σύμβασης δέν παρέλειψε νά τό επισημάνει ό Μπαχτίν.

Άπό τήν άλλη μεριά, τό γεγονός ότι υπάρχουν περιπτώσεις δπου ή σύμβαση παραβιάζεται θελημένα ή άθέλητα (έσείς μιλήσατε για θεληματική παραβίαση και άσφαλώς κάτι θά ξέρετε, άφου είσατε συγγραφέας) μάς οδηγεί, φαντάζομαι, στή διάκριση πού θέλησε νά κάνει ό Booth μιλώντας για άξιόπιστο και άναξιόπιστο αφηγητή. Άσφαλώς δέν είναι εύκολο πάντοτε νά όρισθεί ό βαθμός τής άξιόπιστίας ή τής άναξιόπιστίας ενός αφηγητή. Συλλογίζομαι αυτή τή στιγμή τό μυθιστόρημα του Faulkner *Η βουή και τό πάθος*, δπου, όπως ξέρετε, ένας από τούς αφηγητές είναι ήλίθιος. Τι είδους αφηγητής μπορεί νά είναι ένας άνθρωπος μειωμένης διανοητικότητας; Οί συγγραφείς δημιουργούν συμβάσεις πού ό έλεγχός τους δέν είναι πάντοτε εύκολος ή δυνατός. Άπ' αυτή τήν άποψη ό συγγρα-

φέας επίσης δημιουργεί μιά σύμβαση τῆς ὁποίας ὁ ἔλεγχος δέν εἶναι δυνατός. Π. ΖΑΝΝΑΣ: Λέχθηκε πρὶν ὅτι ἡ ἐστίαση πάνω σ' ἓνα πρόσωπο εἶναι βασικό στοιχεῖο καί ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἔχομε ἀφήγηση στό πρῶτο, στό δεῦτερο ἢ στό τρίτο πρόσωπο αὐτό εἶναι τό στοιχεῖο τό ἀποφασιστικό, ὅπως λόγου χάριν στόν Η. James. Ἡ ἐστίαση αὐτή εἶναι συχνά τόσο ἐντονη πού ἐνῶ πρόκειται γιά μιά ἐστίαση σέ ἀφήγηση τριτοπρόσωπη παίρνει τίς διαστάσεις τοῦ πρώτου προσώπου ἢ καί τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου. Ὁ κύριος Κοτζιάς τό 'χει κάνει πολύ ὠραῖα στό δικό του μυθιστόρημα *Ἀντιποίησις Ἀρχῆς*, ὅπου συμβαίνει ἀκριβῶς αὐτό τό πράγμα. Ὁ συγγραφέας ξεκινάει ἀπό ὀρισμένες συμβάσεις ἔστω καί ἄν ἀποφασίζει στή διάρκεια τοῦ μυθιστορήματος, μέ μιά δικιά του λογική, νά στερήσει τόν ἀναγνώστη ἀπό ὀρισμένες ἀπ' αὐτές τίς συμβάσεις. Ὅταν κατορθώνει νά τό κάνει μέσα σέ μιά λογική τῆς ἀφήγησης, αὐτό ἀποκτᾶ μιά ἀληθοφάνεια καί τότε μπορούμε νά πούμε ὅτι δέν μᾶς ξεγελάει. Ὅταν βέβαια πάρει διαστάσεις ἄλλες, τότε πέφτουμε στό κενό. Βέβαια ἡ κριτική του Sartre γιά τό μυθιστόρημα τοῦ Mauriac, ἡ ὁποία εἶναι ἴσως ἡ πιό ἀκραία στήν περίπτωση αὐτή, ἔάν ἔχει κάποια βάση εἶναι ἀκριβῶς ἐπειδή ἀναφέρεται σ' ἓνα συγγραφέα ὁ ὁποῖος παίζει μέ τά δυό ἄκρα τῆς ἀφήγησης. Ἀπό τήν μιά τόν παντογνώστη Θεό, καί τόν Θεό τόν μεταφυσικό πλεόν, καί ἀπό τήν ἄλλη τήν ἀνάλυση μιᾶς πολύ ἰδιαίτερης ἐσωτερικῆς ψυχικῆς κατάστασης. Θά ἔλεγα ὅτι ἡ κριτική τοῦ Sartre ἰσχύει μόνο γιά αὐτές τίς ἀκραίες περιπτώσεις, ἐνῶ σέ ἄλλες περιπτώσεις μπορούμε νά ἔχουμε ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα αὐτό τό πέρασμα καί μέσα στό πρόσωπο ἐφόσον αὐτό συμπίπτει μέ τήν ἐστίαση καί μέ τή σκοπιά ἀπό τήν ὁποία γίνεται ἡ ἀφήγηση.

Γ. ΑΛΙΞΑΝΔΡΑΤΟΣ: Νά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά κάνω μιά παρατήρηση —ἐγινε καί ἀπό ἄλλους βέβαια— στήν διάκριση συγγραφέα καί ἀφηγητῆ. Θά μοῦ ἐπιτραπεῖ ἐπίσης νά πιστεῦω ὅτι ἐγώ τουλάχιστον θά ἄλλαζα τόν τίτλο, ὄχι «μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ» ἀλλά «μεταμορφώσεις τοῦ συγγραφέα». Θά ἀναφέρω μερικά παραδείγματα. Θά ἐπεκταθῶ καί στήν ποίηση καί σέ κείμενα φιλοσοφικά καί ὄχι καθαυτό λογοτεχνικά.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τόν Πλάτωνα. Μέσα ἀπ' τά κείμενα τοῦ Πλάτωνα οἱ φιλόλογοι καί οἱ ἱστορικοί τῆς φιλοσοφίας προσπαθοῦν νά ἐξακριβώσουν ποιές εἶναι οἱ καθαυτό Πλατωνικές ἀπόψεις καί ποιές εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη, οἱ ὁποῖες λέγονται διά στόματος Πλάτωνα. Θά ἔλεγα ἀκόμα, στόν Παπαδιαμάντη —τό εἶπα καί προηγουμένως σέ ἰδιωτική συζήτηση— εἰς τοὺς *Χαλασοχώρηδες* λέει κάπου, ὅτι —σέ τρίτο πρόσωπο— περιγράφει τόν ἑαυτό του. Γράφει ὡς ἐξῆς (περίπου τά θυμᾶμαι ἀπ' ἔξω): «ἦτο μελαμψός, ὑψηλός» —δέν θυμᾶμαι τοὺς ἄλλους χαρακτηρισμούς— «εἶχεν ἔλθει ἐξ Ἀθηνῶν ἔνθα συνήθως διέτριβεν» —καί λέει παρακάτω τήν περίφημη φράση «ἀσχολούμενος εἰς ἔργα οὐχί παραδεγμένης χρησιμότητος». Αὐτός εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης.

Θά ἐπεκταθῶ στόν Καβάφη. Εἶναι ποιητικό κείμενο, ἀλλά ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ αὐτή ἡ παρέκβαση. Σέ πάρα πολλά ποιήματα τοῦ Καβάφη, ξέρουμε ὅλοι, ὅτι παρά τήν ἱστορική ἐμφάνιση πού κάνουν ὀρισμένα πρόσωπα, μιλάει ὁ ἴδιος ὁ Καβάφης.

Ἐπίσης θά μιλάγα π.χ. γιά τούς *Ἐλεύθερους Πολιορκημένους* τοῦ Σολωμοῦ. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός ὁ ὁποῖος μιλάει μέσα ἀπό τούς *Ἐλεύθερους Πολιορκημένους* καί θά ἐτελειώνα μέ τό παράδειγμα —γιά νά μήν μακρολογῶ— τοῦ *Ἡλίθιου* τοῦ Ντοστογιέφσκι, ὅπου βέβαια ὄλες οἱ ἀπόψεις πού ἐκφράζονται ἐκεῖ δέν εἶναι ἐνός ἡλίθιου ἀλλά τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα.

Ἐπαναλαμβάνω ὅτι, παρόλο πού διαπρεπεῖς συγγραφεῖς ἔχουν γράψει γιά τή διάκριση ἀφηγητῆ καί συγγραφέα, θά συμφωνοῦσα περισσότερο μέ τήν ἀποψη τοῦ ψευδοσυγγραφέα καί θά ἄλλαζα τόν τίτλο ἀπό «μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ» σέ «μεταμορφώσεις τοῦ συγγραφέα».

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Δέν ἔχω ἀντίρρηση. Θά ἤμουν ὁ λιγότερο ἐνδεδειγμένος νά διαφωνήσω μαζί σας, ἀπό τή στιγμή ὅπου δημοσίευσα ἕνα βιβλίο μέ τόν τίτλο *Α. Παπαδιαμάντης αὐτοβιογραφούμενος!* Ἐκεῖνο πού θέλω νά πῶ εἶναι ἀπλό: ὁ δλος αὐτός ὁ μυθικός ἢ μυθιστορηματικός κόσμος εἶναι βέβαια κατασκευή ἐνός συγκεκριμένου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δέν παραλείπει νά βάζει καί τίς ἐμπειρίες του μέσα. Ἀλλά τό ζήτημα εἶναι ν' ἀποφεύγουμε τίς ἀπλοϊκές ταυτίσεις. Πολλές φορές μοῦ ἔτυχε νά διαβάσω λ.χ. ὅτι ὁ Ντοστογιέφσκι λέει αὐτό ἢ ὁ Ντοστογιέφσκι λέει ἐκεῖνο, ἐνῶ ὁ Ντοστογιέφσκι δέν λέει τίποτε. Αὐτοῖ πού λένε εἶναι ἀπλῶς οἱ ἥρωες του, τά ποικίλα δημιουργήματά του. Θά ἦταν λάθος λοιπόν νά κάνουμε τέτοιες ταυτίσεις, ὅταν βρισκόμαστε στο χῶρο τῆς λογοτεχνίας.

Στήν οὐσία ἔχουμε νά κάνουμε μέ διάφορες «φωνές». Ὁ Μπαχτίν μιλάει γιά «πολυφωνία» ἢ «πολυφωνικότητα» τοῦ μυθιστορήματος. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καί οἱ φωνές τοῦ συγγραφέα (σκέφτομαι τόν Booth, πού θά συμφωνοῦσε μαζί σας). Ὅπως καί νά ἔναι τό ζήτημα, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά σειρά ἀπό ὑποκατάστατα τοῦ συγγραφέα. Τά πρόσωπα εἶναι πολλές φορές ὑποκατάστατα τοῦ συγγραφέα. Καί ὁ ἀφηγητής ἐπίσης.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἀνάμεσα στόν ἐπώνυμο αὐτόν ἄνθρωπο καί στόν κόσμο του ὑπάρχουν μιά σειρά ἀπό μεσολαβήσεις, οἱ ὁποῖες οὔτε εἶναι αὐτονόητες, οὔτε παρουσιάζουν τά ἴδια γνωρίσματα σ' ὄλες τίς ἐποχές καί σ' ὄλες τίς περιπτώσεις. Σκέφτομαι λ.χ. αὐτό πού ὀνομάζουμε ρεαλισμό ἢ νατουραλισμό καί τό συλλαμβάνουμε ὡς μιά ἀπεικόνιση ἢ ἀναπαράσταση τοῦ πραγματικοῦ. Θά ἔπρεπε, στήν περίπτωση αὐτή, νά δεχτοῦμε ὅτι ὄχι μόνο οἱ ἥρωες ἀλλά καί οἱ ἴδιοι οἱ ἀφηγητές τείνουν νά γίνουν πραγματικά πρόσωπα. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν συγγραφέα καί στόν ψευδοσυγγραφέα μειώνεται.

Ἄς πάρουμε ὡς παράδειγμα τούς δικούς μας διηγηματογράφους τῆς γενιάς τοῦ '80, τόν Βιζυηνό ἢ τόν Παπαδιαμάντη. Κάνουν τά πάντα γιά νά μᾶς πείσουν, ὄχι μόνο ὅτι αὐτά πού μᾶς διηγοῦνται εἶναι ἀληθινά, ὅτι συνέβησαν πραγματικά, ἀλλά καί ὅτι αὐτός πού τά διηγεῖται εἶναι πραγματικό πρόσωπο, ταυτισμένο συνήθως μέ τόν ἑαυτό τους. Σᾶς θυμίζω ὅτι στά διηγήματα τοῦ Βιζυηνοῦ ὁ ἀφηγητής λέγεται Γιωργῆς, ἡ μητέρα του Δεσποινιά, ὁ ἀδερφός του Χρηστάκης κλπ. Ἐχουμε νά κάνουμε δηλαδή μ' ἕναν κώδικα πού παραπέμπει ἄμεσα στήν πραγματικότητα, στή βιογραφία (καί αὐτοβιογραφία) τοῦ συγγραφέα. Ἡ

λογοτεχνία ἐδῶ ἀρνεῖται τή μυθοπλαστική λειτουργία της. Ἄρνεϊται τήν ἐπινόηση.

Ὡστόσο ὄλα αὐτά ἀποτελοῦν συμβάσεις πού χαρακτηρίζουν ὀρισμένες ἐποχές καί ὀρισμένα εἶδη, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἔχουν ἱστορικότητα. Δέν θά ἔπρεπε λοιπόν νά γενικεύουμε. Οἱ συμβάσεις καί οἱ σχέσεις πού καθορίζουν τόν συγγραφέα, τόν ἀφηγητή, τά πρόσωπα, τόν μυθιστορηματικό κόσμο γενικότερα, εἶναι πράγματα μεταβλητά. Ἡ ρεαλιστική λογοτεχνία, στήν ὀποία ἀνήκει καί ὁ Henry James, ἐπιβάλλει ἕνα ὀρισμένο σύνολο συμβάσεων. Δέν σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ κανόνα μοναδικό καί ἀμετάβλητο. Ἄν πᾶμε σέ ἄλλο χῶρο, λ.χ. στό χῶρο τῆς φανταστικῆς λογοτεχνίας, θά διαπιστώσουμε ὅτι οἱ παραπάνω συμβάσεις καί σχέσεις ἀλλάζουν. Ἐκεῖ θά ἦταν δύσκολο νά βρεῖ κανεῖς τόν πραγματικό συγγραφέα καί τά βιώματά του.

Γ. ΑΛΙΞΑΝΔΡΑΤΟΣ: Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά κάνω μιά παρατήρηση σ' αὐτά πού εἶπατε. Βεβαίως θά ἦταν πολύ ἀπλοϊκό νά φανταστοῦμε ὅτι ὄλα ὄσα γράφονται σέ ἕνα λογοτεχνικό ἔργο εἶναι ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ἤ ὅτι παντοῦ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Αὐτό εἶναι ἔργο τῆς κριτικῆς, νά κάνει ἀκριβῶς τή διάκριση πού εἶναι ὁ συγγραφέας καί πού εἶναι ἄλλες ἀπόψεις καί ὄχι ὁ συγγραφέας. ΤΑΤΙΑΝΑ ΜΙΛΙΕΞ: Ἐγώ θά ἤθελα νά συμπληρώσω αὐτό πού εἶπε ὁ κ. Κοτζιάς γιά τήν παραβίαση τῆς σύμβασης καί ἀναρωτιέμαι ἂν ἀπό πάντα δέν ὑπάρχει αὐτή ἡ παραβίαση, ὄταν σκεφτοῦμε ὄλα τά γυναικεῖα πρόσωπα τοῦ μυθιστορηματος πού γράφτηκαν ἀπό ἄνδρες.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Ἡ ἀπάντηση τοῦ Flaubert σ' αὐτή τήν περίπτωση, «Ἡ μαντάμ Μποβαρῦ εἶμαι ἐγώ», τί σημαίνει;

ΤΑΤΙΑΝΑ ΜΙΛΙΕΞ: Ἄλλά αὐτό δέν ἀποδεικνύει ὅτι δέν ἔκανε μιά παραβίαση.

ANNA ΤΖΟΥΜΑ: Σ' ὄσα εἰπώθηκαν μέχρι τώρα ἀναφέρεται πρῶτο, δεύτερο καί τρίτο ἐνικό πρόσωπο, ἀλλά δέν ἀναφέρεται τό δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο, τό «vous». Ἐδῶ ἤθελα νά κάνω ἀπλῶς μιά μικρή παρατήρηση, ὅτι ἀκριβῶς μ' αὐτό τό «vous», τό ἐσεῖς, διαχέεται τόσο τό ἀφηγηματικό πρόσωπο ὄσο καί ὁ ἥρωας τοῦ μυθιστορηματος. Δέν ἔχουμε πλέον συγκεκριμένο πρόσωπο. Τό «vous» γίνεται ὁ συγγραφέας, ὁ ἥρωας, ὁ ἀναγνώστης. Ἄπό ἐκεῖ καί ὄστερα βέβαια ὄλα αὐτά τά προβλήματα εἶναι συναφή, τά προβλήματα τοῦ χρόνου πού παρατηροῦνται ἀπό τήν ἔλλειψη χρόνου. Πάρα πολλές φορές ἔχουμε καί ἔλλειψη χώρου. Τά πάντα μποροῦν νά συμβοῦν στόν καθένα σ' ὀποιοδήποτε χρόνο καί σ' ὀποιοδήποτε χῶρο. Αὐτά ἤθελα νά πῶ καί θά εὐχόμουν ἂν μπορούσατε νά μέ συμπληρώσετε.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Τό θέμα τοῦ δευτέρου ἐνικοῦ προσώπου πού ἔθεσε καί ὁ κύριος Κοτζιάς καί φυσικά τοῦ δευτέρου πληθυντικοῦ εἶναι προβλήματα ἀρκετά δύσκολα καί πάντως πολύ σημαντικά. Ἡ περίπτωση πού ἐπισημάνατε βέβαια τῆς «modification» εἶναι κλασική στό χῶρο αὐτό. Τό δεύτερο πρόσωπο, ἂν καί παρεμβαίνει συχνά σέ πολλά ἄλλα μυθιστορήματα, δέν χρησιμοποιήθηκε ποτέ μέ τόν ἀπόλυτο τρόπο μέ τόν ὀποῖο τό χρησιμοποιήσε ὁ Butor. Ἄλλά καί ὁ κύριος Κοτζιάς καί ὁ κύριος Δετζῶρτζης, πρῖν ἀπό λίγο, στό διάλειμμα, τόνισαν ἀκριβῶς σέ μιά ἰδιωτική συζήτηση τήν σημασία αὐτῶν τῶν ρηματικῶν προσώπων

καί ιδιαίτερα τοῦ δευτέρου. Σωστά ἐπισημάνετε ὅτι μᾶς δένει καί μέ τόν ἀναγνώστη καί αὐτό εἶναι ἴσως τό πιό σημαντικό. Βέβαια στή δική μας τή γλώσσα τό πρῶτο πληθυντικό πρόσωπο παίρνει κάποτε τή θέση τοῦ ἀπρόσωπου τῆς γαλλικῆς ρηματικῆς σύνταξης. Δηλαδή αὐτό τό «ον» τό ὁποῖο ἔχουν οἱ Γάλλοι, τό ἀπρόσωπο τρίτο πρόσωπο, ἐμεῖς τό ἀντικαθιστοῦμε κυρίως μέ τό πρῶτο πληθυντικό.

Γιά νά γυρίσουμε στό δεύτερο πρόσωπο, νομίζω πῶς ἡ ἰοιαιτεροτητα ἀκριβῶς τοῦ δευτέρου προσώπου εἶναι ὅτι μπορεῖ νά λειτουργήσῃ καί κόνοντας τή σύνδεση πρὸς τόν ἥρωα, πρὸς τόν ἀναγνώστη ἀλλά καί κόνοντας καί τήν ἀντίθετη σύνδεση πρὸς τόν συγγραφέα, πρὸς τόν ἀφηγητή. Ἔχουμε δηλαδή ἐκεῖ ἓνα διπλό παιχνίδι τό ὁποῖο πράγματι δέν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ὅσο θά φανταζότανε κανεῖς ὅτι μπορεῖ νά ἀξιοποιηθεῖ.

Γι' αὐτό ἀνέφερα καί στήν εἰσήγησή μου τήν περίπτωση τοῦ Beckett καί ἴσως ὁ κύριος Δετζώρτζης μπορεῖ νά μᾶς δια φωτίσει λίγο πάνω σ' αὐτό τό κείμενο τό ὁποῖο ὄντως εἶναι ἐκπληκτικό στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τά δύο ἀφηγηματικά πρόσωπα γιά νά ὑπονοήσῃ τό τρίτο, δηλαδή τό πρῶτο ἐνικό. Κύριε Δετζώρτζη, δέν ξέρω ἂν θά θέλατε νά μᾶς μιλήσετε γιά τό δεύτερο κείμενο πού μᾶς διαβάσατε πρὶν ἀπό λίγες μέρες.

Ν. ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ: Ναί, πρόκειται γιά τήν *Συντροφιά*. Νομίζω ὅτι τελικά θά μπορούσε νά πει κανεῖς ὅτι δυναμώνεται ἀπολύτως ἡ ἄποψη τήν ὁποία ὑποστηρίζει ὁ κ. Ἀλισανδράτος. Δηλαδή, ὅτι οὐσιαστικά ἔχουμε τίς «μεταμορφώσεις τοῦ συγγραφέα» καί ὄχι τίς «μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητή». Βέβαια καταλαβαίνω ὅτι ὑπάρχει καί ἐδῶ μιά μικρή σύμβαση μεταξύ τῶν δύο ὁρων ἀλλά πάντως ἄς μείνουμε στόν ὁρο «συγγραφέας».

Ὁ συγγραφέας στό δεύτερο αὐτό μικρό κείμενο πού σᾶς εἶχα διαβάσει παρουσιάζει ἓνα πρόσωπο κεντρικό τοῦ κειμένου του, μέσω αὐτοῦ παρουσιάζεται ὁ ἴδιος, διότι βέβαια πάρα πολλά ἀπό τά βιώματα, τίς ἐμπειρίες καί ἀκόμα καί τήν φιλοσοφία —ἄς ποῦμε ἔτσι— τοῦ προσώπου του εἶναι ἀτομικά του. Ἐπιπλέον τό πρόσωπο αὐτό μεταμορφώνεται καί σέ ἓνα δεύτερο πρόσωπο, τό ὁποῖο ἐκτελεῖ χρέη μνήμης. Ἐνῶ τό πρῶτο πρόσωπο τοῦ κειμένου εἶναι ἓνας κατακείμενος ἄφωνος, παρουσιάζεται ξαφνικά ἓνα ἄλλο πρόσωπο πού μιλάει γιά λογαριασμό τοῦ κατακείμενου. Ἔχουμε, λοιπόν, ἓνα διπλασιασμό τοῦ ὑποκειμένου, ἔχουμε δηλαδή ἐδῶ δύο μεταμορφώσεις τοῦ συγγραφέα. Τήν πρώτη στό κεντρικό του πρόσωπο καί τήν δεύτερη σ' αὐτό τό δεύτερο πρόσωπο, πού ξαναθυμίζει τήν ἱστορία τοῦ πρώτου.

Ἡ σύνθεση τοῦ τρίτου προσώπου πού εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ συγγραφέα γιά τόν κατακείμενο ἥρωά του καί τοῦ δευτέρου προσώπου πού εἶναι ἡ ἀφήγηση τῆς φωνῆς ἐκείνης πού θυμίζει στόν κατακείμενο τήν ζωή του, ἀποτελεῖ μιά σύνθεση πού ἀκριβῶς παρουσιάζει ἓνα παιχνίδι τοῦ συγγραφέα, πῶς νά δώσει τίς ἀπόψεις του μεταμορφωνόμενος σέ δύο ὄντα. Ἐνα τέτοιο πολλαπλασιασμό βρίσκουμε καί στήν *Τελευταία ταινία τοῦ Κράπ* τοῦ Beckett ὅπου ἐκεῖ πάλι ὁ συγγραφέας παρουσιάζεται μέσω τοῦ Κράπ καί ὁ Κράπ παρουσιάζεται μέσω τριῶν προσώπων. Συνεπῶς ἔχουμε καί ἐκεῖ ἓναν πολλαπλασιασμό τῶν μεταμορφώ-

σεων του συγγραφέα. Δεν ξέρω αν μ' αυτό έγινε κατανοητός ή θέλετε να περιμένετε να διευκρινίσω.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Τελικά γίνεται μία αναγωγή σε ένα υποκειμενικό «εγώ», το οποίο ίσως είναι σε τελευταία ανάλυση ένας εσωτερικός μονόλογος.

Ν. ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ: Επίσης υπάρχει και η άλλη περίπτωση. Το άλλο το κείμενο —πού δεν ήσαστε εκεί και πολύ λυπήθηκα πού δεν το ακούσατε— όπου ενώ υπάρχει μία αφήγηση έντελως στο τρίτο πρόσωπο, συγχρόνως παρουσιάζεται στον συγγραφέα και κάποιο σκεπτόμενο όν —όπως το αναφέρει— πού βρίσκεται έξω έντελως από τα περιγραφόμενα και πού αυτό το σκεπτόμενο πρόσωπο παρατηρεί τα συμβαινόντα, τα σχολιάζει και τελικά είναι και μικρότερη έρμηνεία του κειμένου. Εκεί είναι και πάλι ο συγγραφέας. Διαφωνείτε με την κίνηση αυτή;

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Ναι, με την έννοια ότι λέτε συγγραφέας, ενώ εγώ θα έλεγα πάλι άφηγητής, αλλά λέμε το ίδιο πράγμα.

Ν. ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ: Ναι, είναι πάρα πολύ εμφανές. Αυτό αποδεικνύεται ακόμη και από το πόσο στο σύνολο του έργου του Beckett επανέρχονται οι ίδιες άποψεις, ακόμα και οι ίδιοι φραστικοί τρόποι και συνεπώς μπορούμε να πούμε ότι είναι πάρα πολύ μέσα σ' αυτό το έργο του ο ίδιος ο συγγραφέας χωρίς την μεσολάβηση του άφηγητή.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Βέβαια και ο Proust το ίδιο πράγμα κάνει, αλλά ο ίδιος έχει πει σαφέστατα ότι μιλάει για το «je qui n' est pas moi» (τό εγώ πού δεν είμαι εγώ ο ίδιος) και νομίζω πώς η διάκριση έχει μεγάλη σημασία. Στόν Proust γίνεται η διάκριση αυτή αλλά και σε κάθε μυθιστόρημα όταν έχουμε το «εγώ». Ο ίδιος πάλι είπε, όταν του ζητήθηκε να περιγράψει το μυθιστόρημά του, ότι «ένας κύριος άφηγείται και λέει “εγώ”», για να δείξει ακριβώς αυτή την άποσταση την οποία πιστεύω ότι θέλει να τονίσει ανάμεσα στο δικό του κόσμο και το μυθιστορηματικό. Όταν τον ρωτάνε κάποια στιγμή για όρισμένα στοιχεία ύπαρκτά της ζωής του απαντάει: «Έπειδή είμαι πολύ τεμπέλης, αντί να έπινοήσω μερικά πράγματα τά παίρνω από τη ζωή».

Ν. ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ: Ναι, αλλά μήν ξεχνάμε ότι ο Proust έπαιζε πολύ με τούς συνομιλητές του.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Ναι, αλλά επέμενε νομίζω πολύ σ' αυτή τη διάκριση.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Θά ήθελα να συμπληρώσω κάτι, επειδή ακριβώς έγινε συζήτηση για δεύτερο πρόσωπο. Οι παρατηρήσεις του κ. Δετζώρτζη μου θύμισαν μία πολύ ενδιαφέρουσα άφηγηματική περίπτωση πού υπάρχει στη λογοτεχνία μας. Πρόκειται για το διήγημα του Παπαδιαμάντη *Όλόγυρα στη λίμνη* πού είναι γραμμένο σε δεύτερο πρόσωπο και πού άρχίζει με τη φράση «Όταν επανήλθες μετά έπτά έτη...» κλπ. Έχουμε δύο μεταμορφώσεις. Αυτός πού μιλάει είναι ένας φίλος. Άπευθύνεται στόν ίδιο το συγγραφέα.

Τό ενδιαφέρον σ' αυτή την περίπτωση έγκειται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας, αντί να παίζει ρόλο πομπού, όπως γίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις, άπεναντίας μεταβάλλεται σε άκροατή, σε δέκτη. Νομίζω ότι, παράλληλα, τό διήγημα αυτό του Παπαδιαμάντη παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και από ψυχανα-

λυτική άποψη. Αισθάνεται κανείς ότι ο Παπαδιαμάντης διστάζει εδώ να εξομολογηθεί σε πρώτο πρόσωπο όρισμένα αὐτοβιογραφικά του βιώματα (πρόκειται για έρωτικές έμπειρίες), γι' αυτό και διαλέγει ένα τέτοιο τέχνασμα πού του επιτρέπει να καλυφθεί πίσω από τό δεύτερο πρόσωπο.

Κάτι ακόμη γιά τό δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο. 'Αναρωτιέμαι μήπως ή χρήση του (αὐτό ίσως ήθελε να πει ή δεσποινίς Τζούμα;) έχει σκοπό να βάλει μέσα στην αφήγηση, δηλαδή μέσα στό κύκλωμα επικοινωνίας, και τόν τρίτο παράγοντα, τόν αναγνώστη, πού βρίσκεται άπ' έξω.

ΕΛΕΝΗ ΠΟΛΙΤΟΥ : Θά ήθελα να κάνω μιά έντελώς γενική παρατήρηση, πού έμένα τουλάχιστον μου φαίνεται πολύ χρήσιμη, προκειμένου να φωτιστεί τόσο τό πρόβλημα τής σχέσης ανάμεσα στον άφηγητή με τις διάφορες μεταμορφώσεις του και τόν συγγραφέα, όσο και τό πρόβλημα ανάμεσα στη σχέση τής αφηγηματικής λογοτεχνικής πεζογραφίας και τής αφηγηματικής πεζογραφίας τής μη λογοτεχνικής. 'Ακούστηκε στην άρχή τής συζήτησης ότι και σε έργα αφηγηματικά, μη λογοτεχνικά, όπως είναι ή ιστορία, έχουμε έναν άφηγητή πού αφηγείται, πού σχολιάζει αυτά πού αφηγείται κλπ. Πράγμα πού μās έκανε να προσεγγίσουμε αρκετά αυτήν τήν πεζογραφία, τήν ιστορική, με τή λογοτεχνική πεζογραφία, διότι και εκεί υπάρχει ό άφηγητής, ό όποιος σχολιάζει, έστω και αν σχολιάζει έμμεσα με τήν επιλογή όρισμένων πραγμάτων. Μου φαίνεται ότι αυτά τά δυό προβλήματα θά μπορούσαν κάπως να φωτιστούν αν λάβουμε υπόψη μας τό έξης πράγμα: ποίό είναι τό σημείο αναφοράς του κόσμου του λογοτεχνήματος; Δηλαδή ό ιστορικός επιστήμονας, π.χ. ό Παπαρρηγόπουλος, περιγράφει ένα κόσμο, μās αφηγείται πράγματα γιά ένα κόσμο ύπαρκτό και τά σχολιάζει. 'Ο λογοτέχνης, ό πεζογράφος, μās αφηγείται πράγματα γιά ένα κόσμο ή περιγράφει ένα κόσμο, μέσω του άφηγητή του, ό όποιος όμως κόσμος είναι όλόκληρος, άκριβώς με τήν μορφή και τήν όργάνωση πού έχει, δικό του δημιούργημα. Είναι ένας τεχνητός κόσμος.

'Επομένως έφόσον μέσα στον κόσμο του λογοτέχνη, όπου μπορεί ό ίδιος ό συγγραφέας να εμφανίζεται ως ήρωας ή να εμφανίζει πλευρές τής κοσμοθεωρίας του, είναι τεχνητός, δέν έχουμε δικαίωμα, μου φαίνεται, ακόμη και τά σημεία εκείνα πού νομίζουμε ότι έχουν άμεση σχέση με τόν συγγραφέα, να τά ανάγουμε στον πραγματικό κόσμο ή στον πραγματικό ιστορικό άνθρωπο-συγγραφέα. Πάντοτε, αν λάβουμε υπόψη μας ότι έχουμε να κάνουμε με έναν τεχνητό κόσμο, εκεί μέσα τό ίδιο τεχνητός —άν θέλετε— όπως και τά άλλα του πρόσωπα θά είναι και ό έαυτός του συγγραφέα πού εμφανίζεται. Αυτό ισχύει ακόμα και γιά τήν ρεαλιστική, όπως πολύ σωστά είπε ό κύριος Μουλλάς, πεζογραφία πού θέλει να δείχνεται άληθοφανής —τό προσπαθεί πάρα πολύ αυτό— αλλά δέν είναι ποτέ άληθινή.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Θά μου επιτρέψετε μιά παρατήρηση. Συμφωνώ με πολλά άπ' αυτά πού είπατε. Θά ήθελα να σας θυμίσω δυό πράγματα. Πρώτα-πρώτα, ότι χρειάζεται να ξέρουμε τό ύλικό πού διαθέτει ένας μυθιστοριογράφος και τή μέθοδο με τήν όποία εργάζεται. Τό μοντέλο του μυθιστοριογράφου του 19ου αιώνα διαμορφώθηκε, σε μεγάλο βαθμό, σύμφωνα με τό μοντέλο του ιστορικού. 'Ο Μπαλ-

ζάκ λέει ρητά ότι θέλει να είναι ο ιστορικός της εποχής του (ανεξάρτητα αν εργάζεται με ένα υλικό διαφορετικό από το υλικό του ιστορικού).

Από την άλλη μεριά, θα ήθελα να σας θυμίσω ότι και στην ελληνική λογοτεχνία υπάρχουν έργα που οι συγγραφείς τους δεν έπινοούν, αρνούνται να έπινοήσουν. Το *Νούμερο* του Βενέζη, ή *Ιστορία ενός αίχμαλώτου* του Δούκα, για να μην αναφέρω άλλα πιο πρόσφατα ή σύγχρονα πεζογραφήματα, ανήκουν στην κατηγορία αυτήν. Δεν νομίζω ότι οι συγγραφείς τους έπινοούν έναν κόσμο από την αρχή.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Η σύνδεση με το πραγματικό είναι απόλυτη.

ΕΛΕΝΗ ΠΟΛΙΤΟΥ: Όταν μιλώ για τεχνητό κόσμο βεβαίως δεν εννοώ ένα κόσμο έξαρχής τεχνητό ή που έχει έπινοηθεί στο σύνολό του. Αλλά ή έπιλογή όρισμένων πραγματικών γεγονότων, ή ιεράρχησή τους, ή διαφορετική χρήση του χρόνου κλπ., όλα αυτά συντελούν ώστε ο κόσμος τελικά του λογοτεχνήματος να μην μπορεί να ταυτιστεί πλήρως με τον κόσμο τον πραγματικό, με τον όποιο έλπίζουμε ότι θα πρέπει να μπορούμε να ταυτίσουμε τον κόσμο ενός έπιστημονικού ιστορικού έργου. Βεβαίως δεν έχουν έξαρχής έπινοηθεί αυτά τά πράγματα και ή παρατήρηση του κυρίου Ζάννα για την όμολογία του Proust ότι, έπειδή είναι τεμπέλης και δεν θέλει να καθίσει να έπινοήσει όλα όσα θα συνθέσουν τον κόσμο του, χρησιμοποιεί στοιχεία βιωματικά του, μου φαίνεται ότι συνδυάζεται με τη διαβεβαίωσή του ότι μιλάει για τό «je qui n' est pas moi». Μέ δύο λόγια θέλω να πώ ότι τό «έγώ» της πρωτοπρόσωπης αφήγησης στη λογοτεχνική πεζογραφία είναι τό ίδιο τεχνητό με τό «αυτός» της αφήγησης σέ τρίτο πρόσωπο. Από την άποψη αυτή τό τρίτο πρόσωπο της αφήγησης στους «Χαλασοχώρηδες» του Παπαδιαμάντη «είχε κατέλθει μετά πολλά έτη, νοσταλγός έξ' Αθηνών, όπου συνήθως διέτριβεν άσχολούμενος εις έργα ουχι παραδεδεγμένης χρησιμότητος», αν παραβλέσουμε την ειρωνεία μέσω της όποίας δίνεται ή εικόνα που οι άλλοι είχαν γι' αυτόν και όχι βέβαια ή εικόνα που ο ίδιος είχε για τον έαυτό του, τό τρίτο αυτό πρόσωπο δεν είναι λιγότερο «αυτοβιογραφικό» από τό πρώτο πρόσωπο, π.χ. στο «Όνειρο στο κύμα». Και βέβαια ισχύει και τό αντίστροφο.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Άλλωστε και ή παρατήρηση που κάνετε λαβαίνοντας υπόψη και τίς συμπληρωματικές παρατηρήσεις του κυρίου Μουλλά έπαναφέρει στην βασική διάκριση συγγραφέα και άφηγητή και τό πώς πρέπει να σταθούμε πάνω στην άφήγηση, πάνω στο κείμενο, για να κάνουμε μία όρισμένη θεωρητική ανάλυση, ενώ μία άλλη δουλειά φιλολογική, ιστορική ή άλλου είδους θα γίνει και από την πλευρά του συγγραφέα. Και θα δοΰμε τότε που και αν όρισμένα πράγματα συμπίπτουν και γιατί συμπίπτουν. Κι αυτό παρουσιάζει τεράστιο ένδιαφέρον αλλά είναι μία άλλη υπόθεση έξω από την θεωρία που μάς άπασχολεί αυτή τη στιγμή.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Φοβάμαι ότι πέρασε ή ώρα και έχουμε μόνο ένα θέμα καλύψει. Φαίνεται ότι αυτό είναι και τό θέμα που ένδιαφέρει περισσότερο, αν και υπήρξαν και πολλά άλλα έρεθίσματα που θα μπορούσαν να μάς όδηγήσουν και σέ προσεγγίσεις άλλων άντικειμένων. Ίσως μία άλλη φορά. Μία μικρή παρατήρηση: θα θέλαμε λιγάκι και μία πιο μεγάλη προσαρμογή στα ελληνικά πράγματα. Τά περισσότερα παραδείγματα προέρχονταν από την ξένη λογοτεχνία, είναι

πολύ φυσικό. Θά θέλαμε πάντως νά ξέραμε ἄν αὐτές οἱ τεχνικές ἐφαρμόσθηκαν, ἄν εἶχαν χρονικές ἀντιστοιχίες, στά δικά μας πράγματα. Νά μᾶς δοθεῖ μιά καθαρότερη εἰκόνα.

Π. ΖΑΝΝΑΣ: Ἐπιτρέπει ἡ πρόεδρος μας, ἐπειδή δέν μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία πρὶν, ἤθελα πρῶτα νά τὴν εὐχαριστήσω γιὰ τὴν πρόσκληση καὶ γιὰ τὴν τιμὴ πού μοῦ ἔκανε νά εἶμαι κοντά στόν Παναγιώτη Μουλλά σ' αὐτὴ τὴ συζήτηση.

Νομίζω πὼς εἶναι πολὺ σημαντικό νά γίνονται συζητήσεις πάνω σ' αὐτά τὰ θέματα. Αὐτὴ τὴ φορά ἴσως θίξαμε τὰ θέματα σέ ἓνα πολὺ γενικό πλαίσιο. Θά μπορούσε κανεὶς νά θίξει πιό εἰδικά κάποια προβλήματα ἀπὸ αὐτὰ πού συζητήσαμε σήμερα καὶ μπορεῖ κανεὶς νά φέρει μαζί του καὶ κείμενα καὶ νά γίνουν ἀναλύσεις πιό συστηματικές.

Ἄλλὰ ἐπειδὴ ἡ κυρία Δρούλια ἀνέφερε στὴν ἀρχὴ τῆς εἰσήγησής της τὸν Laurence Sterne δέν μπορῶ νά ἀντισταθῶ στόν πειρασμὸ ἐπειδὴ μιλήσαμε καὶ γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ χρόνο —ἄν τὸ ἐπιτρέπει— νά σᾶς διαβάσω μιά σελίδα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημά του *Tristram Shandy* στό ὁποῖο μπλέκει τίς ἀφηγηματικές φωνές, τὸν συγγραφέα, τὸν ἀναγνώστη, τὸν ἀφηγητὴ καὶ δλους τοὺς δυνατοὺς χρόνους. Περιγράφει λοιπὸν ὁ Lawrence Sterne, τὸ 1760, μιά μόνο μέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ του καὶ ἔχει ἤδη γράψει 4 τόμους! Γράφει λοιπὸν :

«Αὐτὸ τὸ μῆνα εἶμαι ἓνα χρόνο μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι ἦμουν τέτοιο καιρὸ πρὶν ἀπὸ 12 μῆνες καὶ ἔχοντας φτάσει —ὅπως βλέπετε— σχεδὸν στὴ μέση τοῦ 4ου τόμου δίχως νά ἔχω προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς ζωῆς μου, εἶναι φανερό πὼς ἔχω 364 περισσότερες μέρες ζωῆς νά περιγράψω τώρα, ἀπ' ὅσες εἶχα ὅταν ξεκίνησα νά γράφω. Ἔτσι ἀντὶ νά προχωράω ὅπως ὁ κάθε συγγραφέας στὴ δουλειά μου ἐγὼ ἀντίθετα ὅσο δουλεύω πάω πίσω τόσους τόμους, ἄν ἡ κάθε μέρα τῆς ζωῆς μου εἶναι γεμάτη ὅσο αὐτὴ —καὶ γιὰ νά μὴν εἶναι;— καὶ ἄν πρόκειται τὰ γεγονότα καὶ οἱ γνώμες τῆς κάθε μέρας νά χρειαστοῦν τόσες περιγραφές —γιὰ ποιὸν λόγο νά τίς περικόσω;— καὶ ἀφοῦ μέ αὐτὸ τὸ ρυθμὸ θά ζῶ 364 φορές πιό γρήγορα ἀπ' ὅ,τι θά γράφω, βγαίνει τὸ συμπέρασμα, ἐντιμότεαί μου κύριοι, πὼς ὅσο περισσότερο γράφω τόσο περισσότερο θά πρέπει νά γράφω, καὶ κατὰ συνέπεια ὅσο περισσότερο, ἐντιμότεαί μου, ἐσεῖς διαβάζετε, τόσο περισσότερο θά πρέπει νά διαβάζετε».

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ : Πολὺ ὠραῖο. Νομίζω ὅτι ὁ κύριος Μαστροδημήτρης θέλει νά μᾶς κλείσει τὴ συνεδρίαση.

Π. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ: Δέν ἦταν αὐτὴ ἡ πρόθεσή μου. Ἐπειδὴ ξεκίνησε ὁ κύριος Μουλλάς μέ τὴν παρατήρηση γιὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς πεζογραφίας ἀπέναντι στὴν ποίηση...

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Ὑποχώρηση τῆς μελέτης της.

Π. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ: ...θά ἤθελα νά παρακαλέσω τὴν κυρία Δρούλια καὶ ἐπειδὴ πῆρε κάποιες προεκτάσεις τὸ θέμα «Μεταμορφώσεις τοῦ ἀφηγητῆ», σέ μιά ἐπόμενη φάση νά μᾶς ἀπασχολήσει τὸ θέμα «Ἑρμηνεία τοῦ μυθιστορήματος γενικά», διότι εἶχαμε καὶ τέτοιες πλευρές πού θίχθηκαν ἐδῶ, ἢ «Θέματα ἐρμηνείας τοῦ Νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος». Σέ μιά ἄλλη συνάντηση ὁμως, ὅπου καὶ οἱ παρόντες σήμερα εἰσηγητές —τούς ὁποίους βέβαια εὐχαριστοῦμε,

διότι κατέληξαν να είναι περισσότερο φιλόδοξοι απ' ό,τι ό τίτλος προΐδεαζε— να έχουν τόν κύριο λόγο.

Π. ΜΟΥΛΛΑΣ: Δυό λόγια ακόμα. Θά ήθελα να ευχαριστήσω όχι μόνο τούς αγαπητούς φίλους πού βρίσκονται μαζί μου σ' αυτό τό τραπέζι, τήν κυρία Δρούλια και τόν κύριο Ζάννα, αλλά και σᾶς, δλους σας. Προσωπικά αισθάνομαι πολύ ευχαριστημένος από τήν έπαφή μας αυτή. Οί παρεμβάσεις και οί παρατηρήσεις σας ήταν για μένα χρησιμότες. Σᾶς ευχαριστώ δλους για τή συμβολή σας.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Ήθελα να ευχαριστήσω άλλη μιá φορά τούς δυό όμιλητές πού δέχθηκαν τόσο πρόθυμα να έρθουν να μᾶς κάνουν τίς εισηγήσεις τους και έπίσης εκ μέρους του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών να ευχαριστήσω και δλους όσους συνέβαλαν στή συζήτηση πού άκολούθησε.

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΟ ΜΑΘΗΜΑ
4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1982

ΣΤΗ ΦΕΟΥΔΑΛΙΚΗ ΚΕΡΚΥΡΑ: Η ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ

Εισηγητής: Σπύρος Ι. Άσδραχάς

ΣΤΗ ΦΕΟΥΔΑΛΙΚΗ ΚΕΡΚΥΡΑ: Η ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ

Παρουσίαση

ΛΟΥΚΙΑ ΛΡΟΥΛΙΑ: Γιά τόν Σπύρο Ἐσδραχά δέν νομίζω ὅτι χρειάζεται νά γίνει σήμερα πιά καμιά ιδιαίτερη παρουσίαση. Ὅλοι πιστεύω ὅτι γνωρίζουν ἀπό κοντά τήν ἐπιστημονική του ἐργασία, ἀλλά καί τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο, τόν παλαιό συνεργάτη τοῦ Κέντρου μας, τόν φίλο, τόν σημερινό δάσκαλο στό Πανεπιστήμιο τοῦ Paris I.

Τό μόνο πού θά εἶχα νά προσθέσω ἐδῶ εἶναι τίς εὐχαριστίες μας γιά τήν προθυμία του νά κάνει τά δύο σεμιναριακά μαθήματα στά πλαίσια τοῦ Κέντρου μας καί, γενικότερα, γιά τό ἐνδιαφέρον πού δείχνει πάντοτε γιά τό Κέντρο καί τή συμβολή του στήν προώθηση τοῦ προγραμματισμοῦ του στόν τομέα τῆς ἐπικοινωνίας μέ τήν ξένη ἐπιστήμη.

Εὐχαριστοῦμε ἀκόμα τό Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν γιά τήν παραχώρηση τῆς αἴθουσας ὅπου εἴμαστε σήμερα συγκεντρωμένοι.

Εἰσήγηση

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Στηριζόμενος στίς «Ἀναγραφές» τῶν φεούδων τῆς Κέρκυρας (ιε'-ιζ' αἰ.) παρουσίασα τίς μορφές ἰδιοποίησης τοῦ πλεονάσματος μέσω τῆς φεουδαλικῆς καί τῆς ἔγγειας προσόδου, ὅπως ἡ μιά καί ἡ ἄλλη πραγματοποιοῦνταν στίς φεουδαλικές γαῖες τῆς Κέρκυρας («πρόνοιες», «ἐμπαρουνίες»), κατανεμημένες σέ «διακρατήσεις» (tenures) καί σέ «ἐλεύθερες» γαῖες, ἀντίστοιχες οἱ τελευταῖες μέ τή δυτική *réserve seigneuriale*. Μιά κατηγορία διακρατήσεων προμηθεύει στό φεουδάρχη ἀποκλειστικά καί μόνο φεουδαλικά δοσίματα («σολιάτικο»)· δύο ἄλλες κατηγορίες διακρατήσεων τόσο φεουδαλική («κανίσκι», «συγκράτεια») ὅσο καί ἔγγεια πρόσοδο πού ἀνέρχεται στό δέκατο, ὄγδοο, ἐβδόμο, ἕκτο, πέμπτο, τέταρτο, ἀκόμη καί στό μισό τῆς παραγωγῆς. Ἡ φεουδαλική πρόσοδος ἀπαιτεῖται ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν καλλιεργεῖται ἢ ὄχι τό κτήμα· βαρύνει ἐπίσης οἰκήματα καί οἰκόπεδα. Ἡ φεουδαλική πρόσοδος ἐκφράζεται στίς «Ἀναγραφές» καί στά συμβόλαια σέ χρηματικές ἢ φυσικές ἀξίες· στήν πράξη, οἱ

Ἐπειδή δέν ἔγινε δυνατό νά μαγνητοφωνηθεῖ τό σεμιναριακό μάθημα τῆς 4.10.1982 καί ὁ εἰσηγητής δέν εἶχε χρησιμοποιήσει χειρόγραφο, ἀρκοῦμαστε στή δημοσιευόμενη περίληψη.

τελευταίες αντισηκώνονται σέ χρηματικές. Πρόκειται, συνεπώς, γιά ένα σύστημα πού συνδυάζει στίς περισσότερες περιπτώσεις τήν άγροληνία μέ τήν πρόσληψη φεουδαλικών δικαιωμάτων σέ γαιές άλλοτριώσιμες άπό τήν πλευρά του καλλιεργητή, άναπαλλοτριώτες αλλά κληρονομήσιμες κατά τό δίκαιο τών Άσιζών τής Ρωμανίας άπό τήν πλευρά τών φεουδαρχών πού φέρονται ως «έμπαροῦνοι» και, σύμφωνα μέ τή συνεχιζόμενη βυζαντινή όρολογία, ως «προνοιάριοι». Η έκχώρηση γαιών του φέουδου γίνεται κάποτε ένόψει τής διαφοροποίησης τών καλλιεργειών (άμπέλι αντί γιά σιτηρά και, κατά κανόνα, τό αντίθετο)· ή ουσιαστική, ώστόσο, τροποποίηση του καλλιεργούμενου χώρου γίνεται μέ τήν επέκταση τής έλαιοκαλλιέργειας, ή όποία συνεπάγεται ένα σύστημα συνιδιοκτησίας έκφραζόμενο στό μοίρασμα τής παραγωγής: τό ποσοστό ιδιοκτησίας του «έμπαροῦνου» στό δέντρο του εξασφαλίζει μιá πρόσοδο σύμφωνη μέ τό σύστημα διανομής 1 πρὸς 1. Καθώς όμως ή ιδιοκτησία άναφέρεται όχι άποκλειστικά ως πρὸς τό δέντρο αλλά και ως πρὸς τούς κλάδους και οί ένοφθαλμισμοί άποτελοῦσαν συνήθη τρόπο άξιοποίησης τών έλαιοδεντρων, τά ποσοστά ιδιοκτησίας παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία.

Οί άγροτικές σχέσεις του τύπου αυτου ισχύουν γιά δλη τή Βενετοκρατία και τίς κυριαρχίες πού τή διαδέχθηκαν· ώστόσο, τόσο στην άδηγαυική περίοδο όσο και κατά τή Βενετοκρατία (ίσως μέ μορφή λειψάνου ως τίς άρχές του ις' αιώνα) είναι γνωστός και ό τρόπος ιδιοποίησης του πλεονάσματος, ό όποιος ισχύει στα φέουδα τής λατινικής κατάκτησης και είναι διαιώνιση του αντίστοιχου βυζαντινού. Η ιδιοποίηση του πλεονάσματος γίνεται μέσω τής φορολογίας και σειράς δοσιμάτων και ύποχρεώσεων, άνάμεσα στίς όποιες και ή άγγαρεία πού βαρύνει, στην Κέρκυρα, ξεχωριστά τά άτομα και τούς άροτήρες. Η όρολογία μέ τήν όποία έκφράζονται στην Κέρκυρα, όπως και στίς άλλες περιοχές τής λατινικής κατάκτησης, οί φορολογικές ή φεουδαλικού τύπου ύποχρεώσεις τών χωρικών (μέρος άπό τούς όποιους είναι *vassali angararii* και μέ τήν ιδιότητα τους αυτή ύπόκεινται στην άγγαρεία) άνακρατούν τήν αντίστοιχη βυζαντινή. Προφανώς πριν άπό τή βεντική κατάκτηση οί άγροτικές σχέσεις αυτου του είδους είχαν ύποχωρήσει πρὸς ώφελος του συστήματος τών άγρολησιών πού συνδυάζονται μέ παροχή φεουδαλικού δικαιώματος, τό όποιο, μολονότι κατώτερο άπό τή γαιοπρόσοδο, δέν είναι άπλως «άναγνωριστικό».

Έκτός άπό τήν άποδέσμευση τής τυπολογίας τών άγροτικών σχέσεων στό πλαίσιο τών φεουδαλικών γαιών, ή εισήγηση έδωσε έμφαση στην άποδεικτική άξία τών «άναγραφών» γιά τήν έρευνα του καλλιεργημένου χώρου: οί όριοθετήσεις επιτρέπουν νά άποκατασταθει ή όριζόντια συνέχεια του καλλιεργούμενου χώρου, ένω παράλληλα τό τοπονομαστικό προσφέρεται στή στάθμιση τής ανθρώπινης επένεργειας στό τοπίο και, σέ συνδυασμό με τήν κατανομή τών διακρατήσεων, στή γνώση τών τρόπων μέ τούς όποιους κατακτώνταν και σηματοδοτούνταν τό τοπίο. Ως πρὸς τούς τρόπους αυτους, οί άναγραφές και τά συμβόλαια παρέχουν τή δυνατότητα διερεύνησης τών μορφών μέ τίς όποιες ή οικογένεια, ως παραγωγική μονάδα, λειτουργεί μέσα στον άγροτικό χώρο, διαιωνίζοντας, σέ σημαντικό βαθμό, τή συλλογική κατοχή του εδάφους («άδελφосύνες» και άλλα συστήματα συγγενειών).

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΟ ΜΑΘΗΜΑ
5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1982

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ:
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ *ΧΡΟΝΙΚΟΥ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ*,
ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΕΡΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΓΥΡΗ
ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ

Εισηγητής: Σπύρος Ι. Άσδραχάς

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ:
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ
ΤΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΕΡΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΓΥΡΗ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ

Παρουσίαση

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Αρχίζουμε τό δεύτερό μας σεμινάριο πού εἶχε τήν καλοσύνη νά μᾶς κάνει ὁ κύριος Σπύρος Ἀσδραχάς. Εὐχαριστοῦμε καί πάλι τό Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν γιά τήν αἶθουσα τήν ὁποία μᾶς παραχώρησε. Θέμα αὐτοῦ τοῦ σεμιναρίου εἶναι: «Ἡ Οἰκονομία καί οἱ νοοτροπίες: ἡ μαρτυρία τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν*, τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καί τοῦ Ἀργύρη Φιλίππιδη».

Δέν ἔχομε ξεχωρίσει φωτοαντίγραφα νά σᾶς δώσουμε ἀπό τά κείμενα τά ὁποία θά χρησιμοποιηθοῦν. Ἐλπίζω αὐτό νά μὴν φέρει μεγάλες δυσκολίες.

Εἰσήγηση

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Λέγαμε χθές πώς ἔχομε νά κάνουμε μέ οἰκονομίες στηριγμένες κυρίως στήν ἀγροτική παραγωγή καί στόν αὐτοκαταναλωτικό τομέα, δηλαδή μέ οἰκονομίες οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀσθενή βαθμό ἐκχρηματισμοῦ: τό χρήμα, βέβαια, εἰσρέει στίς οἰκονομίες αὐτές, ἀλλά δέν εἶναι αὐτό σήμερα τό αἰτούμενο· τό μείζον πρόβλημα πού τίθεται συνίσταται στό ποιά εἶναι ἡ δεκτικότητα τῶν ἀτόμων ἀπέναντι στό νόμισμα, τό ὁποῖο ἐπιτελεῖ τελικῶς πολλαπλές λειτουργίες. Εἶναι γνωστή ἡ φράση τοῦ Marc Bloch ὅτι ἡ ἀποθησαύριση πού γίνεται μέσω τῶν ἀντικειμένων πολυτελείας εἶναι συγχρόνως καί μία εὐχαρίστηση τῶν ματιῶν: τά πολυτίμα ἔργα εἶναι συγχρόνως ἔργα τέχνης. Εἶναι κλασική ἡ διαπίστωση ἀπό τούς περιηγητές ὡς τούς σύγχρονους ἀνθρωπολόγους, γιά τή χρήση τῶν νομισμάτων ὡς ἀντικειμένων διακόσμησης· τό νόμισμα ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς γυναικείας ἀμφίεσης. Εἶναι ἐπίσης γνωστές οἱ ἀναφορές σ' αὐτή τή συνήθεια προκειμένου νά ἐρμηνευθεῖ ἡ στέρωση πού ὑφίσταται τό δυτικό νόμισμα, τό ὁποῖο εἰσέρχεται σάν ἓνα ἐμπόρευμα ἀνάμεσα στά ἄλλα στήν ἀνατολική ἀγορά. Ὁ Ugo Tucci σέ μία πολύ ὡραία του μελέτη γιά τήν περιπέτεια τοῦ βενετσιάνικου τάληρου στή Ἀνατολή τόν 18ο αἰῶνα, σχολιάζοντας κάποια ἀπό τίς πολλές μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν γιά τή χρήση τοῦ νομίσματος ὡς κοσμηματος παρατηροῦσε ὅτι ἡ συγκεκριμένη μαρτυρία, καθώς κι ἄλλες πολλές, δείχνει

ὅτι ἡ χρήση αὐτῆ τοῦ νομίσματος ὑπακούει ἐπίσης στήν κοινωνική διαστρωμάτωση: οἱ γυναῖκες πού ἀνήκουν στό ἓνα ἢ στό ἄλλο κοινωνικό στρώμα, δέ φέρουν συγχρόνως τά ἴδια νομίσματα, ἐκφράζοντας ἔτσι στό ἐνδυματολογικό ἐπίπεδο τήν κοινωνική ἀξιολογία. Πρόκειται γιά μιά διαδεδομένη μορφή ἀποθησαύρισης, ἄρα ἀποχρηματισμοῦ τοῦ νομίσματος. Ἡ ἀποθησαύριση περιορίζει τίς δυνατές λειτουργίες τοῦ νομίσματος σέ μιά, στή διατήρηση τῶν ἀξιών· τό νόμισμα δέ λειτουργεῖ οὔτε ὡς μέσο πληρωμῆς οὔτε ὡς μέσο ἀνταλλαγῆς.

Ἄλλη κλασική περίπτωση ὁμολογῆς «βίωσης» τοῦ χρήματος, σέ οἰκονομίες πού δέν ἔχουν νά κάμουν μέ τήν ἀγορά ἢ ἔχουν μαζί της ὀρισμένου τύπου σχέσεις, εἶναι ὅλη αὐτή ἡ κατάφαση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπέναντι στό χρυσό, στό ἀσήμι καί στίς πολύτιμες πέτρες. Ἐντονη στίς παραλογές, ἡ βίωση αὐτή ὑπάρχει καί στά κλέφτικα. Τό νόμισμα ἄλλωστε ὑπάρχει στή ζωὴ στήν ὁποία ἀναφέρονται τά τραγοῦδια αὐτά, τό ἴδιο καί τά πολύτιμα μέταλλα: ὅταν σκοτώνεται ὁ Χρῖστος Μιλιῶνης καί οἱ λιγοστοί σύντροφοί του στά 1753 ἔχουν ἐπάνω τους χίλια τσεκίγια· ἄλλο τόσο καί περισσότερο ἀξίζουν τά ὄπλα τους καί τά ἀσημοποίκιλτα ἐνδύματά τους.

Δέ λείπουν καί οἱ μαρτυρίες πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά δοῦμε ποιά εἶναι ἡ ὑποδοχή τοῦ νομίσματος μέσα στίς οἰκονομίες οἱ ὁποῖες στηρίζονται κυρίως στήν αὐτοκατανάλωση. Θά μπορούσε κανεῖς νά διακρίνει δύο μεγάλες στάσεις ἀπέναντί του : Ἡ μιά εἶναι αὐτή πού θά μπορούσε νά συνοψιστεῖ στήν φράση «τά τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι». Ἀπό τήν ὥρα πού στό νόμισμα ἐπάνω ὑπάρχει τό πρόσωπο τοῦ Καίσαρος, ἀνήκει στόν Καίσαρα καί πρέπει νά ἀποδοθεῖ σ' αὐτόν. Ἡ ἄλλη μεγάλη κατηγορία εἶναι ὅτι τό νόμισμα εἶναι ἓνα μέσο κυκλοφορίας, ἀνταλλαγῆς, ἓνα γενικό ἀντίστοιχο, δηλαδή εἶναι τελικῶς ἓνα νόμισμα.

Τό θέμα εἶναι νά δοῦμε πού οἱ συλλογικές συνειδήσεις δέχονται τή λειτουργία τοῦ νομίσματος ὡς μέσου πληρωμῆς, ἀνταλλαγῆς καί ἰσοδύναμου τῶν ἀξιών συγχρόνως. «Τά τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι» βασιζόνται σέ μιά μακροίωνα οἰκονομική πραγματικότητα, μιά μακροίωνα οἰκονομική ἰσορροπία, ἓνα μακροίωνο τρόπο ἰδιοποίησης τοῦ ὑπερπροϊόντος, πού χθές εἶχαμε τήν εὐκαιρία νά τόν ἐπισημάνουμε κάνοντας λόγο γιά τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες καταβάλλονται σέ χρήμα. Εἶναι τό χρήμα τό ὁποῖο ἀνήκει στόν Καίσαρα. Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τίς συγκεκριμένες μαρτυρίες. Ὑπάρχουν πολλές, διάλεξα τρεῖς: τοῦ Παπασυναδινοῦ, τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καί τοῦ Ἀργύρη Φιλίππιδη. Τρία πρόσωπα διαφορετικά ἀλλά μέ ἰσχυρές συγκλίσεις, πού ὀφείλονται στό γεγονός ὅτι, μέσες ἄκρες, περισσότερο οἱ δύο τελευταῖοι καί λιγότερο ὁ πρῶτος, ἀνήκουν ἢ ἐξάρουν μιά ἀγροτική κοινωνία καί οἰκονομία, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ αὐτοκαταναλωτικός τομέας, μολοντί οἱ πρακτικές τοῦ ἑνός ἢ οἱ ἀναφορές τοῦ ἄλλου τοῦς πηγαινουν στό χῶρο τῆς ἀγορᾶς. Στό ἰδεολογικό ἐπίπεδο ἡ διάσταση ἀνάμεσα στήν οἰκονομία τῆς αὐτοκατανάλωσης καί στήν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἰδιαίτερως ἐντονη στήν περίπτωση τοῦ Φιλίππιδη. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στόν Παπασυναδινό, ἄνθρωπο τῆς πόλης, βιοτέχνη μάλιστα (ἀνυφαντή): στή δική του περίπτωση ἡ διάσταση γεφυρώνεται καί ἡ ἀγορά γίνεται ἡ προέκταση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας.

Τό κείμενο τοῦ Παπασυναδινοῦ εἶναι ἓνα ἀπό τά κείμενα πού θέλουν ξανά ἐκδόση: ἄν στήν περίπτωση τοῦ ἀντίστοιχου τοῦ Φιλιππίδη ἡ ἐπανεκδόση ὑπαγορεύεται ἀπό κάποιες ἀναγνώσεις πού ἐμφανῶς τό κάνουν ἐδῶ κ' ἐκεῖ δυσνόητο, στήν περίπτωση τοῦ κειμένου τοῦ Παπασυναδινοῦ ἡ ἐπανεκδόση ἐπιβάλλεται γιατί ὑπάρχουν παραλείψεις· τήν ὑπαρξή τους τήν ξέρω ἀπό τόν Λέανδρο Βρανούση, ὁ ὁποῖος μοῦ τίς ἐπισήμανε, γιατί γνωρίζει τό χειρόγραφο. Ἐκεῖνο πού εἶναι ἐνδεικτικό εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ παραλείψεις ἔχουν νά κάμουν μέ κομμάτια τοῦ λόγου πού δέν ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένα ἱστορικά γεγονότα, ἀλλά ἔχουν νά κάμουν μέ τήν ἰδεολογία τοῦ χρονικογράφου: μιά ἀκόμη ἐνδειξη γιά τίς ἐλαττωματικότητες τῆς ἱστοριογραφίας μας. Ὅταν τό πρωτοπαρουσιάζει στά 1885 ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, τό παρουσιάζει σέ μιά τελείως θετικιστική ἐκδόχη: κάποιες πληροφορίες πού παραδίδονται ἀπό τό χρονικό αὐτό καί δέν τίς ξέρουμε ἀπ' ἄλλοῦ ἢ τίς ξέρουμε κι ἀπ' ἄλλοῦ καί διασταυρώνονται μ' ἐκείνες τοῦ χρονικοῦ. Ὅταν στά 1938 τό ἐκδίδει ὁ Πέτρος Πέννας, ἀκολουθεῖ τόν ἴδιο κανόνα· γι' αὐτό καί παραλείπονται πράγματα πού δέν ἔχουν νά κάμουν μέ συγκεκριμένες ἱστορικές πραγματικότητες, ἀλλά ἐκφράζουν τόν ἰδεολογικό κόσμο τοῦ συγγραφέα του, τοῦ ἀνθρώπου μιᾶς πόλης τοῦ 17ου αἰῶνα, ὁ ὁποῖος δίπλα στήν καταγραφή τῶν πράξεών του μᾶς δίνει καί τήν ἀπογραφή τῆς ἠθικῆς του ἀξιολογίας.

Τό χρονικό τοῦ Παπασυναδινοῦ ἀνήκει στίς λίγες μαρτυρίες πού ἔχουν μεγάλο θεματολογικό ἀνάπτυγμα· θά ἰδοῦμε ποιό εἶναι τό ἀνάπτυγμα αὐτό ἀργότερα. Σ' ἐκείνες τίς ἱστορικές μαρτυρίες πού δέν ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ ὅσο θά ἔπρεπε κι ἄς δίνουν ἀπαντήσεις σέ σύγχρονα ἐρωτήματα τῆς ἱστοριογραφίας. Ὁ ἴδιος ὁ Παπασυναδινός ἔχει πίσω του μιά κοινωνική ἐνδοχώρα. Εἶναι γιός μιᾶς κοινοτικῆς αὐθεντίας, ὁ πατέρας του εἶναι κοινοτικός ἀρχοντας στίς Σέρρες· ὁ ἴδιος συνεχίζει νά παίξει τό ἴδιο παιχνίδι, εἶναι καί αὐτός μιά κοινοτική αὐθεντία. Ἐχει παιδεία ἐλληνική, ἔχει μάθει γραμματική καί κυρίως ἔχει τό χάρισμα τοῦ λόγου. Ζεῖ στίς Σέρρες, ἀπομνημονεύει γεγονότα πού συνέβησαν πρὶν ἀπ' αὐτόν ἀλλά κυρίως γεγονότα πού συνέβησαν στή διάρκεια τῆς ζωῆς του, γεγονότα στά ὁποῖα ἦταν αὐτόπτης, τό πρῶτο μισό τοῦ 17ου αἰῶνα. Ἀνάμεσα στά πράγματα πού ἀπομνημονεύει —φεύγω λίγο ἀπό τίς καθεαυτοῦ οικονομικές ἀναφορές— εἶναι καί οἱ θάνατοι: Πέθανε ὁ τάδε. Ἀλλά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο μνημονεύει τούς θανάτους στό τέλος συνιστᾷ πραγματικά μιά πινακοθήκη πού κάποτε θά ἔπρεπε νά τῆ δοῦμε σέ σχέση μέ τά εἰκονογραφικά πρότυπα, ὅπως τά δίνουν οἱ ἐκφράσεις καί ἡ ἀγιογραφία, ὅπως τά δίνει ἡ εἰκονογραφία, γιά νά φτάναμε σ' ἓνα εἶδος ἐξωτερικῆς ἀνθρωπολογικῆς τυπολογίας.

Πέρα ὅμως ἀπό τά ἐξωτερικά χαρακτηριστικά, δταν ὁ Παπασυναδινός ἀναφέρεται στοὺς ἀνθρώπους ἐπισημαίνει τίς ἠθικές τους ιδιότητες καθώς καί τίς συνήθειές τους. Πάλι μᾶς ἀνοίγει ἓνα παράθυρο γιά τήν κοινωνική ἀξιολογία. Δέν πρόκειται γιά μιά ἢ δυό ἀναφορές ἀλλά γιά πολλές πού ἐπαναλαμβάνουν στερεότυπα κάθε φορά πού μνημονεύει ἓνα θάνατο τά φυσιογνωμικά, σωματικά καί ἠθικά χαρακτηριστικά: *«Αἰωνία του ἡ μνήμη διότι ἐν μετανοία καί ἐξομολόγησει ἐκοιμήθη καί ἦτον ὡς 33 χρονῶν ἄνθρωπος, ξηρός, λιγνός, σπανός, φιλοκκλή-*

σιος, ἀμή ἦτον δξύθυμος, ἀψύς καί ἀπό γράμματα μωροαχαμνός καί μωροβραδύ-
 γλωσσος». Εἶναι σ' αὐτό τόν τύπο ὄλες οἱ ἀναφορές στίς συγκεκριμένες ἀνθρώ-
 πινες περιπτώσεις στίς ὁποῖες ἀναφέρεται. Μιά ἀκόμα ἀναφορά: «Τῷ αὐτῷ
 χρόνῳ ἀπέθανεν ὁ Παπά κύρ Ἰωάννης ὁ Πολίτης, διότι εἶχε φύγει ἀπό τήν Πόλιν
 καί ἄφησεν τήν γυναῖκα του εἰς τήν Πόλιν καί αὐτός ἦλθεν εἰς τάς Σέρρας ἀπό Κε-
 φαλίκια καί ἀπό κάποια σκάνδαλα τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας. Καί μάνθανε παιδιά
 γράμματα καί ἔκαμεν εἰς τάς Σέρρας χρόνους 35 καί ἦτο ὡς 75 χρονῶν, ἀνθρωπος
 μεγαλόκορμος, χοντροκέφαλος, γουρλομάτης, ἀγαθός, φιλοκκλήσιος, μεγαλό-
 φωνος ψάλτης, κοινός γραμματικός, ὀλίγον ποδαγρός, πολλά καλά ἐζώηξεν, ποτα-
 πό φαγί δέν ἔτρωγεν, δέν τόν ἐμελλεν οὔτε διά φορεσιά, οὔτε διά τά γέρατά του
 μόνον διά τήν γούλαν καί ἦτο γουλάρης καί λαίμαργος. Αἰώνια του ἡ μνήμη, ὁ
 Θεός νά τόν ἀναπαύσει μετά τῶν δικαίων».

Πραγματικά μία ὀλόκληρη ἠθική ἀξιολογία, μία ὀλόκληρη πινακοθήκη ἀ-
 πό ἐξωτερικά χαρακτηριστικά πού ἔχουν νά κάνουν μέ τήν κορμοστασιά, μέ τόν
 τύπο τῶν μαλλιῶν, τῶν γενιῶν, τῶν μουστακιῶν, τό χρῶμα τῶν μαλλιῶν, τῶν
 μουστακιῶν, δηλαδή μέ ὅλα τά ἐξωτερικά σήματα τά ὁποῖα ἐκπέμπει —μέσα σέ
 ἓνα ὀρισμένο νόημα— ἡ ἀγιογραφία.

Ὁ ἴδιος ὡς κοινοτικός ἄρχοντας, ὅπως καί ὁ πατέρας του, ἔχει νά κάνει μέ
 τή βασική λειτουργία τῆς κοινότητος, πού συνίσταται φυσικά στήν κατανομή
 καί στήν εἰσπραξη τοῦ φόρου. Δηλαδή, ἔχει νά κάνει μέ τό καίριο ζήτημα τοῦ ἐ-
 ξωοικονομικοῦ —ἀν μοῦ ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση— ἐκχρηματισμοῦ τῆς οἰκονο-
 μίας. Ζεῖ ὁμως μέσα σέ μία πόλη ἡ ὁποία ἔχει παζάρι, ἐργαστήρια, συντεχνίες,
 παραγωγή. Ἄρα ζεῖ μέσα σέ ἓνα κοινωνικό σύνολο πού ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τήν
 ἀγορά. Ἄπ' αὐτή τήν ἄποψη ὁ Παπασυναδινός —ὁ ἀνθρωπος τοῦ 17ου αἰῶνα—
 εἶναι πολύ πιό σύγχρονος ἀπό τόν Φιλιππίδη ὁ ὁποῖος, μολονότι ἔρχεται σέ σχέ-
 ση μέ τήν ἀγορά, μολονότι κερδοσκοπεῖ ὡς ἐνοικιαστής τῶν φόρων, ὥστόσο με-
 ταφέρει μία ἰδεολογία πού δέν ἔχει νά κάνει μέ τήν ἀγορά. Ὁ Παπασυναδινός
 εἶναι πολύ πιό «σύγχρονος» σέ σχέση μέ τόν Φιλιππίδη.

Κάποια στιγμή μνημονεύει τόν πατέρα του. Ἀρχίζω λίγο ἀνάποδα ἀλλά ἴ-
 σως αὐτό ἀποτελεῖ τό συγκλονιστικότερο χωρίο στήν ὀπτική στήν ὁποία προσ-
 παθῶ νά σχολιάσω τό κείμενο αὐτό. Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά σᾶς διαβάσω τό χω-
 ρίο αὐτό. Ὅπως εἶπαμε ἤδη ὁ πατέρας του εἶναι κοινοτικός ἄρχοντας. Ἀναφέρε-
 ται στό ἔτος 1635.

«Τῷ αὐτῷ χρόνῳ Ἰουλίου 11η, ἡμέρα Τρίτη ἀπέθανεν ὁ πατέρας μου, ὁ Πα-
 πά κύρ Σίδερης ἐκ χώρας Μελικίτζη, ὡς 63 χρονῶν ἀνθρωπος· καί ὅταν ἐγέννην ἱε-
 ρεύς εἶχεν ἡ χώρα φύγει προλαβῶν ἀπό τό πολύ τό κρήμα ὅπου εἶχεν [προφανῶς:
 ἀπό τό πολύ τό χρέος ὅπου εἶχεν] καί δέν εἶχεν οὔτε 10 σπῖτια· καί αὐτός ὑπερμά-
 χησεν ἔργῳ καί λόγῳ καί ἐπῆγε ἕως τήν Πόλη πέντε - ἐξη βολές καί ἔβγαλε ἀπό
 χαράτζια, ἀπό χάνια, ἀπό πρόβατα [εἶναι φόροι στά πρόβατα, φόροι μετακίνη-
 σης]· καί τό χρέος ἔριξεν εἰς πάσαν ἕναν ὡς καθῶς εἶχεν πάσα εἰς [ἀνάλογα μέ
 τήν οἰκονομική ἀντοχή τοῦ καθενός ἔτσι κατένειμε τόν φόρο]. Καί μέ τούς χρεώ-
 στας πολλά ἐπέρασεν καί μέ τήν κρίσιν παρακάτω τούς ἔδιδεν καί πολλές βολές
 εἰς τό Τουμπουρούκι καί εἰς τήν ἄλυσσο ἐπέβη διά τήν χώραν καί διά τούς πτω-

χούς [είναι οί ταλα·πωρίες πού ύφίσταται υπερασπίζοντας τά δίκαια του κοινού] και πολλά τούς εκυβέρνηαν. Τέλος πάντων εξεχρέωσέν τους. [Είμαστε στην τυπική περίπτωση του κοινοτικού χρέους. Θά χρειαστεί νά επανέλθω στό σημείο αυτό.] Όμοίως και όποιος έρχόταν ξένος, τόν έπαιρνε μέ τό καλό και τόν έκαμεν και σπίτι και δόσιμο δέν τόν έπαιρνε. Μόνον νά τόν πεικάσει εις τήν χώραν. Και έτζί όποιος και άν άκουεν αυτό τό καλόν, όλοι οί ξένοι έτρεχαν εις αυτόν στην χώρα και έτόπιαζαν [δηλαδή ένοίκιαζαν γαιές] και πολλά καλά τούς εκυβέρνηαν και αυτοί τόν είχαν ως πατέρα. [Είμαστε στην περίπτωση όπου οί κοινοτικές άρχές κάνουν εκκληση σέ έναν ξένον πληθυσμό νά έρθει νά εγκατασταθει στην πόλη! ή πληθυσμική εισροή θά ανακατανειμει τίς φορολογικές ύποχρεώσεις τών κατοίκων τής πόλης, γιατί περισσότεροι άνθρωποι, σέ μία πρώτη φάση, θά πληρώνουν τό ίδιο χρηματικό ποσό πού έχει επιβληθει κατ' άποκοπή.] Και έτζί έμαζώχθη η χώρα και έγινη μεγάλη και καλή ώσάν Θεός θέλει και άρχόντιναν και ως μέ άλογα άλώνιζαν, μέ τό νά ήταν πολλά έπτωχοί και δέν είχαν ουδέ βόδια. [Θά σάς παρακαλοΰσα νά προσέξετε τήν επόμενη φράση.] Και πάσαν έναν νά τόν καθοδηγήσει, νά τόν προμηθέψει, νά τόν όρμηενύσει. Έάν έκαμεν μισό στρέμμα άμπέλι, αυτός νά τόν παρακινήσει νά κάνει δύο και τρία και νά τόν ειπει: "Τό ένα στρέμμα νά πουλήσεις τά σταφύλια διά τά δοσίματά σου· τό άλλο διά τό χάρτζιν και νά εντύσεις τά παιδιά σου· τό άλλο νά τό κρατήσεις διά τό σπίτι σου, νά πίνεις και σύ και τά παιδιά σου".

Έχω τήν εντύωση ότι είναι μία από τίς λιτότερες, κλασικότερες, κυριολεκτικότερες μαρτυρίες γιά τό ποιός ήταν ό προορισμός μιάς κατ' έξοχήν έμπορευματοποιησίμης άγροτικής παραγωγής, στην περίπτωση μας τό άμπέλι. Βλέπουμε τήν κύρια ύποχρέωση του νά εξυπηρετηθει ό φόρος. Νά πουληθει ένα μέρος τής παραγωγής γιά τόν λόγο αυτό. Κάποιου άλλου αυτό άποτελει τό μοναδικό ιδανικό.

Δεύτερη αναφορά στό γενικό οικονομικό σύστημα. 'Απ' τά τρία μέρη τό τρίτο μέρος θά πάει στην αυτοκατανάλωση: «νά πίνεις και σύ και τά παιδιά σου»· και τό άλλο τρίτο φυσικά θά πάει στην άγορά: «νά εντύσεις τά παιδιά σου». Έδω μέρος τών παραγόμενων φυσικών αγαθών μπαίνει στό κύκλωμα τής άγοράς· οί χρηστικές άξίες γίνονται άξίες ανταλλαγής. Τελικά αυτή ή όπτική μās δίνει τήν εικόνα τής όλης οικονομίας και μās επισημαίνει τό μικρό βαθμό τής δυνατής εκχρημάτισης τής οικονομίας αυτής. Μέσα στό μοντέλο τελικώς του κοινοτικού άρχοντα στον 17ο αιώνα, τό 1/3 τής κατ' έξοχήν έμπορευματοποιησίμης παραγωγής πού είναι τό κρασί, θά πάει στην άγορά, και τό υπόλοιπο θά μοιραστεί άνάμεσα στην φορολογική ύποχρέωση και στην αυτοκατανάλωση.

«Και όλους επαρκινοΰσεν νά φτιάνουν σπίτια· και άν τό έκαμε κανεις μικρό, αυτός νά τόν προμηθέψει νά τό κάνει τρανήτερο. Όλους επαρκίνην νά αγοράζουν χωράφια. Κανέναν δέν άφηνε νά πουλήσει ή χωράφι ή βόδια ή σπίτι ή άμπέλι ή διά χρέος ή διά δόσιμο, μόνο από άλλο τίποτες». Πάλι ή απάντηση στην άποδιαθρωτική λειτουργία τής έξωοικονομικής άπαιτησης γιά χρήμα στην οικονομία στην όποία αναφερόμαστε, στό βίαιο εκχρηματισμό πού ενδέχεται νά όδηγήσει στην αποξένωση τών μέσων εκείνων από τά όποια μπορεί κανεις νά

προμηθευτεί τό χρήμα. Λέγαμε χθές ότι σέ ένα φεουδαλικό σύστημα υπάρχει μία όρισμένη προστασία του παραγωγού —έχουμε χίλια δυό παραδείγματα ως προς αυτό— μιά της μορφή ξεϊδικεύεται στό γεγονός ότι δέ μπορεί κάποιος νά κατασχέσει τά μέσα παραγωγής. Έδώ βλέπουμε τό ίδιο περίπου φαινόμενο άρνητικά, μέ τή συμβουλή: ποτέ μήν πουλάς τά μέσα παραγωγής γιά νά άποκτήσεις τό χρήμα τό όποιο όφείλεις στόν Καίσαρα, πράγμα πού σημαίνει ότι ή χρηματική άπαίτηση του Καίσαρα, ή φορολογία, όδηγοῦσε σέ άποδιάρθρωτικούς μηχανισμούς του τύπου τής άπεμπόλησης τών μέσων παραγωγής είτε ζῶα εἶναι αυτά είτε γῆ είτε έργαλεία.

Βεβαίως ξεύουμε πολύ καλά πού όδηγοῦσε ή άδυναμία νά ξευπηρετηθεῖ ή άπαίτηση του χρηματικού φόρου στις άγροτικές οίκονομίες. Όδηγοῦσε στήν καταχρέωση μέ έπόμεινο βήμα στήν τσιφλικοποίηση τών χωριῶν, στό γνωστό φαινόμενο νά πουλιῶνται όλόκληρες οί κοινότητες γιά νά άποκτήσουν τά χρήματα τά όποια χρωστοῦσαν, καί τά χρωστοῦσαν γιατί καθυστεροῦσαν τό φόρο, γιατί εἶχαν δανειστεί, γιατί εἶχαν κεφαλοποιηθεῖ οί τόκοι. Πουλοῦσαν λοιπόν τίς ιδιοκτησίες μέ άποτέλεσμα νά γίνουν παραγωγοί γαιοπροσόδων, ένῶ προηγουμένως παρήγαγαν άπλῶς φορολογικές προσόδους. Εἶναι οί περίφημες τσιφλικοποιήσεις, εἶναι ή γνωστή ιστορία τής δημιουργίας τών μεγάλων γαιοκτησιῶν λόγω τής καταχρέωσης. Έδώ βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά συνείδηση κοινοτική πού αντίστέκεται στό φαινόμενο αυτό. Τοῦτο εἶναι τό νόημα τής συμβουλῆς νά μήν άποξενώνεται ό παραγωγός από τά μέσα παραγωγής, γιά νά ξευπηρετησει τή φορολογική ύποχρέωσή του. Θά μου πείτε: γιά νά μήν πραγματοποιούνται οί γαιοπρόσοδοι; Φυσικά, όχι· αυτές, όπως καί τό όλο σύστημα τών άγροτικῶν σχέσεων, δέν τίθενται σέ άμφισβήτηση. Πρέπει νά κρατηθεῖ ή παραγωγική μονάδα γιά ένα άμεσότερο λόγο: γιά νά άνασταλεῖ ή πληθυσμική έξοδος, συνεπῶς ή άποδιοργάνωση τών κοινωνικῶν κυττάρων, γιά νά κρατηθεῖ, ἄρα, ή φοροδοτική ικανότητα του πληθυσμοῦ. Λοιπόν:

«Κανέναν δέν άφηνεν νά εἶναι άκαμάτης ἢ άδούλης, μόνον όλους έπαρακίνην εις τήν δουλειά. Καί εάν άκουεν ότι εἶναι κανείς άκαμάτης, πάσαν ἡμέραν νά πηγαίνει εις τό σπίτι του νά τόν μαλώνει· καί δέν τόν άφηνε μέ έργο καί μέ λόγο έως οὔ τόν έστελνεν εις τό έργοχείρον καί όλοι τόν εύλαβοῦνταν καί τόν έντρέπονταν. Καί αν εἰγίνονταν ἢ καβγάς ἢ αίμα, αυτός νά κάμει παντοῖον τρόπον άλλον νά πιάσει μέ τό καλόν καί άλλον μέ καθοδηγίαν καί μέ πολλές τέχνες νά τούς σκεπάσει νά μήν προδοθοῦν εις άβάνηδες καί νά μήν γλωπιστοῦν καί χαλαστοῦν. Καί δέν άφηνε κανέναν νά εἶναι πόρνος, όμοίως καί καμμία πόρνη. Διότι τόμου νά άκούονταν ποθές ψιλός λόγος, αυτός πάραυτα νά τόν κράξει, νά τόν μαλώσει, νά τόν φοβερίξει, νά τόν καθοδηγήσει, παντοῖον τρόπον νά κάμει ότι πλέον από εκείνη τήν όρμίδα νά μήν περάσει, νά βάλει ανθρώπους νά τόν βεγλίσουν καί άλλες πολλές τέχνες. Καί έτζι τόν έτρόμαξαν οί κακοί καί τόν έφοβοῦνταν.»

Έχουμε τήν παρέμβαση τής κοινοτικής έξουσίας μέ άστυνομικά μέσα γιά νά σταματήσει τίς συμπεριφορές πού όδηγοῦν έπίσης στήν άποδιάρθρωση τών κοινοτικῶν συνόλων, μιά από τίς όποιες εἶναι ή «άδουλία» (τό νά μήν δουλεύει κανείς όποτε δέν έχει φοροδοτική έγγυότητα)· κοντολογίς, ή παράβαση τών

κοινωνικῶν νορμῶν, γι' αὐτό καί ἡ ἀπαγόρευση τῆς πορνείας, ἡ ἀστυνόμηση τῶν κατοίκων.

Ἦλα αὐτά ἀποτελοῦν μεγάλης σημασίας μαρτυρία γιά ἀνθρωπολογικοῦ τύπου διερευνήσεις, γιατί μᾶς παραπέμπουν στήν τήρηση τοῦ συλλογικοῦ μυστικοῦ: ὅ,τι γίνεται νά μή φθάνει ἔξω ἀπό τά ὄρια τῆς κοινότητος, νά μή φθάνει στούς «ἄβάνηδες», αὐτούς πού θά κάνουν τήν κατάδοση στίς τουρκικές ἀρχές, οἱ ὁποῖες στήν συνέχεια θά ἀπαιτήσουν ποινές, θά ἀπαιτήσουν δηλαδή χρήματα· τό μυστικό τηρεῖται στό ἐσωτερικό τῆς οἰκογένειας, στενῆς ἢ εὐρείας. Τό ἐγκλημα, τό ὁποῖο στομῶνει τήν ὑπέρβαση τῆς νόρμας, τοῦ ἠθικοῦ κώδικα, σκεπάζεται, παραμένει μυστικό μέσα στά πλαίσια τῆς οἰκογένειας, στά πλαίσια τοῦ χωριοῦ. Ὁ ἀνακριτής δέν μπορεῖ νά βρεῖ ἀρχή καί τέλος. Ἔχουμε τό ἴδιο φαινόμενο στό πλαίσιο ἑνός εὐρύτερου συνόλου, τῆς κοινότητος. Βλέπουμε ἐδῶ νά λειτουργεῖ ὁ ἴδιος νόμος τῆς μυστικότητος, ἄρα τῆς προστασίας, καί νά ὑπάρχει συνείδηση τῆς ἀναγκαιότητος γιά τή διαιώνιση αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἀμυνας.

Ἔχουμε στό χρονικό τοῦ Παπασυναδινοῦ ἀρκετές μαρτυρίες οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν νά ὀδηγηθοῦμε σέ μιά σήμανση τοῦ οικονομικοῦ, σήμανση διαφορετικοῦ τύπου ἀπ' αὐτή πού θά τοῦ δίναμε ξεκινώντας ἀπό μιά οικονομική θεωρία πού δέν προκύπτει ἀπό τήν συγκεκριμένη προκαπιταλιστική οἰκονομία ἀλλά ἀπό μιά οικονομική θεωρία καπιταλιστικοῦ τύπου. Μέσα στήν ἔννοια τοῦ οικονομικοῦ εἶναι καί ἡ ἔννοια τῆς «ἐπίδειξης», εἶναι ἡ ἔννοια τῆς φιλοξενίας, εἶναι ἡ ἔννοια τῶν δαπανῶν κύρους, εἶναι ἡ ἔννοια τῆς γενναιοφροσύνης. Ἦλα αὐτά ἐξυπηρετοῦν ἕνα οικονομικό σύστημα πού χωρίς αὐτά δέ μπορεῖ νά ἀναπαραχθεῖ καί νά διαιωνιστεῖ. Μοῦ ἔρχεται τώρα στό νοῦ μιά παροιμία πού εἶχε ἀποθησαυρίσει ὁ Λουκόπουλος σέ ἕνα χωριό τῶν Ἀγράφων· τοῦ εἶπαν: *«ἐμεῖς ἔχουμε πολλά ξενοδοχεῖα, παντοῦ ὅπου ταξιδεύουμε, φιλοξενούμαστε»*. Αὐτό εἶναι τό ξενοδοχεῖο τῶν πλανοδίων: φιλοξενεῖσαι, ἄρα καί ἐσύ φιλοξενεῖς.

Ὁ κοινοτικός ἄρχοντας λόγω τῶν λειτουργιῶν του εἶναι ἀναγκασμένος νά ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ μιά μεγάλη κλίμακα ἀνθρώπων: μέ τήν ἐξουσία καί μέ τοὺς ἐξουσιαζόμενους. Γιά τόν Παπασυναδινό ὁ πατέρας του —τόν ὁποῖο ἀναφέρεται σ' αὐτό τό χωριό— ἀποτελεῖ τό μοντέλο τοῦ καλοῦ κοινοτικοῦ ἀρχοντα. Εἶναι ἐπόμενο λοιπόν νά ἀναφερθεῖ στό μοτίβο τῆς φιλοξενίας, στό μοτίβο τῆς ἀλληλοβοήθειας. Ἡ ἀλληλοβοήθεια, πού συνίσταται στήν ἀνταλλαγή ὑπηρεσιῶν, εἶναι ἕνας ἀπό τοὺς θεμελιώδεις μηχανισμούς διατήρησης τῶν προκαπιταλιστικῶν ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν. *«Καί τόσον ἦτο φιλόξενος ὅτι δέν ἔλειπαν φίλοι νά τόν ἔλθουν πάσα ἡμέρα, Χριστιανοί, Τοῦρκοι, Κονιάροι, Ὀγύετοι»*. Ὅλο τό ἐθνολογικό δεῖγμα παρελαίνει ἀπό τό σπῆτι τοῦ ἐκπροσώπου τῆς κοινοτικῆς ἐξουσίας. *«Δύο καί τρεῖς φορές νά βάνει τράπεζα τήν ἡμέρα νά τοὺς ἀναδεχθεῖ γλυκά, νά τοὺς γλυκοσουτύχει [προφανῶς, γλυκοσυντύχει], νά τοὺς φαγοποτίσει καί τό καλύτερον κρασί νά τοὺς κεράσει. Καί τό βράδυ ὄλους νά σκεπάσει καί νά τοὺς συμολόξει [συμμαζώξει]· καί ἂν δέν ἔφταναν ροῦχα, νά ἐβγάλει τό φερετζέν του νά τοὺς σκεπάσει. Ἀπό πάσα λογῆς φαγίν νά τοὺς φιλέψει καί δταν τοὺς ἐξεπροβώσαν [ἐξεπροβῶσαν], ὄλους νά τοὺς δωρίσει. Τετράδη καί Παρασκευήν ψάρι δέν ἔτρωγεν. Ἡ ἀκολουθία του ποσῶς δέν τόν ἔλειπεν. Φιλοκκλήσιος, φιλόπτωχος, φι-*

λόξενος, ἐλεήμων, σώφρων, δλους τούς ἀρχιερεῖς νά κάμει κόπον νά μαζώνει τὰ δικαιώματά τους μέ πολλήν γλυκύτητα, νά μήν παίρνει τίποτε, οὔτε ἀπό τόν ἀρχιερέα οὔτε ἀπό τήν φαμίλια. Καί πολλοί τινες ἀρχιερεῖς ἤ καί λαϊκοί διωγμένοι ἐπρόσφουγαν εἰς τό σπίτι του καί τούς εἶχεν καί τούς ἔθρεφεν αὐτούς καί τὰ ἄλογα τους».

Πρόκειται γιά τὰ δικαιώματα τῶν μητροπολιτῶν, θέμα διένεξης ἀνάμεσα στό φορολογούμενο πλθυσμό καί στήν ἐκκλησία: εἶναι γνωστή ἡ ἱστορία τῆς ἀνόδου τοῦ μητροπολιτικοῦ χρέους, ἄρα τῆς αὔξησης συγχρόνως τῆς φορολογικῆς ἀπαίτησης ἀπό τήν πλευρά τῶν μητροπολιτῶν.

«Καί κανεῖς δέν ἦτον Χριστιανός ἢ Τοῦρκος νά μήν ἠξέυρει τό σπίτι του καί νά μήν εἶχε φάγει τό ψωμί του. Μέ δλους ἦτον φίλος. Μέ κατῆδες, μέ ἀγάδες, μέ ζορπαπασῆδες [τσορματζῆδες], μέ μπέγηδες· νά τούς ἀναδεχτεῖ, νά τούς δεξιωθεί. Ἄξιος ἦτο νά δώσει ἀπόκριση ἱερεῖς καί πατριάρχας καί πασάδες· καί ὅποιος τόν ἐγύρευεν ἤ ἄσπρα ἤ ἄλλο τι, κἄν τε Χριστιανός κἄν τε φίλος καί κοινίαρης, δλους ἔδιδεν, ἄλλον δανεικόν καί ἄλλον χάρισμα. Καί ὅποιος σπαχῆς καί ἄν ἤρχονταν εἰς τήν χώραν, χωρίς αὐτόν δέν ἔκαμνεν τίποτε. Διότι δέν τούς ἄφηνεν νά πλεονεκτοῦν καί ἀτακτοῦν· καί οἱ ἄτακτοι σπαχῆδες πολλά τόν ἐφοβοῦνταν».

Γιά νά παραμείνουμε στό οἰκονομικό: στά χρήματα πού δίνονται μέ τόκο, στά χρήματα πού δίνονται χωρίς τόκο. Παραπεμπόμαστε στήν κοινωνική λειτουργία τοῦ χρήματος, κοινωνική λειτουργία πού γιά τήν δική μας ἀξιολογία σημαίνει ἀπλῶς φιλανθρωπία, ἀγαθοεργία. Γιά νά τήν ἐκφράσουμε χρησιμοποιοῦμε τίς λέξεις αὐτές, τίς ἴδιες πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τόν Παπασυναδινό ἀλλά τό σημαινόμενο τους εἶναι, στήν περίπτωση αὐτή, τελείως διαφορετικό. Ἄνηκει δηλαδή σέ ἄλλου τύπου οἰκονομική ἰσορροπία. Ἄναρωτιέται κανεῖς πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει αὐτή ἡ ἱστορία διαρκειῶν τῶν λέξεων, ἄν δέ βρισκόμαστε σέ συνεχῆ ἐργήγορη γιά νά ξέρομε ποιό εἶναι τό σημαινόμενο τοῦ κάθε σημαίνοντος, τό περιεχόμενο κάθε διάρκειας μέσα στόν χρόνο: πολλές διάρκειες τελικῶς εἶναι μιά διαδικασία προσαρμογῶν πού ὑποδεικνύουν περισσότερες τομές παρά συνέχειες.

Δέ θά ἤθελα νά ἐπιμείνω περισσότερο στή μαρτυρία τοῦ Παπασυναδινοῦ. Θά ἤθελα ἀπλούστατα νά ἐπισημάνω τό ὅτι πρόκειται γιά ἓνα ἄτομο πού ἔχει συνείδηση τῶν παράλληλων καταστάσεων τίς ὁποῖες σχολιάζαμε χθές: αὐτοκαταναλωτικός τομέας, ἀγορά, χρήμα (δανειζόμενο μέ τόκο, χρήμα δανειζόμενο χωρίς τόκο). Ὑπάρχει αὐτή ἡ συνείδηση καί γίνεται εὐκρινέστερη ἀπό τό γεγονός ὅτι τὰ γεγονότα δέ μαρτυροῦνται οὐδέτερα ἀλλά θετικά, μέ κρίση. Ἡ μαρτυρία τοῦ Παπασυναδινοῦ εἶναι συνειδητή καί πολυμερής: ἡ πολυμέρεια ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἔχει νά κάνει μέ πολυμερεῖς ἐπίσης καταστάσεις· ὁ μάρτυρας ζεῖ σέ μιά πόλη, δηλαδή σέ ἓνα σύνολο ὅπου ὁ ἐκχρηματισμός εἶναι προχωρημένος, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι στό σύνολό της ἡ οἰκονομία ἔχει ἐκχρηματιστεῖ, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ὁ αὐτοκαταναλωτικός τομέας δέν καλύπτει ἓνα σημαντικώτατο χῶρο καί δέ συνιστᾷ τήν καίρια ἰσορροπία. Θά τελείωνα τό σχόλιο αὐτό ὑπενθυμίζοντας δύο ἐνθυμήσεις προερχόμενες ἀπό τή Θεσσαλία: ἀναφέρονται στή νομισματική μεταρρύθμιση τοῦ 1641. Ἄποσύρονται τὰ νομίσματα

τῶν καθημερινῶν συναλλαγῶν ἀπό τήν ἀγορά γιά νά ἀντικατασταθοῦν μέ ἄλλα. Αὐτό γίνεται μέ ὀρισμένη βραδύτητα. Τό φαινόμενο στή Λάρισσα εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητό καί ὁ χρονογράφος λέει περίπου τά ἑξῆς : Ὅχι πῶς δέν ὑπῆρχαν ἀγαθά, ἡ ἀγορά εἶχε ἀγαθά. Ἐκεῖνο πού δέν ὑπῆρχε ἦταν τό χρήμα. Ἐπέρχεται κρίση: πολλοί ἄνθρωποι ἔπесαν στό ποτάμι καί πνίγηκαν. Μία μαρτυρία γιά κρίση πού ὀφείλεται σέ ἔλλειψη ρευστοῦ, σέ μία οἰκονομία ἡ ὁποία στό σύνολό της εἶναι αὐτοκαταναλωτική καί ὅπου μπορεῖ νά ἰσχύσει τό *troc*, φαίνεται πῶς εἶναι ὑπερβολική. Ὡστόσο, πρόκειται βεβαίως γιά μία οἰκονομία, ἡ ὁποία στό σύνολό της εἶναι αὐτοκαναλωτική, λειτουργεῖ τό *troc*, ἀλλά πού ἐπίσης ἔχει κάποια σημεῖα, ὅπου ὁ ἐκχρηματισμός εἶναι ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Εἶναι κάποιες πόλεις, κωμοπόλεις, νησιά, ὅπου ἡ φυσική παραγωγή δέν ἐπαρκεῖ γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν. Στήν ὀπτική αὐτή δέν εἶναι περιεργο διότι ἡ ἔλλειψη ρευστότητας ὀδήγησε σέ κρίση τοῦ τύπου ἐκείνου πού περιγράφουν οἱ ἐνθυμήσεις, κρίση τῶν πόλεων. Ἐχουμε καί ἐδῶ συνείδηση τοῦ οἰκονομικοῦ καί διαφοροτικοῦ τύπου βίωσης τοῦ οἰκονομικοῦ: ὀρίζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι γιά τούς ἀστικούς πληθυσμούς τό νόμισμα δέν ἀνήκει στόν Καίσαρα ἀποκλειστικά, ἀλλά εἶναι μέσο πληρωμῆς καί ἀνταλλαγῆς, προϋπόθεση συνεπῶς τῆς ζωάρκειας· ἡ ἔλλειψή του προκαλεῖ μιά συνολική ἀνισορροπία μέ ἐπιπτώσεις στό ὑπαρξιακό ἐπίπεδο.

Περνάμε τώρα στό δεύτερο μέρος τῶν σχολίων μας. Ὁ λόγος εἶναι πάντα γιά τίς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικές περιοχές τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὑπάρχει ἡ μέγιστη διχοτομία. Ἡ κατακτημένη ἀπό τήν μία μεριά καί ἡ κατακτητική ἀπό τήν ἄλλη κοινωνία. Ἡ διχοτομία αὐτή δέν εἶναι ὁμόλογη μέ τήν διάκριση ἀνάμεσα σέ οἰκονομικά ἐκμεταλλεζόμενες καί ὑφιστάμενες τήν οἰκονομική ἐκμετάλλευση κοινωνικές τάξεις. Ἡ βάση τῆς Ὀθωμανικῆς κοινωνικῆς πυραμίδας συμπεριφέρεται ὡς κατακτητική κοινωνία ἀκόμα καί στίς περιπτώσεις ὅπου ἔχει νά κάνει μέ τήν κορυφή τῆς πυραμίδας τῶν κατεχόμενων κοινωνιῶν. Βεβαίως στό γεγονός τῆς κατάκτησης ἔχει δοθεῖ μία ἐξήγηση: εἶναι ἡ ἐξήγηση τῆς προνοιακῆς ἱστορίας, ἡ τρέχουσα ἐξήγηση ὅτι κατακτήθηκε ἡ Πόλη ἐξ αἰτίας τῶν ἁμαρτιῶν της. Ἀλλά ἡ διχοτομία εἶναι ριζικότερη, ξεπερνά τήν ἐσχατολογία αὐτῆς τῆς μορφῆς γιά νά φτάσει σέ μία βαθύτερη ἐσχατολογία, στό μοντέλο τοῦ Ἀντίχριστου. Ὁ προφήτης Μωάμεθ εἶναι ὁ Ἀντίχριστος. Συνέχεια τοῦ Μωάμεθ ἡ Ὀθωμανική αὐτοκρατορία, εἶναι τό κράτος τοῦ Ἀντίχριστου. Ἐπίκειται ἡ ἡμέρα τῆς κρίσης.

Αὐτοῦ τοῦ μιλεναριστικοῦ κινήματος πού μπορεῖ νά μὴν ἐκφράζεται μέ ἐξεγέρσεις, νά μὴν ἔχει τό χαρακτήρα πού ἔχουν τά ἀντίστοιχα κινήματα στήν Κεντρική καί Δυτική Εὐρώπη, ὑπάρχει φυσικά στήν Ἀνατολή καί τροφοδοτεῖται καθ' ὁδόν ἀπό εἰσφορές Δυτικοῦ τύπου — περίπτωση Ἀγαθάγγελου, κλπ. Ὁ Νεκτάριος Τέρπος, ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός εἶναι ἐκφραστῆς καί φορεῖς αὐτῆς τῆς βασικῆς διχοτομίας. Καί οἱ δύο ἀναφέρονται στό κράτος τοῦ Ἀντίχριστου, τό ὁποῖο κάποια στιγμή θά λήξει. Στήν περίπτωση τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ τὰ

πράγματα είναι πολύ πιο σαφή και πολύ πιο έντονα. Ο ίδιος έχει αφήσει να νοηθεί, ή οι ακροατές του τό φαντάστηκαν, ότι είναι ο προφήτης Ἡλίας, ο οποίος θα σήμαινε την ημέρα της κρίσης. Ἀλλά στη διάρκεια της βασιλείας τοῦ Ἀντίχριστου υπάρχει τό πρόβλημα στοῦ ὁποῖο τόση ὥρα ἀναφερόμαστε, ἡ σχέση τοῦ κοινωνικά κυριαρχούμενου μέ τόν κοινωνικά κυρίαρχο, ἡ σχέση τοῦ ραγιά μέ τήν Ὀθωμανική ἐξουσία. Ἡ μέγιστη ἀναφορά σ' αὐτό τό πρόβλημα γίνεται στοῦ ἐπίπεδο της φορολογίας, ἄν πραγματικά «τά τοῦ Καίσαρος» ἀνήκουν στόν Καίσαρα.

Τόσο ἡ διδασκαλία τοῦ Νεκταρίου Τέρπου —ὁ ὁποῖος ἀνήκει στοῦ πρώτο μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα— ὅσο καί τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ —50 χρόνια ἀργότερα— δίνει ταυτόσημες ἀπαντήσεις: τά τοῦ Καίσαρος πρέπει νά πηγαίνουν στόν Καίσαρα. Δέν ἀνήκει στους ὑποτελεῖς νά ἀνατρέψουν τόν Ἀντίχριστο. Ὁ Ἀντίχριστος θά ἀνατραπεῖ ἀπ' ἄλλες δυνάμεις πού τοῦς ξεπερνοῦν. Τό αἰτούμενο εἶναι νά κρατήσουν τήν ταυτότητά τους —δηλαδή τήν ὀρθοδοξία, τήν ὑπακοή στόν Θεό κλπ.— νά τηρήσουν τή θρησκευτική ἀξιολογία καί τίς θρησκευτικές συμπεριφορές ὅσο καιρό κρατάει τό κράτος τοῦ Ἀντίχριστου ὑπακούοντας στίς ὑποχρεώσεις τίς ὁποῖες ἐπιβάλλει τό κράτος τοῦ Ἀντίχριστου καταπῶς ἐξειδικεύονται στοῦ πεδίο της φορολογίας. Ὁ Νεκτᾶριος καί ὁ Κοσμᾶς εἶναι ἀπό τά ἐκπρεπή παραδείγματα τίς ἀμνυόμενης ἐκκλησίας ἀπέναντι στόν ἐξισλαμισμό. Στή διδασκαλία τους —ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τοῦ Νεκταρίου— δίνονται μέ ἀπόλυτη σαφήνεια οἱ αἰτίες οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν στόν ἐξισλαμισμό. Οἱ αἰτίες αὐτές εἶναι ἡ τάση νά ἀπαλλαγοῦν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ ἀπό τή φορολογία, ἀπό ἕνα μέρος της φορολογίας —τό χαράτσι— πού ἐπιβάλλεται λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ φορολογούμενοι ἀνήκουν στήν κατακτημένη κοινωνία.

Θέλουν οἱ ἄνθρωποι νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τή φορολογία —τό χαράτσι—, ὅχι ἐπειδὴ εἶναι ὑψηλή καί δυσβάσταχτη καθεαυτή, ἀλλά γιατί ἔχει εἰσαχθεῖ ἕνα νέο πολιτισμικό μοντέλο ἢ γιατί ἡ κοινωνική κινητικότητα, ὅποια μπορεῖ νά ὑπάρξει, συνεπάγεται τήν υἱοθέτηση καί διάδοση ἑνός παραδοσιακοῦ: καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ υἱοθέτηση καί ἐφαρμογή τῶν πολιτισμικῶν αὐτῶν μοντέλων, πού ἐξειδικεύονται στήν «ἐπιδεικτική» ἀμφίεση, συνέλκουν δαπάνες πού μεταστρέφουν τό χρήμα κι ἀπό νόμισμα τοῦ Καίσαρα τό κάνουν νόμισμα της ἀγορᾶς. Τό μοτίβο τοῦ ἀποδιαρθρωτικοῦ πολιτισμικοῦ μοντέλου εἶναι ἕνας κοινός τόπος πού δέ συνδέεται πάντοτε μέ τή διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ἀλλά περνᾷ καί στοῦ ἐπίπεδο μιᾶς γενικότερης ἀξιολογίας. Δέν ἔχει κανεῖς παρά νά θυμίσει ὅλη τή διδασκαλία ἐναντίον τῶν «τραχωμάτων», τῶν υπερβολικῶν δαπανῶν, τῆς γυναικείας διακόσμησης — ὅλη τή φιλολογία τοῦ «κάθε πέρσι καί καλύτερα». Ἀνάμεσα στίς τόσες μαρτυρίες καί ἡ ἀκόλουθη ἀπό τό χρονικό τοῦ Οἰκονόμου· οἱ προύχοντες τήν ἐποχή πρῖν ἀπό τόν Ἀλή πασᾶ «δέν εἶχον τήν πολυτέλειαν τῶν σημερινῶν, οὔτε τοῦς κατιφέδες, ἀγγλικές τσόχες, χίντικα, τσιτσικλιά καί χρυσά κουμάσια, ἀλλ' ἦσαν ἐνδεθευμένοι τά λεπτά σαγάκια. Ἐπικουρὸς πολυτελεῖς δέν εἶχον, ἀλλ' ἕνα ἀπλῶς σεσαγμένον καί συνήθεις ἡμιόνους». Τό καινούριο λοιπόν πολιτισμικό πρότυπο περνάει ἀπό τήν ἀγορά. Πρόκειται γιά εἶδη «πολυτελείας», γιά εἶδη πού δίνουν κοινωνικό κύρος σέ ἐκεῖνον πού τά ἀποκτᾷ καί πού γιά νά

τά άποκτήσει θά πρέπει νά δαπανήσει. Ὁ Νεκτάριος λέγει : προσπαθεῖτε νά ἀπαλλαγεῖτε ἀπό τό χαράτσι, γιατί δέν ἀποταμιεύετε τό χρήμα τοῦ Καίσαρος ἀλλά τό δίνετε στήν ἀγορά. Μερικά παραθέματα : «... καί τί κακόν βλέπω καί εἶδα εἰς μερικούς κανεῖς γονεῖς, ἄνδρες καί γυναῖκες, ὅπου ἀναγκάζουν τά παιδιά τους νά ἀπιστήσουν διά ἓνα χαράτσι μονάχα ὅπου εἶναι ἀπό δύο ἄσπρα τήν ἡμέραν, καί παραδίδουν τήν ψυχήν τους τοῦ σατανᾶ. Τό λοιπόν φυλαθεῖτε, νά μή κολασθεῖτε αἰωνίως». Ἐδῶ μᾶς λέει ἀπλούστατα ὅτι οἱ γονεῖς ὠθοῦν τά παιδιά τους νά ἐξισλαμισθοῦν λόγω τοῦ χαρατισιοῦ.

Πρῖν προχωρήσω θά κάνω μία παρατήρηση. Ὅταν λέει ὅτι οἱ γονεῖς λένε στά παιδιά τους νά γίνουν μουσουλμάνοι ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι δέν πρόκειται γιά ἓνα σχῆμα ἀλλά γιά μιᾶ πάγια διαδικασία. Τό παράδειγμα πού ἔχω νά ἀναφέρω δέν ἀφορᾷ τήν ἐποχή αὐτή ἀλλά τόν 16ο αἰῶνα. Ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν πληθυσμικῶν στοιχείων πού περιέχονται στά κατάστοιχα τῶν τιμαριῶν ὀρισμένων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδας, ὅπου εἶχαμε μαζικούς ἐξισλαμισμούς, προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖνοι πού ἐξισλαμίζονται ἀνήκουν στίς νεανικές ἡλικίες. Ἐχομε βέβαια τούς ὁμαδικούς ἐξισλαμισμούς, ὅπου ὀλόκληρη ἡ κοινότητα ἀλλάζει θρήσκευμα· ἐδῶ ὡστόσο φαίνεται ὅτι πρόκειται γιά μιᾶ ἐμμεση ἔνδειξη γιά τόν 18ο αἰῶνα, ὅτι δηλαδή ὁ ἐξισλαμισμός προχωροῦσε καί μέ ἄλλον τρόπο, ὅτι τόν υἰοθετοῦσαν οἱ νεανικές ἡλικίες, γεγονός πού δείχνουν μέ ἀριθμητικές πλεον σχέσεις τά πληθυσμικά δεδομένα τῶν τιμαριωτικῶν καταστάσεων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 16ου αἰῶνα.

Τό χαράτσι γιά τόν Νεκτάριο Τέρπο δέν εἶναι δυσβάσταχτο: δύο ἄσπρα τήν ἡμέρα, δηλαδή ἐξι γρόσια τό χρόνο. Ἀνήκει ὁμως σέ ἓνα σχέδιο ἐμπνευσμένο ἀπό τό Διάβολο, σχέδιο πού εἰκονογραφεῖ τήν προνοιακή ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Μέσα στό σχέδιο αὐτό οἱ Ἑβραῖοι, οἱ τρεῖς πού συμβούλευαν τόν Μωάμεθ («ὁπού ἀκούομεν καί βλέπομεν εἰς τές ἱστορίες») ἔχουν τό λόγο τους: φερέφωνα τοῦ Βελζεβούλ καί τοῦ Σατανᾶ («ἐσέβησαν εἰς τά ἐντόσθια τῶν τριῶν Ἑβραίων»), ὑπαγορεύουν στόν Μωάμεθ (τόν Πορθητή πιά) τό σχέδιο: «Καί μήν τό κάμνεις ὡσάν τούς ἄλλους βασιλεῖς νά γυρίζεις τούς χριστιανούς τυραννικῶς, ὅτι αὐτοί οἱ Χριστιανοί εἶναι κατά πολλά στερεωμένοι εἰς τόν Χριστόν καί μέ τό κακόν δέν ἠμπορεῖς νά τούς γυρίζεις, παρά μέ τό καλόν. Ἄφησέ τους νά ἔχουν τές ἐκκλησίες τους, νά ἔχουν Πατριάρχας, Μητροπολίτας, Ἡγουμένους καί Προεστούς καί ἄς ψάλλουν ὡς αὐτοί βούλονται. Πλήν νά κάμεις ἐτοῦτο ὅπου ἐγώ σοῦ λέγω: νά τούς ρίχνεις χρέος καί χαράτζια νά σοῦ πληρώνουν καί ἀπό μήναν εἰς μήναν καί ἀπό χρόνον εἰς χρόνον. Αὐτοί δέ διά τήν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ θέλουν σοῦ δώσει ὅλα τά ἄσπρα τους καί ὕστερα πωλοῦν τά ἀσημικά τους καί τά χαλκώματά τους καί τέλος πάντων, μή ἔχοντας ἄλλο, πωλοῦσι καί τά χωράφια καί ἀμπελιὰ τους καί θέλουν ἀπομείνει πτωχοί καί παντέρημοι. Καί τότες, θέλοντας καί μή θέλοντας, μοναχοί τους ἀρνοῦνται τόν Χριστόν καί γίνονται τούρκοι εἰς τήν θρησκείαν καί εἰς ἐμᾶς ὑπηρετές. Καί ἐτζι θέλομεν ἔχει καί τά δύο μέρη δόξαν καί τιμήν· ἐσύ μὲν ἐπί τῆς γῆς, ἐμεῖς δέ ἐν τῷ ἀδῆ τῶν βασάνων». Στό βαθμό ὅπου ἡ σύνδεση τοῦ ἐξισλαμισμοῦ μέ τή φορολογία ἐξειδικεύεται στό χαράτσι, ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ἐπόμενο νά στραφεῖ στό μοτίβο τῆς «οἰκονομίας» στήν οὐσία

μᾶς φέρνει μπροστά στην ἀποδιαρθρωτική λειτουργία τοῦ χρήματος. «*Τό λοιπόν ἐγώ νά σοῦ δείξω μίαν τέχνην νά ἐβγάλεις τό χαράτζι σου ἐν εὐκολία καί νά μὴν γένεις τουρκοῦ, καί ἀποστάτης τοῦ Θεοῦ καί ξένος τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἁγίας Ἐκκλησίας. Πρῶτον, δούλευε περισσότερον ἀπ' ὅτι ἦσουν συνηθισμένοι καί τό δεύτερον, κρατήσου ἀπό τά φαγητά καί πιστά· καί ἂν μελετᾷς νά ἀγοράζεις μίαν ὀκάν ὀψάριον ἢ κρέας ἢ κρασί ἢ λάδι, μισή μόνον νά πάρεις διά τό καλόν σου ψυχῆς τε καί σώματος· καί ἡ σκούφια σου νά εἶναι κοντότερη, τό ζωνάρι σου ἄς εἶναι βαμπακερένιο ἢ καί λούρινο καί ὄχι μοναχά λούρινο ζωνάρι καί κοντή σκούφια νά βαστάς, ἀλλά καί μέ ἓνα βοῦρλο νά ζώνεσαι καί τουρκοῦ νά μὴν γένεσαι».* Τό χρῆμα συνεπῶς δέν πρέπει νά διοχετεύεται στην ἀγορά· καί ἐφόσον τό ψάρι ἢ τό κρέας δέν ἔρχεται ἀπό τόν αὐτοκαταναλωτικό τομέα, ἀπό τόν τομέα τῆς αὐτάρκειας, τότε ἐπιστρατεύονται τά ἀσκητικά ἰδεώδη, τά «ἀντικαταναλωτικά», ὅπως θά λέγαμε στίς μέρες μας. Συνεχίζοντας ὁ Νεκτάριος τήν πολεμική του ἐναντίον τῶν ἐξισλαμισμῶν καί τήν ὑπόδειξη μέσων γιά τήν ἀποφυγή τους, κάνει μιά πάρα πολύ χαρακτηριστική ἀναφορά. Πρέπει νά ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ διδασκαλία του ἀναφέρεται στίς περιοχές τῆς Σπαθίας — ἐκεῖ κηρύττει. Εἶναι βεβαίως ἓνας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος πηγαίνει στην Βενετία, ὑποψιασμένος ἀπό τήν Δύση — ὦρες-ὦρες οἱ εἰκόνες του ἔρχονται κατευθείαν ἀπό τήν Δύση—, ἀλλά ἔχει νά κάνει μέ ἓναν συγκεκριμένο πληθυσμό, τόν πληθυσμό τῆς πατρίδας του. «*Ἰδές τούς εὐλογημένους ὑπηκόους τοῦ Χριστοῦ, χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας Τρικάλους [δηλαδή μιᾶς ἐπαρχίας μέ ἀξιοσημείωτη οἰκονομία] καί Μασκολουρίου [δπου γίνεται τό περίφημο πανηγύρι]. Ἡ σκούφια τους ἀπό ἀπάν καί σαϊάκι καί ἄσπρες κι ὄλας, ἀπό ἐφτά ἄσπρα ἀγορασμένα· καί τό περισσότερον δέκα, τόσον οἱ πτωχοί ὡσάν οἱ βιοτικοί [οἱ εὐποροί], μά ὄλοι εὐλογημένοι καί ἁγιασμένοι χριστιανοί μέ τό νά σταθοῦν στερεοί εἰς τήν πίστιν τοῦ Χριστοῦ».* Πρόκειται γιά τούς χριστιανούς μιᾶς εὐφορῆς περιοχῆς μέ κτηνοτροφία, μέ διακίνηση ἐμπορική, μέ μεγάλη ἐτήσια ἀγορά, τό Μοσχολοῦρι ὅπου ὑπάρχει κίνηση ἀγαθῶν, χρημάτων, συναλλαγματικῶν κλπ. Πλούσιοι καί φτωχοί φοροῦν ἄσπρες σκούφιας. Εἶναι περιττό νά πεί κανεῖς τί σημαίνει ἄσπρο χρῶμα ἢ γκριζο χρῶμα. Εἶναι τό χρῶμα ἐκεῖνο τό ὁποῖο δέν ἐπιβαρύνεται ἀπό τή βαφή, ἡ ὁποία κάνει τήν τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στην τιμή τοῦ λευκοῦ καί τοῦ χρωματιστοῦ νήματος, διαφορά ἀνεξάρτητη ἀπό τή διακύμανση τῆς τιμῆς τοῦ βαμβακιοῦ καί τοῦ μαλλιοῦ. «*Καί ἐτοῦτοι ὅπου εὐρίσκονται ἐδῶ πρός ἐτοῦτα τά μέρη τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τῆς Ἀλβανιτίας καί τοῦ Μορέως δι' ὀλίγην ἀνάγκην (φεῦ) ἀρνοῦνται τόν Κύριον τῆς δόξης Ἰησοῦν Χριστόν καί Θεόν τῶν ὄλων. Καί διά τό ραχτζίνι του δίδει δύο δουκάτα καί παράνω, στό ἐλέκι καί ἄλλη φορεσιά καί πλατέα βρακία καί σπηρίτια λαμπρά, μαχαίρια ἀργυρωμένα καί στρουφοτούφεκα ἀσημένια, εἰς αὐτά ποσῶς δέν τά ψηφοῦν τά ἄσπρα τους καί διά τήν πίστιν τοῦ Χριστοῦ καί παράδεισον δέν θέλουν νά δώσουν ἐξη γρόσια ἢ καί ὀλιγότερον τοῦ χρόνου [πού εἶναι τό ἀντίτιμο τοῦ χαρατσιοῦ], μόνον χωρίζονται οἱ ἄθλιοι ἀπό τήν πίστιν τοῦ Χριστοῦ προτοῦ νά κάμει ὁ ἴδιος τήν δικαίαν κρίσιν».* Εἶναι σαφέστατη ἡ ἀναφορά του σέ ἓνα μοντέλο καταναλωτικό πού ἐξυπηρετεῖ τό κοινωνικό κύρος, ἄρα σέ ἓνα πολιτισμικό μοντέλο, στό ὁποῖο δέ μποροῦν νά ἀνταποκριθοῦν τά εἰσοδήματα. Εἶναι τό μοντέλο τό ὁποῖο μᾶς δίνει σέ ἰδεώδη

διάσταση και ή δημοτική ποίηση όταν μιλάει για τσαπράζια, όταν μιλάει για χρυσά κουμπιά και όλη αυτή τη διακόσμηση.

Όπωςδήποτε δε θα έπρεπε να περιοριστεί ή ανάλυση σε μία οικονομιστικού τύπου έρμηνεία: δίνεις τά λεφτά σου σε αντικείμενα πολυτελείας, δεν έχεις να πληρώσεις τον φόρο, ή έξουσία σε διώκει και γίνεται άποστάτης. Δεν είναι μόνο αυτό. Υπάρχει κάτι άλλο βαθύτερο που δεν τό εκφράζει ό μάρτυρας, αλλά που υπόκειται στη μαρτυρία του, μπορούμε να τό αναγάγουμε σε υπόθεση: ή αναζήτηση του κοινωνικού κύρους μέσω της υιοθέτησης ενός πολιτισμικού μοντέλου που εξειδικεύεται στό ένδυματολογικό επίπεδο ανήκει σε μία διαδικασία «έκπολιτισμού» που οδηγεί τό άτομο στην ένσωμάτωση στην κυρίαρχη κοινωνία, την ισλαμική. Καθώς δεν υπάρχει ή θεωρητικοποίηση αυτής της ανάγκης, δεν υπάρχει επιπλέον ή δυνατότητα της υπέρβασης του ταμπού, γίνεται ή αναγωγή στό χαράτσι από τό ίδιο άτομο που υφίσταται τον «έκπολιτισμό»: διατείνεται ότι «τουρκεύει» γιατί δεν έχει να πληρώσει τό χαράτσι. Η άπάντηση επικαλείται την άπεμπόληση του πολιτισμικού μοντέλου, τό όποιο έρχεται ως έρεθισμα της αγοράς. Στο βάθος όσοι μπορούν να υιοθετούν αυτό τό πολιτισμικό μοντέλο είναι έτοιμοι, έχουν την ανάγκη, χωρίς να κάνουν μία θεωρία επ' αυτού, να περάσουν στό κοινωνικό σύνολο που εκφράζει την κυρίαρχη κοινωνία· για να περάσουν εκεί πρέπει να έξιλαμιστούν, άλλιώς τό *cursus honorum* είναι περιορισμένο. Τί μπορεί να γίνει ένας μή μουσουλμάνος μέσα στό *cursus honorum* της Όθωμανικής αυτοκρατορίας; Όλος ό κόσμος δε μπορεί να ένταχθεί στό σύστημα των Φαναριωτών, οί άνθρωποι του Μοριά και της Σπαθιάς δε μπορούν να ένταχθούν όλοι σ' αυτό τό σύστημα. Τό ίδιο ισχύει και για τίς άλλες μορφές κοινωνικής κινητικότητας, τό έμπόριο, τό έκκλησιαστικό στάδιο. Υπάρχουν έπισης άλλες σταδιοδρομίες: άρματολός, κοινοτικός άρχοντας. Όλες τους όμως έχουν να κάμουν μέ την «έσωτερική» κοινωνική κινητικότητα, δεν άφορούν όλόκληρα κοινωνικά σύνολα και δεν έξυπηρετούν τή μετάβαση από την κατακτημένη στην κατακτητική κοινωνία· ή τελευταία γίνεται μέσω του έξιλαμισμού.

Θυμίζω ότι μιλάμε για «προστατευτικές» κοινωνίες, κοινωνίες που ή κυριαρχία εκφράζεται από σύνολα, φυλετικά, σε βάρος άλλων συνόλων. Η αναζήτηση των έξωτερικών σημείων, που είναι συνέκδρομα στις κοινωνίες αυτές του παιχνιδιού της κυριαρχίας, δε λέγω ότι ταυτίζεται, άλλ' όπωςδήποτε ότι συμβαδίζει μέ την αναζήτηση για τή μετάβαση στην κυρίαρχη κοινωνία. Άρνητικά ή αναζήτηση αυτή προβάλλει ως άπάντηση στό οικονομικό άδιέξοδο, επιδεινούμενο πάντοτε από τή λεηλατική κυριαρχία των δυνατών κοινωνικών ομάδων.

Κοντολογίς για τον Νεκτάριο Τέρπο τό πρόβλημα των έξιλαμισμών τίθεται μέ όρους οικονομικούς, μέ όρους που οδηγούν σ' αυτό που λέγαμε προηγουμένως για την κοινωνική λειτουργία του χρήματος· δίνει έμφαση στις «έπιδεικτικές» συνήθειες, εκείνες που εκφράζονται στό ένδυματολογικό επίπεδο: μία από τίς άναφορές του οί σκούφιες. Οί συναφείς μαρτυρίες έρχονται κι άπ' άλλου: από αυτόπτες της εποχής, από την προφορική λαϊκή παράδοση που συγκρατεί ότι

ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς «έκοψε» τὰ κόκκινα φέσια, τὰ εἶδη πολυτελείας πού διακινούσαν οἱ Ἑβραῖοι. Οἱ ἀναφορές πού ἔφταναν στὸν Προνοητὴ τῆς Κέρκυρας ἔλεγαν ρητὰ ὅτι τὸν Κοσμᾶ τὸν ἀκολουθοῦσαν ἀγιορεῖτες με σκούφια ἀγιορεῖτικες πού τίς πουλοῦσαν σέ χαμηλὴ τιμὴ στὸν κόσμο. Τὸ ζήτημα βέβαια δὲν ἔχει νὰ κάμει με κάποια ἀντίθεση τῆς ἀγιορεῖτικης βιοτεχνίας πρὸς ἐκείνη τῆς ὀπίας τὰ προϊόντα διακινούσαν οἱ Ἑβραῖοι πραγματευτές· ἡ ἀντίθεση με τοὺς τελευταίους ἐξειδικεύεται στίς μέρες τοῦ παζαριοῦ, ἀλλὰ κ' ἐδῶ, ὅπως στήν περίπτωση τῶν εἰδῶν πολυτελείας, ἐκείνων πού ἐξυπηρετοῦν τὸ «ἐπιδεικτικό» μοντέλο, ἡ ἀντίθεση γιὰ τὸ θρησκευτικὸ κήρυγμα ἀνάγεται ἀλλοῦ, στήν προσπάθεια τῆς διατήρησης τῶν οἰκονομικῶν ἐκείνων συμπεριφορῶν πού δὲ διαταράσσουν τὸ γενικὸ σύστημα ἰσορροπιῶν. Τὴν ἀναζήτηση τῆς διατήρησης τῶν ἰδίων ἰσορροπιῶν τὴ βλέπουμε καί στὸ ἐπίπεδο τῆς προικοδοσίας: οἱ διάφορες «κλάσεις» τῆς προίκας, ὅπως ὀρίζονται σ' αὐτὴ τὴν ταξινόμηση, λειτουργοῦν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση — πῶς θὰ ἀποφεύγονται νομισματικές ἐκροές τέτοιες πού νὰ ἀνατρέπουν τίς ἰσορροπίες.

Γιατί ἡ οἰκονομία εἶναι —ὅπως λέγαμε— χωρισμένη σέ δύο τομεῖς : στὸ φυσικὸ καί στὸ νομισματικὸ τομέα. Κάπου ἐδῶ ὑπάρχει μία ἐνδεικτικὴ μαρτυρία τοῦ ἡγούμενου Ἁνθιμου, ὅταν καταγράφει γιὰ τὰ ἀγαθὰ τοῦ μοναστηριοῦ· ὅταν ἀναφέρεται στὰ σιτηρά, δὲ δίνει καμιά πληροφορία γιὰ τίς ποσότητες: «*Ἡ Παναγία ξέρει*». Ὅλα μετριῶνται ἐκτός ἀπὸ τίς φυσικὲς ἀξίες. Οἱ φυσικὲς ἀξίες εἶναι ἐκεῖνες πού ἐπιτρέπουν στὸ μοναστήρι νὰ ἀσκεῖ τὸν κοινωνικὸ του ρόλο, πού συνίσταται στὸ νὰ θρέφει τοὺς ἀνθρώπους, Ἑλλήνες καί Τούρκους (τοὺς θρέφει με σιτηρὰ κυρίως), νὰ σώζει τοὺς πληθυσμούς σέ περιόδους σιτοδείας. Αὐτὴ ἡ βασικὴ ἀξία δὲν περνάει στὴ λογιστικὴ, ὅπως στὴ βυζαντινὴ λογιστικὴ δὲν περνάει καμιά φυσικὴ ἀξία ἀλλὰ μόνο τὰ μετρητὰ, τὸ «*λογάρι*».

Τόσο τὸ κήρυγμα τοῦ Νεκτάριου ὅσο καί τὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ὅσο καί οἱ λόγοι τοῦ Φιλιππίδη —δὲν πρόκειται γιὰ τὴ *Γεωγραφία* ἀλλὰ γιὰ τοὺς Λόγους: Λόγος Τέταρτος «Περὶ τοῦ πῶς οἱ νέοι νὰ τιμοῦν τοὺς γονεῖς καί πῶς νὰ διοικοῦνται»— ἀναφέρονται στήν ἠθικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου· πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ χρηστοθήθεια ἄλλου τύπου ἀπ' τὴ χρηστοθήθεια τοῦ Βυζαντίου πού, ὅπως καί τὸ πρότυπό της, ἐγκλωβίστηκε στὴ σχολικὴ διδασκαλία, καθὼς, ἡ πρώτη, ἦταν μεταφρασμένη στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἄλλης μορφῆς χρηστοθήθεια, γιὰ ἓνα κήρυγμα πού θίγει τὸ βασικὸ πρόβλημα: πῶς πρέπει νὰ συμπεριφέρεται ὁ ἄνθρωπος στήν κοινωνία πού ζεῖ, ὡς ἠθικὴ ποιότητα. Ὁ Φιλιππίδης ὅπως λέγαμε —φαντάζομαι κάποια στιγμή νὰ παρουσιαστῆ ἡ ἀλληλογραφία του— εἶναι ἓνας ἄνθρωπος πού χειρίζεται τὸ χρῆμα, ἐκμισθώνει τοὺς φόρους, ἐμπορεῦεται, διακατέχεται ἀπὸ ὀρισμένη ἰδεολογία πού συνοψίζεται στήν κατάφαση ἀπέναντι στὸ ἀγροτικὸ ἰδεῶδες, πράγμα πού φαίνεται καί στὴ *Γεωγραφία*, ὅταν μιλάει γιὰ τίς κοινωνικὲς τάξεις: στήν κορυφὴ πάντα εἶναι αὐτοὶ πού ἔχουν τίς ἰδιοκτησίες· οἱ ὑπόλοιποι ἔπονται. Ὁ ἴδιος ὅπως ἦταν καβγατζῆς θὰ εἶχε καί λόγους προσωπικοῦς νὰ εἶναι ἐνοχλημένος καί κάποια στιγμή νὰ ὑπερτονίζει τὸ ἀγροτικὸ του ἰδεῶδες. Δὲ νομίζω ὡστόσο γι' αὐτὸ ὅτι οἱ ἀπόψεις του εἶναι ὑπόθεση προσωπικῶν διαθέσεων. Πρόκειται γιὰ μιὰ κυ-

ρίαρχη ιδεολογία της οποίας ο ίδιος γίνεται έκφραστής. Ἄς τὸν ἀκούσουμε.

*«Μετά τούς δέκα τρεῖς χρόνους τῆς ηλικίας σας νά προσέχετε καλῶς ὡς καλοί, ὡς καλοί κυβερνήτες τοῦ πλοίου ἕως νά ἀπολαύσετε τὸν γάμον. Φυλάζετε τὸ σῶμα σας ἀμόλυντον, δηλαδή τὸν ναόν τοῦ Θεοῦ ὡς εἶπομεν. Δέν λέγω μόνον τούς νέους ὅπου ἡξεύρουν τὰ ἱερά γράμματα ἀλλά καί τούς ἀγραμμάτους πιστούς νέους, τὸν ἴδιο δρόμο νά ἀκολουθήσουν. Καί ὅσοι ἔχετε ἀπό τούς γονεῖς σας περιστατικά [προφανῶς λέγει ὑποστατικά τὸ κείμενο] καί οἱ γονεῖς σας ζῶσιν καί εἴσθε ὑπὸ τὴν διοίκησίν των, τὰ περιστατικά [διάβαζε ὑποστατικά] (ἀμπέλια, χωράφια, περιβόλια καί ἄλλα ὅπου σᾶς δίδουν καρπούς) εἰς αὐτὰ νά καταγίνεσθε καί ὄχι εἰς ἀλισβερίσια». Ἄν στὸν Νεκτάριο Τέρπο ἡ ἁμαρτία ἐκδηλώνεται καί στίς δοσολογίαις τῆς ἀγορᾶς, στὸν Ἀργύρη Φιλιππίδη πού βγαίνει ἀπὸ μιὰ κοινωνία ἀνοιχτῆ σ' αὐτὴ τὴν τελευταία, ἡ ἀγορὰ καθεαυτὴ συνεπάγεται τὴν ἁμαρτία, εἶναι καθεαυτὴ ἠθικὴ ἀπαξία. Γιὰ τὸν Νεκτάριο ἡ ἀπαξία (ἡ κλοπὴ) συνίσταται στὴν ὑπέρβαση τῆς ἠθικῆς καί οικονομικῆς νόρμας: ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀγορᾶς εἶναι «κλέφτης» ὄχι γιατί συμμετέχει στὴν ἀγορὰ, ἀλλά γιατί ὑπερβαίνει τούς κανόνες τῆς πούλωντας μὲ δόλο (τροποποιώντας τὰ μέτρα καί τὰ σταθμά, νοθεύοντας τὰ προϊόντα)· γιατί ὑπερβαίνει τίς ἀντιστοιχίαις τῶν φυσικῶν καί νομισματικῶν ἀξιῶν μέσω τῆς προαγορᾶς τῶν προϊόντων σὲ χαμηλές τιμές, γιατί δανεῖζει μὲ ὑψηλὸ ἐπιτόκιο. Ὅ,τι γιὰ τὸν Νεκτάριο συνιστᾷ ὑπέρβαση, γιὰ τὸν Φιλιππίδη ἀποτελεῖ ἐγγενές χαρακτηριστικὸ τῆς ἀγορᾶς, πού μεταφράζεται σὲ ἀτομικὴ ἁμαρτία: «Τὰ ἀλισβερίσια τοῦ μὲν καιροῦ καί πάντα εἶναι κλεψιές, ἀπὸ τὸν μικρὸν ἕως τὸν μεγάλον πραγματευτὴν. Ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου πωλεῖ τὰ χορτάρια καί λάχανα, ἕως ἐκεῖνον ὅπου πωλεῖ τὰ χρυσικά, κριμέζια καί λουλάκια, ὅλοι αὐτοὶ κλέπται καί υπερήφανοι. Καί ποτέ, οὔτε ἐδῶ οὔτε εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν ἔχουν συγχώρησιν. Πάσχουν μόνον διὰ νά θησαυρίσουν καί νά τούς τιμήσουν καί νά τούς εἰποῦν χρησίμους πραγματευτάς». Ἀπαξιῶνεται ἔτσι μιὰ κοινωνικὴ τάξη, οἱ «ἐντιμοὶ» καί «χρήσιμοι» πραγματευτές, πού ἔχει βρεῖ τὴ θέση τῆς στίς ὑψηλές βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας καί καταξιοθεῖ στὴ συλλογικὴ συνείδηση· ἀπαξιῶνεται μάλιστα ἡ εὐεργετικὴ τῶν λειτουργία, μέσω τῆς ὁποίας ἐνσωματώνονται στὸ σύστημα τῶν κοινωνικῶν ἀμοιβαιοτήτων: «Βλέπω τὸν Χριστὸν μας ὅπου εἰς τὸ Εὐαγγέλιον λέγει τὸ ληστρικότερον γένος τῶν πραγματευτῶν καί ὅσοι κάνουν τὸν τρανὸν πραγματευτὴν ἐβγαίνουν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, ἐπειδὴ καί ἔπασαν εἰς τὴν ἀδικίαν, εἰς τὸ χεῖρον, εἰς τὴν λάσπην. Καί τόσον τούς μωραίνει αὕτη ἡ ἁμαρτία, κλέπτουν [δέκα;] καί δίδουν ἓνα ἐλεημοσύνην». Ἡ καταδικὴ τῆς ἀγορᾶς δέν ὑπάρχει σὲ ἓνα ἄλλο ἔργο τοῦ Φιλιππίδη, τὴ *Μερικὴ Γεωγραφία*: γεμάτο κι αὐτὸ ἀπὸ ἠθικῆς κρίσεις, ὅπου ἐξαίρεται ἡ παιδεία (φτάνει νά μὴν «ἐγγίξει» τὰ δόγματα), ἡ ἐλεημοσύνη, ἡ ὁμόνοια, ἡ φιλοπονία, δὲ φτάνει στίς ἀπολυτότητες τοῦ *Βιβλίου Ἠθικοῦ*, ἀπ' ὅπου προέρχονται τὰ χωρία πού σχολιάζουμε ἐδῶ. Πραγματολογικὴ, ἡ *Μερικὴ Γεωγραφία* ἀποδίδει τὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν πού ὑφίσταται στὴν πραγματικότητα.*

Ἐτσι, ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία δέν ὀρίζεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς κάθε ἀπασχόλησης ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπίπτωση τῆς καθεμιᾶς στὴ συγκρότηση τῆς κοινωνικῆς μορφολογίας: ἡ κοινωνία διαίρεται σὲ τρεῖς «τάξεις», καθεμιὰ ὥστόσο ἀπ' αὐτὲς ἐ-

δράζεται σέ εισοδηματικές καί μόνο πραγματικότητες. Ἄν σχεδόν κατά κανόνα τήν πρώτη «τάξη» τήν ἀπαρτίζουν ἐκεῖνοι πού ἔχουν «ὑποστατικά», οἱ γαιοκτημονες, τήν ἀπαρτίζουν, ἐδῶ καί κεῖ, οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἐμπορίου καί τῶν χρηματιστικῶν παιχιδιῶν. Δέν εἶναι ἡ κατοχή τῆς γῆς ἐκεῖνη πού ὀρίζει τήν ἔνταξη στήν πρώτη «τάξη»: εἶναι, ἀντίθετα, ἡ ἐξάσκηση τῆς κυρίαρχης οικονομικῆς δραστηριότητας. Στό *Βιβλίον Ἠθικό*, γραμμένο δυό χρόνια (στά 1817) μετά τή *Μερική Γεωγραφία*, μοναδική πηγή τῶν ἀξιῶν, μοναδικός οικονομικός δρόμος πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει στίς ἀξίες αὐτές, εἶναι ἡ γῆ, ἡ ἀγροτική οἰκονομία· συνιστᾷ ἓνα ιδεῶδες καί παρουσιάζεται μέ εἰδυλλιακά χρώματα: «*Τά περιβόλια δίδουν καρπό διά νά ζεῖτε ἀσκανδάλιστα καί οὔτε ψεύματα ξεύρουσι, οὔτε κινδύνους ἐν τῇ θαλάσση, οὔτε κινδύνους εἰς τά μαγαζιά. Ἀλλά προσμένετε πάντοτε ἀπό τήν δρόσον τοῦ οὐρανοῦ. Καί εἶναι, ὅταν γίνονται, μία εὐτυχία μεγαλοτάτη εἰς τά σπίτια σας. Τό πορνό πηγαίνετε, τό βράδν γυρίζετε εἰς τά σπίτια σας. Σᾶς χαίρονται τά τέκνα σας τούς ὑπανδρευμένους, σᾶς χαίρονται οἱ γονεῖς σας, σᾶς χαίρονται οἱ γυναῖκες σας. Ἐξοδεύετε ἀπό αὐτά ὅπου σᾶς ἔδωκεν ὁ Θεός ἐκ τῆς δρόσου τοῦ οὐρανοῦ. Εἶναι τά πουγγία σας εὐτυχισμένα. Ζεῖτε δηλαδή ἀπό τούς κόπους σας. Ἀπό τά ἔργα τῶν χειρῶν σας, μέ τόν ἰδρῶτα τοῦ προσώπου σας. Ζεῖτε καλῶς καί ἀναπαυμένα μέ τοῦτον τόν τρόπον». Γιατί ἡ ἐργασία εἶναι ἀξία, ἐνῶ ἡ ὀκνηρία εἶναι «κατηραμένη» («ἐξυπνήσατε καί μήν κοιμᾶσθε· ὁ πολὺς ὕπνος χοντραίνει τόν νοῦν, κάμνει τό σῶμα σας δλο ὀκνηρόν»), ἀρμῶζει καί στούς ἀνθρώπους τῆς προσευχῆς, στούς μοναχοὺς, ἀλλά ἡ ἐργασία στό κύκλωμα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας εἶναι ἡ ἰδανική. Ὁ πρματευτής κινδυνεύει τόσο γιατί τό ἐπάγγελμά του τόν ὀδηγεῖ αὐτόματα στήν ἀμαρτία ὅσο καί γιατί συνεπάγεται τήν προσωπική καί οἰκογενειακή ἀποδιάρθρωση. Ὁδηγεῖ τό ἐπάγγελμα αὐτόματα στήν ἀμαρτία, γιατί προϋπόθεση τῆς ἐμπορίας εἶναι τό ψεῦδος: «*Ἀκούσατε τῆς μικρῆς τάξεως οἱ πρματευτές. Εἰς τόν κάθε λόγον τοῦ ἀγοραστοῦ, ὅσον νά τόν κάμει νά πάρει τήν πρματέιαν, θέ νά κάμει ἑκατόν ὀρκους ψευδεῖς. Ἰδοῦ λοιπόν μία παράβασις. [...] Καί τοῦτο διατί; Διά νά στερεώσουν τά ψεύματα ὅπου ὀμιλοῦν. [...] Ἄς στοχασθοῦν καί οἱ μεγαλύτεροι πρματευταί καί ἄς ἐρωτήσουν τήν συνείδησίν των καί ἄς κάμουν μέ τόν ἑαυτόν τους». Συνεπάγεται ἡ ἐμπορία τήν προσωπική καί οἰκογενειακή ἀποδιάρθρωση, ἀναιρεῖ τήν «ἀβραμιαία ζωή», γιατί ὁ πρματευτής «*χωρίζεται ἀπό τό σπίτι του, ἀπό τούς ἐδικούς μακραίνει. Λυποῦνται οἱ ἐδικοί τήν ἀναχώρησίν του, λυπᾶται αὐτός ὅπου δέν τούς βλέπει. Καί λοιπόν ἓνας διά τήν Εὐρώπην καί ἄλλος διά τήν Ἀνατολήν καί ἄλλος διά τήν Ρουσσίαν καί ἄλλος διά τήν Ἀφρικὴν. Ἄλλος τοῦ ἔρχεται μούρλια, ἐξηφανίσθη τό καράβι του. Ἄλλος λυπᾶται τό μαγαζί του, ἄλλους τούς ἔκαψεν ἡ φωτιά. Καί ἐν ἐνὶ λόγῳ θλίψεις καί βάσανα. Καί τέλος πάντων ἓνας πρματευτής δέν ἡμπορεῖ νά ζῆσει ζωήν χωρίς θλίψιν καί ταραχήν τῆς κεφαλῆς του. Λοιπόν διά ἓνα μόνον: μέ τό στόμα νά τόν θεωροῦν χρήσιμον καί τά μέσα του αὐτός τά ξεῦρει, ἐπειδή χωρίς θλίψιν δέν ἡμπορεῖ νά ζῆσει». Τήν «ἀβραμιαία ζωή» τήν πετυχαίνουν ὅσοι ζοῦν «*μέ περιβόλια, μέ τούς καρπούς τῶν δένδρων*».***

Ἄλλά τά περιβόλια καί τά ὑποστατικά δέν εἶναι κλῆρος καθενός: γι' αὐτό καί ἡ διδασκαλία τοῦ Φιλιππίδη στρέφεται σ' ἐκεῖνους πού ἔχουν πατρογονικά

ἀγροτικά ἀγαθά· τούς καλεῖ νά μή μεταπηδήσουν σέ ἄλλη οἰκονομική δραστηριότητα, δηλαδή στό ἐμπόριο. Εἶναι ἐμφανής ἡ ἀντίδραση τοῦ γαιοκτῆμονα, ὁ ὁποῖος δέν ἐπιζητεῖ τόσο τήν οἰκονομική κυριαρχία ὅσο τή διατήρηση τῆς ἰσορροπίας πού εἶχε ἀποκατασταθεῖ στό ἐσωτερικό τῶν οἰκογενειακῶν ἐκμεταλλεύσεων. Τό ζητούμενο εἶναι ἡ διαιώνιση αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖται ἀπό τίς διαρροές πού διοχετεύονται στό ἐμπόριο. Κύριο χαρακτηριστικό τῆς οἰκογενειακῆς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, τήν ὁποία ἐξαίρει ὁ Φιλιππίδης, εἶναι ἡ αὐτοκατανάλωση, ἡ αὐτάρκεια καί στό ἐπίπεδο ἀκόμη τῶν βιοτεχνικῶν ἀγαθῶν. «*Νά καταγίνεσθε —συμβουλευεῖ τίς νέες— εἰς τές ὑποθέσεις τῶν γονέων σας, ὁσες μέσα εἰς τό σπίτι γίνονται· νά τές κάμνετε καί νά μήν εἴσθε ἀργές· καί ἡ ὀκνηρία εἶναι ἁμαρτία. [...] Νά μήν προσμένετε νά ἀγοράζετε πανί νά κάμνετε ὑποκάμισα· νά μαθαίνετε, ὡς εἶπον, τά ἐργόχειρα τῶν γονέων σας καί τῶν καλῶν γυναικῶν*». Ἡ οἰκονομική ἰσορροπία πού ἐπιζητεῖται μέσω τῆς ἀποφυγῆς, ὅσο γίνεται, τῆς ἀγορᾶς, πηγαίνει μαζί μέ μιᾶ ἄλλη ἰσορροπία πού συνίσταται στήν πατρική ἐξουσία καί σέ μιᾶ σειρά καταναγκασμῶν μέσω τῶν ὁποίων κερδίζεται ἡ ἀρετή: γιά τούς νέους συνοψίζεται στή σεξουαλική στέρηση καί στήν ἀπαγόρευση, συνεπῶς, ὅλων τῶν συμπεριφορῶν καί τῶν κοινωνικῶν μεθεξέων πού συνεπάγονται, πού θεωροῦνται ὅτι ἀντικεινται στό ὕψιστο προγαμιαῖο ἀγαθό, στήν παρθενία — τό γέλιο, τό παιχνίδι, ὁ χορός, «*πομπή τοῦ Σατανᾶ*», ἀπ' ὅπου «*γεννῶνται ὀρέξεις σατανικαί, ἐπιθυμίαι ἀσελεγεῖς καί ὀφθαλμοπορνεία καί ἄλλα πολλά σατανικά πάθη τῆς ἀλόγου σαρκός*». Βρισκόμαστε στή λογική τοῦ Πηδάλιου πού «*ἐκβάλλει*» τά «*ἐρωτικά βιβλία [...] ὁμοίως καί τά γελωτοποιά καί ἀσεμνα*».

Στίς ἀπολυτότητες τοῦ Φιλιππίδη ἀντιπαρτίθενται ἄλλες μετριασμένες κρίσεις, σύμφωνες κι αὐτές κ' ἐκεῖνες μέ τό διαιώνιο «*κατ' οἰκονομία*» σύστημα στό ὁποῖο ἀνήκει, μέ τό σύστημα τῶν προσαρμογῶν καί τῶν διαβαθμίσεων: ἔτσι, ἂν ἀπό τή μιᾶ μεριά ὁ πραγματευτής σέρνει μαζί του τήν ἁμαρτία καί τή «*θλίψη*», ἀπό τήν ἄλλη εἶναι ὁ σύζυγος πού μέ τήν πράξη του κατακυρώνει τό μεγάλο ἀγαθό πού εἶναι ἡ οἰκογένεια: «*Λοιπόν, ὡς εἶπομεν, νά ἔχετε ὑπομονήν καί νά τόν τιμᾶτε ὡς αὐθέντην σας. Στοχασθεῖτε· αὐτός ὁ ἄνδρας ἐβγαίνει εἰς τά ξένα: διά νά ἀποκτήσει νά φέρει εἰς τό σπίτι του, αὐτός ὑβρίζεται, αὐτός κινδυνεὺει εἰς τήν θάλασσαν, αὐτός κινδυνεὺει εἰς τήν ξηράν. Διά ποῖον ἄλλον; Διά νά ἀποκτήσει νά φέρει εἰς τό σπίτι του, δηλαδή εἰς τήν γυναῖκα του. Ἐπειδή τό σπίτι τοῦ κάθε ἀνδρός ὑπανδρευμένου εἶναι ἡ ἰδία αὐτοῦ γυναῖκα*».

Ἡ ἀγορά δέ γίνεται νά μήν εἰσβάλει στή ζωή: μόνο πού τά ἀγαθά της —πρόκειται προφανῶς γιά ἀγαθά πού δέν ἔχουν νά κάμουν μέ τή διατροφή— θά πρέπει νά κατανέμονται ἀνάλογα μέ τήν κοινωνική βαθμίδα στήν ὁποία καθένας ἀνήκει. Συμβουλές πρὸς τή σύζυγο πού θέλει νά ἀποκτήσει κάτι γιά τήν ἴδια ἢ γιά τό σπίτι: «*Πλὴν νά ζητήσεις ἐκεῖνο [πού] στοχάζεσαι καί σᾶς συμφέρνει. Ἐκεῖνο δηλαδή ὅπου [εἶναι] τῆς τιμῆς σας, ἐκεῖνο ὅπου τῆς δυνάμεώς σας, κάτι τι παρακάτω καί κάμετε. Διὰτί, ὅταν κάμνετε ἐκεῖνον ὅπου εἶναι ἐξω ἀπό τό πρέπον σας, σᾶς φθονοῦν οἱ ἄνθρωποι καί σᾶς ἐχθρεύονται. Καί ὄχι μόνον οἱ ἄνθρωποι, ἀλλά πίπτετε καί εἰς ἁμαρτίαν καί ἀγανακτεῖτε καί τόν ἴδιον τόν Θεόν, ἐπειδή καί*

κάνετε υπερηφάνεια. Και αυτή είναι, ως γνωστόν σας, έωσφορική άμαρτία και είναι πάθος αγιάτρευτον. Έπειδή και όλαι αι άλλαι άμαρτίαι έχουν τό 'ήμαρτον', δηλαδή τήν μετάνοιαν, ή δέ υπερηφάνεια δέν διορθώνεται». Οί δαπάνες πού ξεπερνούν τό έπιτρεπτό «χαλνοῦν» τά σπίτια και «όργίζουσι» τό Θεό, όχι άποκλειστικά γιατί είναι ένδεχομένως άνατρεπτικές του οίκογενειακού προϋπολογισμού, αλλά γιατί δημιουργούσι πρόσβαση σε άγαθά τά όποια άνήκουσι σε άλλη κοινωνική τάξη, γιατί άνατρέπουσι τόν κοινωνικό συμβολισμό της ένδυματολογίας: «Ένας ευγενής και μεγάλος άνθρωπος μέ όφίκιον βασιλικόν έκαμε της γυναικός του λαμπρόν και χρυσοῦν φόρεμα, ως του έπαγγέλματος της βασιλικής αύλης. Τοιούτον φόρεμα, όταν και έσεις τό κάνετε, δέν είσθε τρελλός και μωρός; Βέβαια, έτσι είσθε· έπειδή έκάματε εκείνο όπου δέν σας πρέπει. Είδειτε, λοιπόν, πώς κατακρίνεσθε από τόν κόσμον και πώς παροργίζετε τόν Θεόν». Όπως συμβαίνει μέ τίς παρορτύψεις στους γιούς των γαιοκτημόνων, έτσι και δώ τό ζητούμενο είναι νά μήν ξεπερνιέται ή δοσμένη κατανομή των κοινωνιών, έγγυητής της όποίας είναι ό Θεός.

Μέ όσα έπικαλέστηκα, θέλησα νά έπισημάνω τίς μεγάλες διάρκειες της άγροτικής οικονομίας, όπως άντανακλώνται στο έπίπεδο των νοοτροπιών. Η μεγάλη αύτή διάρκεια παραπέμπει, όπως πολλές φορές επανέλαβα, στην άυτοκατανάλωση, στη διαφορετικού τύπου από τόν σημερινό λειτουργία του νομίσματος· στην κοινωνική —σε τελευταία άνάλυση— χρήση του πλούτου και συγκεκριμένα του νομίσματος, πού είναι καιριο σύμβολο του πλούτου. Πρόκειται για μία πραγματικότητα, της όποίας είχαν άπόλυτη συνείδηση οί άνθρωποι της έποχής: για τήν πραγματικότητα όπου τό βασικό χαρακτηριστικό είναι ή άποφυγή του μείζονος κόπου, ή έλλειμματικότητα των έρεθισμάτων της άγοράς. Όστόσο ή φορολογική ύποχρέωση, ή καταβαλλόμενη σε χρήμα, δημιουργεί στο έσωτερικό της οικονομίας αύτης ένα έξωοικονομικό καταναγκασμό πού όδηγοῦσε σε κάποια σχέση μέ τήν άγορά άμηση μέ τήν συμμετοχή στο παζάρι, έμηση μέ τήν παρέμβαση των δανειστών, των τοκογλύφων. Αυτό του μηχανισμού είχαν συνείδηση οί μάρτυρες της έποχής. Θά αναφερθώ, για μιάν άκόμη φορά, σε μία ένδεικτικότερη περίπτωση, στις άντιδράσεις του Grimani, Βενετού Προνοητή της Πελοποννήσου, ό όποιος έπισημαίνοντας τήν άπροθυμία του πληθυσμού νά αύξησει τήν παραγωγή, παρατηρεί ότι τήν έποχή της Τουρκοκρατίας τά πράγματα πήγαιναν καλύτερα για τόν άπλούστατο λόγο ότι καθώς οί κάτοικοι ήταν ύποχρεωμένοι νά καταβάλλουσι φόρο σε χρήμα αναγκάζονταν νά επιδίδονται στην καλλιέργεια, νά εργάζονται. Από μόνοι τους, άρκοῦνται στο τίποτε. Γι' αύτό και προτείνει νά άνέβουσι οί έννοικιάσεις, για νά προκληθεί μέ τόν τρόπο αυτόν έξωοικονομικός καταναγκασμός πού θά όδηγήσει στην άπόκτηση χρήματος μέσω της έμπορευματοποίησης των πλεονασμάτων και έτσι θά ίκανοποιούσαν και ή φοροληπτική άπαίτηση της έξουσίας.

Υπάρχει, λοιπόν, συνείδηση του έξωοικονομικού καταναγκασμού, ό όποιος όδηγοῦσε σε ένα σχετικό και ιδιότυπο εκχρηματισμό των άγροτικών οίκονομών. Τό μηχανισμό αυτόν μάρτυρες σάν τόν Τέρπο και τόν Παπασυναδινό τόν ξέρουσι καλά. Στην περίπτωση του Παπασυναδινού προτείνεται ή έξισορρό-

πηση: ένα μέρος του εισοδήματος για το φόρο, ένα για την αυτοκατανάλωση, ένα για την αγορά, αυτή που επιτρέπει την εισροή καθαρών χρηματικών εσόδων στην οικογένεια. Προϋπόθεση για την εξισορρόπηση είναι το αντίθετο ακριβώς της αρχής του ελάσσονος κόπου: οι πηγές των εισοδημάτων δεν πρέπει μόνο να διατηρούνται, αλλά και να επεκτείνονται. Στην περίπτωση του Τέρπου έχουμε μια άκρεια λύση: όσο γίνεται μικρότερη συμμετοχή στην αγορά και, στο βαθμό όπου υπάρχει συμμετοχή, να εξυπηρετεί κυρίως τα δικαιώματα του Καίσαρα. Στη λογική αυτή αντιστοιχεί, στην πράξη, ένας μηχανισμός αυτοσυντήρησης και κοινωνικής κινητικότητας· ή τελευταία, ωστόσο, λειτουργεί ένσωματικά στο οικονομικό επίπεδο, για να απογειωθεί στο ιδεολογικό. Η απογείωση αυτή εκφράζεται με ένσυνείδητες στάσεις που δεν υπεισέρχονται στα αίτούμενα της αποψινης μας συνάντησης, που είναι αφιερωμένη στις μεγάλες οικονομικές αδράνειες και στα ιδεολογικά τους απεικάσματα. Οι τρεις μάρτυρες τους οποίους επικαλεστήκαμε άντλούν την αξιολογία τους από τις ίδιες πηγές, από το θρησκευτικό λόγο: παρά τις μερικεύσεις μέσω των οποίων οργανώνεται ή χρήση του, στην ουσία διαρθρώνει τον γενικό και γενικευόμενο μηχανισμό ιδεολογικής ένσωμάτωσης.

Συζήτηση

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Τό λόγο έχει τώρα ό κ. Λεάνδρος Βρανούσης.

Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ: Παρακολουθῶ, όσο μπορῶ, καί χαίρομαι πάντοτε τήν προσπέλαση καί τήν «ἀνατομία» πού ἐπιχειρεῖ σέ ἱστορικά θέματα ὁ ἀγαπητός Σπύρος Ἀσόραχάς — προσπέλαση καί «ἀνατομία» πού ἐπιχειρεῖ μέ τόν δικό του τρόπο, γιά νά εἰσχωρήσει σέ θέματα οἰκονομικά, δημογραφικά καί ἄλλα παρόμοια. Πρόκειται γιά μεθόδους καί θέματα πού ἐγώ τουλάχιστον, ὅπως καί πολλοί ἄλλοι (εἴτε τό ὁμολογοῦν εἴτε ὄχι), δέν εἶμαστε πάντοτε προετοιμασμένοι νά παρακολουθήσουμε· εἶναι ὁμως χρήσιμο νά τά πληροφοροῦμαστε· ἤ, τουλάχιστον, νά ὑποψιαζόμαστε τά σχετικά προβλήματα.

Ἐκεῖνο πού διδαχθήκαμε, πάντως, εἶναι ὅτι ἡ ἀναζήτηση καί ἡ προσπέλαση τῶν πηγῶν γίνεται ἀπό πολλές ἀφετηρίες καί μέ πολλές κατευθύνσεις — πολλές καί διαφορετικές ὀπτικές γωνίες. Ἵσως μᾶς βαραίνει πάντοτε ἡ «παιδαγωγούσα Ἱστορία», πού πολύ καλλιεργήθηκε ἀνέκαθεν καί ἐξακολουθεῖ νά καλλιεργεῖται. Μποροῦμε, πάντως, χωρίς νά παραμερίζουμε ἢ νά ὑποτιμᾶμε τίποτα, νά βλέπουμε κάθε φορά, μέ διαδοχικές προσεγγίσεις καί μέ προσπελάσεις ἀπό πολλές πλευρές, τό πολυεδρικό φαινόμενο πού λέγεται ἱστορική πραγματικότητα, τήν κοινωνία τῆς ἐποχῆς πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Εἰδικότερα μάλιστα τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, περίοδο πού ἀπασχόλησε τούς ἱστοριογράφους σέ μεγάλο ποσοστό ἀπό μία κυρίως σκοπιά, τήν ἐθνική ἢ ἐθνικοαπελευθερωτική. Ἔτσι λ.χ. θεωρήθηκε αὐτονόητο ὅτι τό αἷτημα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας ἦταν παντοῦ καί πάντοτε τό κυρίαρχο — κίνητρο ὄλων σχεδόν τῶν ἀνθρώπων, ὄλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων καί ὄλων τῶν ἐποχῶν. Τέτοιοι ἀναχρονισμοί καί τέ-

τοιες σχηματοποιημένες εκ τῶν ὑστέρων ἀντιλήψεις μᾶς ἔχουν ὀδηγήσει νά χωρίζουμε τοὺς ἀνθρώπους τῆς Τουρκοκρατίας, μέ ὑπεραπλουστεντικές διακρίσεις, σέ δύο κατηγορίες, γιά νά μὴν πῶ στρατόπεδα: ἀπό δῶ οἱ καταδυναστευόμενοι, ἀπό κεῖ οἱ ἄλλοι· ἀπό τή μιά οἱ ἐπικατάρτοι, ἀπό τὴν ἄλλη οἱ ὀσιομάρτυρες.

Ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς μᾶς παρουσίασε ἀπόψε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τὸν πατέρα τοῦ χρονικογράφου τῶν Σερρῶν Παπασυναδινοῦ, τὸν Παπασίδερη, τυπικὸ παράδειγμα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους τῆς Τουρκοκρατίας πού δέν φιλοδόξησαν ἐθνικές δάφνες, ἀλλά προσπάθησαν —πολὺ φυσικὸ καὶ πολὺ ἀνθρώπινο— νά ἐπιβιώσουν καὶ νά ἐπιπλεύσουν· ἑνὸς ἀνθρώπου πού δέν θά τὸν κατατάσσαμε οὔτε στοὺς ἐπιτήδειους τῶν ἀθέμιτων συναλλαγῶν μέ τὴν ἐξουσία, οὔτε στοὺς ἐντελῶς ἄπραγους κι ἀπονήρευτους, ἀλλά στοὺς κοινούς θνητοὺς πού προσπάθησαν, μέ ὄσες ἰκανότητες διέθεταν καὶ μέ ἀρκετὴ κάποτε εὐελιξία, νά ἐπιπλεύσουν, γιά ν' ἀναδειχθοῦν τελικὰ «καλοὶ νοικοκυραῖοι» καὶ ἀξιοὶ ποιμένες τοῦ μικροῦ ποιμνίου τους. Τέτοιου εἶδους ἀνθρώπους, πού δέν ξεπέρασαν τὰ κοινὰ μέτρα καὶ τοὺς γνώριμους γενικούς κανόνες, σπάνια τοὺς προσέχουμε. Ὅσα ἀκούσαμε ἀπόψε δείχνουν ὅτι οἱ περιπτώσεις τέτοιων ἀκριβῶς ἀνθρώπων ἐπιτρέπουν στὸν ἐρευνητὴ νά προσεγγίσει ἀσφαλέστερα τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀπροκατάληπτης πρόσβασης στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα εἶναι ὅσα εἰπώθηκαν γιά τὸ κήρυγμα τοῦ Νεκτάριου Τέρπου καὶ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Πρόχειρα καὶ ἐπιπόλαια θά ἔβρισκε κανεὶς στὴ διδαχὴ τους ἕνα κήρυγμα ἐθελοδοουλείας, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἦταν ἕνα κήρυγμα ἀντίστασης στὴν πλήρη ὑποταγὴ καὶ κατέληξε νά εἶναι ἕνα κήρυγμα ἐθνικῆς ἀντίστασης: «*Προτιμότερο νά πληρώνετε χαράτσι, παρά ν' ἀπαρνηθῆτε τὴν πίστη σας*».

Ἄκουσα ἐπίσης μ' ἐνδιαφέρον ὅσα εἰπώθηκαν γιά τὴν ἀνατροπὴ πού ἐπέρχεται στὶς οἰκονομικὲς ἰσορροπίες: Ἄνεβαίνει τὸ ἐπίπεδο, αὐξάνουν οἱ ἀπαιτήσεις. Εἰσβάλλουν ἀπὸ πολὺ παλιά, καὶ μάλιστα σέ χρόνους καὶ σέ περιοχές πού δέν θά τὸ πιστεύαμε. Ὑπενθυμίζω τὰ παλιά πανηγύρια κι ὅσα συμβαίνει νά ξέρουμε γιά τίς διάφορες «*πραμάτειες*» πού διοχετεύονταν στὴν πελατεία αὐτῶν τῶν πανηγυριῶν. Εἶχα τὴν εὐκαιρία, ἀσχολούμενος μέ τὴ διακίνηση καὶ τὴν πελατεία τοῦ βιβλίου σέ περασμένους αἰῶνες, νά ξανακοιτάξω τὴν ἀλληλογραφία τῶν Γλυκῆδων, καὶ ἰδιαίτερα κάποιες ἐμπορικὲς παραγγελίες τοῦ 1680, ὅπου ἀναγράφονται βιβλία καὶ ἄλλα εἶδη εἰσαγόμενα ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ προοριζόμενα νά διατεθοῦν στὰ ἐμπορικὰ πανηγύρια πού γίνονταν στό Μοσχολοῦρι τῆς Θεσσαλίας, στὴν Ἐλασσόνα καὶ στό Ζιτούνι (πβ. *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Ἀθ. 1982, σ. 368-369). Θά φανταζόταν κανεὶς ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού συρρέουν ἀπὸ τὰ γύρω χωριά, μιά φορὰ τὸ χρόνο, σ' ἕνα τέτοιο παζάρι, ἄνθρωποι τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάμπου, ἀνταλλάσσουν ἀπλῶς τὰ προϊόντα τους καὶ περιορίζουν τίς ἀγορὲς τους σέ εἶδη πρώτης ἀνάγκης. Οἱ κατάλογοι ὁμῶς τῶν ἐμπορευμάτων τὰ ὅποια διακινεῖ σ' αὐτὰ τὰ παζάρια ὁ περιοδεῦων πρᾶματευτῆς περιλαμβάνουν καὶ εἶδη

πού μᾶς ἐντυπωσιάζουν. Θυμᾶμαι λ.χ. τὸ ἀσημόσυρμα καὶ τὸν πάφιλα (ἀσημένιο ἔλασμα), εἶδη πού μαρτυροῦν ὅτι οἱ ἀργυροχρυσόχοι εἶχαν ὑπολογίσιμη πελατεία: φιλοτεχνούσαν ἱερά σκευῆ γιὰ τὶς ἐκκλησίες, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ στολίδια τῆς νύφης καὶ τῶν παλικαριῶν (τσαπράζια, ἀσημοζῶναρα, ἀρμάθες, χαϊμαλιά κ.π.ᾶ.). Στὶς ἀξημένες καὶ ἀξανάμενες ἀπαιτήσεις αὐτῆς τῆς κοινωνίας ἐντάσσονται ἐπίσης τὰ βιβλία πού ἀπορροφᾷ τὸ παζάρι τῆς ἐποχῆς, καὶ ἰδιαίτερα ὀρισμένες κατηγορίες βιβλίων, πέρα ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ τὰ θρησκευτικά. Ἐνάμεσα στὶς ἄλλες πρᾶματιες, θυμᾶμαι ἐπίσης ὅτι ἀναγράφονται στὶς σχετικὲς παραγγελίες «καθρέπτες διὰ μπαρμπέρηδες» καὶ —ἀπὸ τὰ πῶ ἀπροσδόκητα— τραπουλόχαρτα! Ὅλες αὐτές οἱ «πολυτέλειες» πρὶν ἀπὸ τρεῖς ὀλόκληρους αἰῶνες (γύρω στὰ 1680) καὶ σὲ μιά ἀπόμακρη περιοχὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐνδοχωρᾶς πού ἐλάχιστα τὴν ξέρουμε.

Στὰ θέματα τοῦ σημερινοῦ σεμιναρίου εἶχα ἰδεῖ ν' ἀναγράφεται καὶ τὸ λεγόμενο *Χρονικὸ τῶν Σερρῶν* τοῦ Παπασυναδινοῦ καὶ τὴν περίμενα τὴν πρόσκληση τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ νὰ ἐκθέσω ὅσα σὲ κάποια συνάντησή μας, πρὶν ἀπὸ καιρὸ, τὸ ἔφερε ὁ λόγος καὶ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τοῦ ἀνακοινώσω σχετικὰ μὲ τὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου καὶ τὶς διαπιστώσεις πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν προσεκτικότερη ἐξέτασή του. Ἀνακοινῶνω λοιπὸν κι ἐδῶ ἀπόψε (συνοπτικά, κατ' ἀνάγκην, ἐπιφυλασσόμενος νὰ τ' ἀναπτύξω ἄλλοτε κι ἄλλοῦ) μερικὰ ἀπὸ τὰ σχετικὰ πορίσματα:

1. Τὸ δ η μ ο σ ι ε υ μ ἔ ν ο κ ε ἰ μ ἔ ν ο τοῦ Παπασυναδινοῦ, αὐτὸ πού εἶναι γνωστὸ, δὲν εἶναι ὁ ὕ τ ε τ ὄ μ ι σ ὸ ἀπ' ὅσο περιέχεται στὸ χειρόγραφο του.

2. Ὁ Σπ. Λάμπρος, ὅταν κατέγραφε τὰ περιεχόμενα τοῦ ἀγιορείτικου τούτου χειρογράφου (3226/153), καθὼς καὶ ὄσες φορές ἀναφέρθηκε σ' αὐτό, παρουσιάζοντας διάφορα κείμενα πού εἶχε σταχυολογήσει ἀπὸ τὶς σελίδες του, εἶχε σχηματίσει καὶ μᾶς κληροδότησε τὴ σφαλερὴ γνώμη ὅτι ὁ κώδικας περιέχει τέσσερα διαφορετικὰ κείμενα, ἔμμετρα καὶ πεζὰ, ἄσχετα μεταξὺ τους. Προσεκτικότερη ἐξέταση ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι: Ὅλο τὸ χειρόγραφο, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, εἶναι ἕ ν α κ α ἰ ἔ ν ι α ἰ ὀ ἔ ρ γ ο, σύνθεση τοῦ Παπασυναδινοῦ, τοῦ ὁποῦ εἶναι καὶ α ὕ τ ὄ γ ρ α φ ο.

3. Ὁ κώδικας δὲν ἀποτελεῖ, ὅπως θὰ νόμιζε κανεὶς, μιά πρώτη κατάστρωση τῶν κειμένων πού περιέχει (δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ χρονογραφικὰ σημειώματα καὶ διάφορα ἐρανίσματα ριγμένα στὴν τύχη καὶ καταγραμμένα κατὰ καιροὺς), ἀλλ' εἶναι τὸ κ α θ α ρ ο γ ρ α μ μ ἔ ν ο χειρόγραφο τοῦ ἔργου, ἑνὸς ἔργου πού τὸ εἶχε ἤδη συνθέσει ὁ Παπασυναδινός (ἄσχετο ἂν καθαρογράφοντάς το ἔκρινε σκόπιμο —καὶ ὄχι μιά καὶ μόνη φορά— νὰ τὸ προεκτείνει καὶ πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου τὸ εἶχε σταματήσει).

4. Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ στὴν κ ω δ ι κ ο λ ο γ ι κ ῆ ἐ ξ ἔ τ α σ η τοῦ χειρογράφου, πρέπει νὰ πῶ ὅμως ὅτι στὸ τέλος τοῦ κάθε φύλλου, κάτω δεξιά, ὁ Παπασυναδινός προσθέτει πάντοτε τὴν πρώτη λέξη τοῦ ἐπομένου· ἔτσι ἐλέγχουμε ἂν τὸ κείμενο συνεχίζεται κανονικὰ ἢ παρουσιάζει χάσμα. Καὶ πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσω ὅτι ὁ Παπασυναδινός εἶχε ἀριθμήσει τὸ κύριο σῶμα τοῦ χειρογράφου

κατά τετράδια (α έως ω), πράγμα που μᾶς ἐπιτρέπει νά διαπιστώσουμε ποιά «τετράδια» (ὀκτάφυλλα = δεκαεξασέλιδα) εἶναι λειψά καί νά προσδιορίσουμε πόσα φύλλα λείπουν ἀπό τό καθένα, στά σημεία ὅπου ἐπισημαίνουμε χάσμα. Μ' αὐτό τόν τρόπο διαπιστώνω ὅτι, ὅταν μεταγενέστερο χέρι (τοῦ περασμένου αἰώνα) πρόσθεσε στόν κώδικα ἀρίθμηση κατά φύλλα, προϋπήρχαν ἤδη ὀρισμένα χάσματα, τά ὁποῖα δέν ἐπισημάνθηκαν (ἔλειπαν: ἓνα φύλλο ἀνάμεσα στά φύλλα 47 καί 48, δύο πρὶν ἀπό τό φ. 61, δύο ἀνάμεσα στά φύλλα 113 καί 114). Σήμερα λείπουν κι ἄλλα. Τό κείμενο τῶν φύλλων πού εἶχαν ἀπό παλιά χαθεῖ μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Ἀλλά τό πρόβλημά μας δέν εἶναι μόνον αὐτό. Παρατηρῶ ὅτι ὁ Παπασυναδινός στίς χρονογραφικές του ἀναγραφές σημειώνει συνήθως τή χρονολογία μόνο κατά τήν ἔναρξη τοῦ κάθε ἔτους (πού ἄρχιζε πάντοτε 1η Σεπτεμβρίου), ἐνῶ γιά τά μετέπειτα γεγονότα τοῦ ἴδιου ἔτους (1 Σεπτ. ἕως 30 Αὐγ.) ἀρχίζει τήν κάθε παράγραφό του μέ τή φράση «*Τῷ αὐτῷ χρόνῳ*». Εἶναι ἐνδεχόμενο λοιπόν, στά χάσματα πού ἐπισημάναμε, νά μεσολαβοῦσε μετάβαση ἀπό τό προηγούμενο σέ ἐπόμενο ἢ μεθεπόμενο ἔτος (αὐτό συμβαίνει ὅπωςδῆποτε ἀνάμεσα στά φύλλα 47 καί 48). Ἐπομένως, ἐπιβάλλεται ἔ π α ν ἔ λ ε γ χ ο ς κάποιων χ ρ ο ν ο λ ο γ ῆ ἢ σ ε ω ν.

5. Μέ ἐπίκεντρο τίς δικές του περιπέτειες (τίς ὁποῖες αἰσθανόταν, ἀσφαλῶς, ἔντονη τήν ἐπιθυμία νά ἐξιστορήσει) ὁ Παπασυναδινός κατέγραψε πολλά ἀξιωματικὰ συμβάντα τοῦ καιροῦ του (1598-1642), θέλησε ὁμως νά παρουσιάσει ὁ χ ι μ ι ἄ ἁ π λ ῆ χ ρ ο ν ο γ ρ α φ ί α, ἀλλά ἓνα ἔργο πρῶτιστα ἢ ἀποκλειστικά ἠ θ ι κ ο δ ι δ α κ τ ι κ ὸ. Γι' αὐτό καί παρεμβάλλει ἢ ἐπιτάσσει πολυσέλιδες διδαχές, ἀντλημένες ἀπό τήν πλούσια παραινετική φιλολογία τῶν βυζαντινῶν καί τῶν μεταβυζαντινῶν (κάποτε θά ἀνιχνευθοῦν ἴσως καί θά ἐντοπισθοῦν οἱ πηγές καί τά πρότυπά του), ἀλλά καί νοουθεσίες βγαλμένες ἀπό τά περιστατικά πού ἐξιστορεῖ, ἀπό τίς περιπέτειες καί τίς συμφορές τῶν συνανθρώπων του καί τίς δικές του.

6. Μισόν αἰώνα μετά τά πρῶτα σχετικά δημοσιεύματα τοῦ Σπ. Λάμπρου (*Θρηῆνος*: Ἔστια 22, 1886, 821-825 καί Ν.Ε. 5, 1908, 250-256· *Χρονικόν*: ΔΙΕΕ 2, 1888, 640-650), ἐκδίδει τό λεγόμενο *Χρονικόν τῶν Σερρῶν* ὁ Π. Πέννας (Σερραϊκά Χρονικά 1, 1938). Ἀξιόπαινος ὁ ζῆλος τοῦ ἐκδότη, ἀπόκτημα ἢ ἐκδοση, ἀλλά καί ἀναπόφευκτες οἱ συνέπειες τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ ἐρασιτέχνη, ὁ ὁποῖος δέν ὑποψιάζεται τά προβλήματα πού ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει, οὔτε τά νέα προβλήματα πού δημιουργεῖ. Ὁ ἐκδότης α') συνετέλεσε στό νά ἐδραιωθεῖ ἡ σφαλερὴ γνώμη τοῦ Σπ. Λάμπρου ὅτι ὁ κώδικας τοῦ Παπασυναδινοῦ περιέχει τέσσερα ἄσχετα μεταξύ τους κείμενα· β') μᾶς διαβεβαίωσε ὅτι ἐκδίδει ὀλόκληρο τό λεγόμενο *Χρονικόν*· καί γ') μᾶς ἄφησε τήν ἐντύπωση ὅτι τό χειρόγραφο τοῦ Παπασυναδινοῦ δέν εἶχε τίποτε ἄλλο ἀξιόλογο νά μᾶς προσφέρει. — Στό δημοσίευμα τοῦ Π. Πέννα δέν ἐγίνε σαφές ὅτι ἐκδίδονται μ ὄ ν ο ν τά φύλλα 14-90 τοῦ χειρογράφου (ἦτοι τό ἔ ν α τ ρ ῖ τ ο τοῦ συνόλου περίπου) καί δέν δηλώνεται (οὔτε κάν μέ λίγα ἀποσιωπητικά) ὅτι καί τό κείμενο αὐτῶν τῶν φύλλων ἐκδίδεται, καθώς διαπιστώνω, μέ ἀρκετές π α ρ α λ ε ἰ ψ ε ι ς στά ἐνδιάμεσα. Παραλείπονται ἠθικοδιδακτικές παρεκβάσεις τίς ὁποῖες παρεμβάλλει κάθε τόσο στά χρονο-

γραφικά σημειώματά του ό Παπασυναδινός, αλλά, τό χειρότερο, άγνοήθηκαν χρονογραφικά κείμενα πού ύπάρχουν καί στά παραπέρα 110 περίπου φύλλα τοῦ κώδικα, τό περιεχόμενο τῶν όποίων ό Σπ. Λάμπρος καί ό Π. Πέννας θεώρησαν καί χαρακτηρίσαν ώς άσχετη μέ τά προηγούμενα *Παραρνετική συγγραφή*. Δέν έγινε άντιληπτό ή, τό χειρότερο, άγνοήθηκε καί άποσιωπήθηκε, ότι τό λεγόμενο *Χρονικόν* δέν τερματίζεται σέ ένα όρισμένο σημείο καί ή λεγόμενη *Παραρνετική συγγραφή* δέν έχει κάπου εὐδιάκριτη τήν άρχή της. Προσεκτικότερη εξέταση δείχνει ότι, μετά τίς χρονογραφικές σελίδες γιά τό μεγάλο θανατικό τοῦ 1641/2, δ-που, κατά τόν Λάμπρο καί τόν Πέννα, τερματίζεται τό λεγόμενο *Χρονικόν*, ό Παπασυναδινός προεκτείνει τά γραφόμενά του σέ έκτενέστατη διδαχή, αλλά μετά άπό δεκάδες φύλλα ξαναγυρίζει στά συμβάντα τοῦ 1642, συνεχίζοντας τίς χρονογραφικές άναγραφές, προσθέτει πάλι νοουθεσίες καί άτελεύτητα ήθικοθηρ-σκευτικά παραγγέλματα, αλλά εξακολουθεϊ, κάθε τόσο, ν' αναφέρεται σέ προσ-ωπικές του περιπέτειες, σέ ιστορικά συμβάντα καί ιστορικές παραδόσεις τοῦ τό-που του.

Άπό αυτές ακριβώς τίς παραπέρα σελίδες τοῦ χειρογράφου, πού εϊναι, δ-πως εϊπα, περισσότερες άπό τίς μισές τοῦ συνόλου, καί πού άγνοήθηκαν ώς ά-σχετη μέ τά προηγούμενα *Παραρνετική συγγραφή*, σκέφτηκα (μιά καί ήξερα ότι θά μοῦ δοθεϊ ό λόγος) νά σās παρουσιάσω άπόψε ένα δείγμα. Έλπίζω ότι μοῦ παραχωρεϊτε άκόμα λίγα λεπτά...

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Βεβαίως.

Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ: Ό Παπασυναδινός άφηγεϊται πώς κατόρθωσε, μέ δικά του έξοδα καί συνδρομές τῶν ένοριτῶν, νά βροῦν ζωγράφο νά εικονογραφήσει τήν έκκλη-σία τής ένορίας του, τήν Άγία Παρασκευή, πώς καθοδηγοῦσε ό ίδιος τό ζωγρά-φο νά ζωγραφίσει τίς κατάλληλες παραστάσεις, πώς ζωγράφισαν, τέλος, τή Μέλ-λουσα Κρίση, όπου καί παρέστησαν τούς κάθε λογής άμαρτωλούς, γιά νά βλέ-πει τό έκκλησίασμα πώς βασανίζεται στήν Κόλαση ό πόρνος, ό κλέπτης, ό φονεύς, ό άρπαγος, ό άδικος, αλλά καί πίο συγκεκριμένα ό μυλωνάς, ό κρασο-ποῦλος, ό ράπτης, ό άνυφαντής, δλοι όσοι κλέβουν, παρακρατοῦν, νοθεύουν κλπ., οϊ άνάξιοι ιερεϊς, οϊ άρχιερεϊς καί, τέλος, «οϊ βασιλεϊς οϊ άδικοι καί τυ-ραννοι». Όλα αυτά όμως δυσαρέστησαν μερικούς καί άρχισε κατακραυγή κατά τοῦ Παπασυναδινού. Οϊ πίο άδίστακτοι σκέφτηκαν νά τόν καταγγείλουν στους Τούρκους: «...εϊπαν ότι “αὐτός εστόρησεν [=ζωγράφισε] τόν Βασιλέα όπου μās ό-ρίζει [τόν Σουλτάνο] εις τήν Κόλασιν!”· καί επάγαιεν ό σκοπός, ώ αδελφέ, ως νά τό μάθουν οϊ έξω [οϊ άλλόπιστοι] οϊ ήμās κρατοῦντες, έμένα νά καύσουν καί τήν εκκλησίαν εκ θεμελίου νά χαλάσουν· καί σιμά εις αυτά νά άδικηθούν καί άλ-λοι πολλοί...» Κατατρομοκρατημένος ό Παπασυναδινός, τό σκέφτηκε, τό ξανα-σκέφτηκε, ζήτησε τή μεσολάβηση τοῦ δεσπότη, γιά νά κατευνάσει τά πνεύματα, καί πήρε τή μεγάλη άπόφαση: «...καί εγώ έβαλα τόν στοριστήν [τόν ζωγράφο] καί τά έσβησεν όλα εκείνα· καί ετζι έσβησεν ή φλόγα...»

Στίς σελίδες αυτές (φφ.185V,189F), πού θά τίς έλεγα συναρπαστικές, ό Παπα-συναδινός περιγράφει έναργέστατα τίς εικονογραφικές παραστάσεις τῶν εκκλη-σιῶν, ζωντανεύοντας άφηγηματικά τά εικονιζόμενα, σάν νά παρακολουθοῦσε ό

ϊδιος από κοντά σκηνές και πρόσωπα και διαλόγους. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όσα γράφει για τη Μέλλουσα Κρίση, τη γνωστή πολυπρόσωπη παράσταση, που την εμπλουτίζουν οι μεταβυζαντινοί ζωγράφοι με άφθονα λαϊκά στοιχεία, για να εικονίσουν τους κάθε λογής άμαρτωλούς. Μέσα από τα γραφόμενά του καταφαίνεται τό κοινωνικό περιεχόμενο και ή άπήχηση αυτής της παράστασης, αλλά και τό «άνatreπτικό» της πνεύμα, ό έπαναστατικός και άντιστασιακός της χαρακτήρας. Ζωγραφισμένη συνήθως σέ περίοπτη θέση, για έκφοβισμό τών άδικούντων και για παρηγοριά τών άδικουμένων, έγινε στην περίπτωση μας (που δέν ήταν βέβαια ή μόνη) ένας έμμεσος τρόπος, όχι άπλως να δικαιωθούν, αλλά να πάρουν την εκδίκησή τους οί φτωχοί και οί καταδυναστευόμενοι, στιγματίζοντας, δημόσια και «εις αιώνα τόν άπαντα», τους έκμεταλλευτές και τους τύραννους. Ή άντίδραση που προκλήθηκε από την τοιχογραφία του Παπασυναδινού είναι μιά ευγλωττη και πειστικότερη απόδειξη. Όσο ξέρω, είναι ή μόνη μαρτυρία που έχουμε για μιά τέτοια παράσταση, που δέν πρόλαβαν καλά-καλά να τη ζωγραφίσουν και άμέσως ύποχρεώθηκαν, «διά τόν φόβον τών κρατούντων», να την σβήσουν (να την επικαλύψουν, ύποθέτω, με άσβεστοκονίαμα). Τό περιστατικό συνέβη στις Σέρρες, γύρω στά 1630, καθώς ύπολογίζω. Δέν ξέρω άν άλλες πηγές θά μās βοηθούσαν να μάθουμε τό όνομα του ζωγράφου, τό όποιο δέν έκρινε άπαραίτητο (ούτε σκόπιμο ίσως) να τό σημειώσει ό Παπασυναδινός. Ή έκκλησία της Άγίας Παρασκευής, εξάλλου, άποτεφρώθηκε τόν περασμένο αιώνα, κι έτσι δέν ύπάρχει έλπίδα πώς θά βρίσκαμε ίσως κάποτε, κρυμμένη κάτω από τά έπιχρίσματα που την επικάλυψαν, την τοιχογραφία εκείνη του Παπασυναδινού με τό άνatreπτικό της περιεχόμενο¹.

ΑΡ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Ό φίλος Σπύρος Άσδραχάς μου έδωσε την άφορμή να έκφράσω από την πλευρά μου όρισμένες άντιδράσεις, ξεκινώντας από άλλη άφετηρία —άσχολούμαι με την ιστορία της ίατρικής— αλλά βασικά από τις πηγές που μ' ενδιαφέρουν και μένα.

Ή σημασία που δίνει ό Σπ. Άσδραχάς ως προς την περιγραφή του χαρακτήρα ενός άτομου και την άπεικόνισή του, νομίζω ότι θά πρέπει να μās άπασχολεί όταν εξετάζουμε αυτές τις όχι κοινωνικές ομάδες αλλά τις επαγγελματικές κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Νομίζω ότι αυτό άποτελεί ένα πάρα πολύ ενδιαφέρον σημείο.

1. Τώρα που έπεξεργάζομαι τό άπομαγνητοφωνημένο κείμενο της παρέμβασής μου (5 Όκτ. 1982), για να δοθεί στο τυπογραφείο (άρχές του 1984), κυκλοφόρησε τό περ. *Σερραϊκά Χρονικά* τόμ. Θ', 1982-1983, όπου (σελ. 15-128) ό κ. Γ. Καφταντζής προβαίνει σε νέα έκδοση του *Χρονικού*, με είσαγωγή, σχόλια, ευρετήρια. Άξιέπαινος ό ζήλος του εκδότη, ευπρόσδεκτη ή προσφορά, αλλά και πάλι τό χειρόγραφο του Παπασυναδινού δέν εκδίδεται όλόκληρο! Παραλείπονται όχι μονάχα ήθικοδιδασκτικές νουθεσίες, αλλά και άλλα ουσιαστικότερα. Άθλος βέβαια ή μεταγραφή, αλλά και παραναγνώσεις: Στο άκέφαλο στιχούργημα της άρχής (σελ. 20, στίχ. 9 και 11) τό άκατανόητο *έξίσης*, αντί *εύρίσκει* (*εί τι ζητᾶ εύρίσκει*). Στη σελ. 80 (φ.60α) ό τυπογράφος πήδησε και παρέλειψε δύο όλόκληρες άράδες κείμενο άνάμεσα στις λ. *έκαμαν* και *τά ρουφέτια*... Χρήσιμα τά τοπογραφικά κυρίως σχόλια, αλλά στην άπόδοση τών χρονολογιών άγνοήθηκε ότι τό έτος, για τόν Παπασυναδινό και την εποχή του, άρχιζε την 1η Σεπτεμβρίου... Ευπρόσδεκτη ή προσφορά, αλλά ό Παπασυναδινός περιμένει την όριστική έκδόσή του. (Σημείωση Α. Βρανούση.)

Τό δεύτερο σημείο πού ξεκινᾷ πλέον ἀπό τό χρονικό τοῦ Παπασυναδινοῦ μέ τήν περιγραφή τῶν θανάτων εἶναι ἀξιοσημείωτο γιατί δέν τό εἶχα ὑπόψη μου καί νομίζω ὅτι, ὅταν ὁ κ. Βρανούσης θά τό ὀλοκληρώσει, θά ὑπάρχουν περισσότερες πληροφορίες δεδομένου ὅτι, ὅπως ἄκουσα, δέν μᾶς μίλησε γιά τό θανατικό. Ἄλλά γιά μένα ἴσως νά δώσει πληροφορίες γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν τίς ἐπιδημίες, στοιχείο βγαλμένο κατευθείαν ἀπό ἕναν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος καταλάβαινε τί ἀκριβῶς συνέβαινε σέ πολύ μεγάλο ποσοστό γιατί ἦταν ὁ ἀπόηχος τῆς λαϊκῆς ἐντύπωσης.

Στό σημείο αὐτό θά ἤθελα νά ἐπισημάνω κάτι πού ἄκουσα. Ὅταν λέει ὅτι πέθανε ὁ τάδε καί τόν χαρακτηρίζει κτλ., προφανῶς αὐτός εἶχε πεθάνει ἀπό ποδάγρα. Δέν θά σᾶς κουράσω νά σᾶς πῶ σχετικά μέ αὐτήν γιατί προφανῶς ἡ ποδάγρα εἶναι ἕνας γενικός ὀρος πού δέν ἀνταποκρίνεται στά σημερινά ἀπόλυτα ἐπιστημονικά δεδομένα. Τά στοιχεῖα πού δίνει σέ συνδυασμό μέ ἄλλα, π.χ. τά προερχόμενα ἀπό τά ταφολόγια, μποροῦν νά συσχετισθοῦν μέ ἄλλα ἱατρικά δεδομένα ἀπό τά ὁποῖα ἐγώ τουλάχιστον ὡς εἰδικός (γιατρός) μπορῶ νά βγάλω τήν νοσολογία τῆς ἐποχῆς. Αὐτό νομίζω ὅτι εἶναι σιμαντικό, ὄχι μόνο διότι ἀφορᾷ τήν νοσολογία τῆς ἐποχῆς ἀλλά γιατί θά μπορούμε νά συσχετίσουμε τήν νοσολογία μέ τήν οἰκονομία, ἡ ὁποία ἔχει σχέση πρός ἄλλα δεδομένα, τά ὁποῖα ξεκινοῦν ἀπ' τίς ἐπιδημίες: ποιές εἶναι οἱ ἐπιδράσεις τῶν ἐπιδημιῶν ἐπάνω στήν οἰκονομία; Εἶναι τεράστιες.

Ἐδῶ ἐρχόμαστε σέ ἕνα ἄλλο σημείο: συσχετισμός συμπεριφορᾶς προυχόντων, καί νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο ἐπίσης ἀξιόλογο θέμα πού θά πρέπει νά μᾶς ἀπασχολήσει ὄλους ἀπό ὀποιαδήποτε πλευρά καί ἂν βλέπουμε τήν ἱστοριογραφία.

Δέν ξέρω ἂν ὁ Παπασυναδινός ἀναφέρεται στήν συμπεριφορά τοῦ πατέρα του σέ καιρό ἐπιδημίας. Διότι ἀπό ἄλλα στοιχεῖα πού ὑπάρχουν, ἀπό πηγές ὅπως ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ, ἀναφέρεται ἡ συμπεριφορά τοῦ προύχοντα τῆς Σιάτιστας στόν καιρό ἐπιδημίας, τό 1814, ὅταν καταφεύγουν πλέον στόν Ἄλῃ Πασᾶ ζητώντας ἔλεος προκειμένου νά ἀντιμετωπίσουν τίς οἰκονομικές πιέσεις γιά τήν εἰσπραξη τῶν φόρων ἀπό τόν προύχοντα, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχε φύγει καί μακριά —ἐπάνω στά βουνά— γιά νά μή μολυνθεῖ. Ἐνα ἀνάλογο φαινόμενο ἔχουμε στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, πάλι τό 1814 —γιατί ὑπάρχουν καί ἄλλα παραδείγματα— σχετικά μέ τήν διαμάχη τῶν ἰσναφιῶν τῆς Λάρισας μέ τόν μητροπολίτη καί τίς ἐπιστολές πρός τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη κλπ., ὅπου σημειώνουν ἀκριβῶς τήν κατάσταση ἔχοντας ἐγκαταλείψει, ὅπως γράφουν ρητά, τά ἐργαστήριά τους, καί δέν μποροῦν νά ἀνταποκριθοῦν στίς φορολογικές ἀπαιτήσεις τοῦ μητροπολίτη. Ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα ἀξιόλογο σημείο, δηλ. πολλές φορές ἡ συμπεριφορά τοῦ προύχοντα γιά τήν εἰσπραξη τῶν φόρων ἦταν ἐντελῶς διαφορετική. Ὅρισμένες φορές ἔχουμε μείωση τῶν φόρων, ὅπως αὐτό συμβαίνει καί στήν Μακεδονία καί στήν Κρήτη σύμφωνα μέ τά τουρκικά ἐγγράφα πού ἐκδίδει ὁ Σταυρινίδης, ἡ τῆ συλλογή τουρκικῶν ἐγγράφων τοῦ Βασδραβέλη.

Προχωρώντας παρακάτω στίς συγκρίσεις μέ τοὺς προύχοντες, θά ἤθελα νά ἀναφέρω ἕνα ἀξιοσημείωτο ἄγνωστο γεγονός: τό 1749 ὁ περιηγητής Τσάρλεμον

(Charlemont) και κατοπινός πρόεδρος της Έταιρίας των Dilettanti, νέος τότε, πέρασε από τη Νάξο και έγραψε ένα αξιόλογο ταξιδιωτικό τό όποιο είναι άδημοσίευτο. Τώρα τό δουλεύει ό καθηγητής Stanford της Ίρλανδικής Άκαδημίας· έμένα μου έχει παραχωρήσει ό,τι στοιχειό άφορά στους γιατρούς. Ό Charlemont στην Νάξο τό 1749 συναντά τον στρατηγό De Lastic de Vigouroux, ήλικίας τότε 80 χρόνων, ό όποιος είχε καταφύγει εκεί, «άναχωρητής» πλέον, ή μάλλον «μέτοικος-άναχωρητής».

Στό περιηγητικό λοιπόν αυτό δίνονται στοιχειά παραστατικά, άνάλογα προς ό,τι περιγράφει ό Παπασυναδινός για τον πατέρα του. Έάν βάλουμε μαζί τά δύο κείμενα θά δούμε ότι είναι σχεδόν πανομοιότυπα, όσον άφορά τίς αντίδράσεις των λαϊκών τάξεων σε μία έντιμη συμπεριφορά των προυχόντων, κι άς έχουν μεταξύ τους χρονική διαφορά ενός αιώνα και άς είναι οί χρονογράφοι και οί προυχοντες γηγενείς από τή μιά μεριά και ξένοι από τήν άλλη.

Γιά τό χρώμα πού είχαν οί σκούφιες ή γενικότερα για μερικά προνόμια των ραγιάδων έχω νά αναφέρω ένα άνάλογο γεγονός: στην Κωνσταντινούπολη, τον 18ο αιώνα —δέν θυμάμαι άκριβώς— είπε ό Σουλτάνος σ' ένα γιατρό πού τον είχε βοηθήσει πάρα πολύ και τον είχε κάνει καλά νά του ζητήσει, ό,τι θέλει. Ό γιατρός λοιπόν του έζήτησε νά βάψει τό σπίτι του άσπρο και έτσι αυτό ξεχώριζε στο Πέρα ή κάπου άλλου — δέν θυμάμαι άκριβώς σε ποιά συνοικία ήταν. Άργότερα όταν δολοφονήθηκε ό σουλτάνος και τον διαδέχθηκε άλλος, οί άνθρωποι του παλατιού και ό καινούριος σουλτάνος τό πήραν σαν άφορμή και τον άποκεφάλισαν. Πρόσθετα μπορεί κανείς νά αναφέρει τά ένδυματολογικά προνόμια των γιατρών, όπως στη Χίο, όπου τους επέτρεπαν νά φορούν κίτρινα παπούτσια και ένδύματα χρωμάτων άναλόγων μέ αυτά πού χρησιμοποιούσαν οί Τούρκοι. ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Μόνο στο τελευταίο σημείο : έχω τήν έντύπωση ότι είναι διαφορετική ή θέση του κάθε χρώματος μέσα σε μία ένδυματολογική ταξινόμηση πού εκφράζει μία ταξική ή επαγγελματική διαβάθμιση από τήν χρήση του λευκού χρώματος τό όποιο ήταν φυσικό χρώμα τής πρώτης ύλης. Έχουμε λευκές φουστάνελλες, τά πουκάμισα ήταν λευκά — στο βαθμό πού είναι λευκά όταν είναι άπλυτα. Για τό κάλυμμα τής κεφαλής έν πάση περιπτώσει αυτά τά λευκά τά φτιάχνουν Άγιορείτες. Και δέν πρέπει νά είναι μέσα στη διαδικασία μιάς διαμαρτυρίας, μιάς ύπέρβασης τής ένδυματολογικής νόρμας, άπλως έχω τήν έντύπωση ότι είναι τό άβαφο λευκό μαλλί σημείο ένδεχομένως, πάντως είναι εκείνο πού δέν επιβαρύνεται από τήν βαφή.

Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ: Μιά έρώτηση θά ήθελα νά υποβάλω, κυρίως για μία διευκρίνιση, από τον φίλο κ. Άσδραχά. Ό εικόνα πού μās δίνει ό Παπασυναδινός για τον πατέρα του είναι πιθανότατα έξιδανικευμένη. Τά όσα κάνει ό πατέρας του Παπασιδέρης, τά όσα προσφέρει, μās οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ό ίδιος, τουλάχιστον από πλευρά οικονομική, είναι μία έξουσία στον τόπο του. Δέν μπορεί νά προσφέρει τρία τραπέζια τήν ήμέρα, δέν μπορεί νά φιλοξενεί και νά κάνει όσα κάνει, παρά μόνο μ' αυτή τήν προϋπόθεση. Είναι ό «καλός» πρόκριτος. Τό έρώτημα πού θέτω είναι: «Πώς, μέ ποιούς τρόπους αυτός ό καλός πρόκριτος μπόρεσε νά δημιουργήσει πειρουσία, νά άποκτήσει οικονομική επιφάνεια, πού νά γίνε-

ται ἀργότερα εὐεργέτης, εὐεργέτης ἑνός ὁλόκληρου κόσμου; Καί τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἴσως ἐρέθισμα γιὰ παραπέρα ἔρευνα, σχετική μὲ τὸν τρόπο πού ὀδηγήσε κάποιους ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου στὴ θέση τοῦ προκρίτου. Τὴν οἰκονομική τους δύναμη πῶς τὴν ἀπέκτησαν, εἰς βάρους ποιῶν τὴν ἀπέκτησαν; ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Ναί, ἐξυπακούεται πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κοινωνίες ὅπου ἰσχύει ἡ διαστρωμάτωση καὶ ἡ διαφοροποίηση — αὐτὸ εἶναι δεδομένο. Μιλῶ γιὰ τὸ μοντέλο τοῦ πρόκριτου: ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ πρόκριτου ἰδίως στὸ ἐπίπεδο τοῦ «δίνω καὶ δίνεις». Πρόκειται γιὰ κοινωνίες πού προϋποθέτουν τὴν ἀμοιβαιότητα τῶν σχέσεων σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ στηρίζονται σ' αὐτὴ: ἀπὸ τὴν ἀμοιβαιότητα στὴν ἀνταλλαγὴ ὑπηρεσιῶν ὡς τὴν ἀμοιβαιότητα ἀνάμεσα σὲ ἐκείνον πού ἔχει καὶ σὲ ἐκείνον πού δὲν ἔχει. Ἐξυπακούεται ὅτι ἡ συγκέντρωση τοῦ πλοῦτου γίνεται μέσω τῆς κάρπωσης ἑνός πλεονάσματος — εἶναι στὰ δεδομένα. Ἐκείνο πού ἔχει σημασία εἶναι νὰ βλέπει κανεὶς ἂν κάποτε σπάει τὸ μοντέλο αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἂν δηλαδή κάποια στιγμή ἡ ἀμοιβαιότητα γίνεται ἀπαξία. Στὴν περίπτωση τῆς μαρτυρίας τοῦ Παπασυναδινοῦ βρισκόμαστε στὸ *optimum*, ἂν θέλεις, αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ, δὲν ἔχει σπάσει τὸ μοντέλο: ἔτσι πρέπει νὰ συμπεριφέρεται ὁ προύχοντας. Ἐνδεχομένως ὁ πατέρας του νὰ μὴ συμπεριφερόταν ἀποκλειστικά μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀλλὰ τὸ ζήτημα τίθεται ἐδῶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ μοντέλου, τῆς πρότυπης συμπεριφορᾶς. Ἄν πᾶμε λίγο ἀργότερα, στὴ μαρτυρία τοῦ Παπατσῶνη, θὰ δοῦμε ὅτι τοῦτος διαμαρτύρεται γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ μάνα του κατασπαταλοῦσε τὴν περιουσία συντηρώντας καμιά δεκαπενταριά οἰκογένειες, συγγενικές καὶ ἄλλες, καὶ ταῖζοντας κάπου πενήντα περαστικούς τὴν ἡμέρα, τούρκους καὶ ρωμιούς — «τρεῖς φούρνους εἶχομεν εἰς ἐνέργειαν κάθε δύο ἡμέρας». Ἐχει σπάσει πιά τὸ μοντέλο τῆς ἀμοιβαιότητας σ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση, γιατί οἱ ἀνάγκες ἐκροῆς ρευστῶν ἦταν τέτοιες πού δὲν ἐπέτρεπαν τὴν κατασπατάληση τοῦ φυσικοῦ ἀγαθοῦ πού καταναλώνονταν γιὰ τὴ φιλοξενία καὶ τοῦ ὁποίου ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀντιστοιχοῦσε στὸ πρότυπο συμπεριφορᾶς πού περιγράφει ὁ Παπασυναδινός. Στὸ τέλος τίθεται τὸ πρόβλημα ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει κατάφαση ἀπέναντι στὴν πρακτικὴ πού ἰσχύει ὡς πρὸς τὴν ἰδιοποίηση τοῦ πλεονάσματος. Τίποτε δὲ μᾶς λέει ὅτι τὸ κοινωνικὸ σύνολο εἶναι ἐναντίον τῆς πρακτικῆς αὐτῆς· στὴν ὀπτική αὐτὴ ἡ παρατήρησή σου εἶναι χρησιμότερη ἐφόσον στραφεῖ πρὸς τὴ διερεύνηση τῶν μηχανισμῶν ἐνσωμάτωσης τῶν πληθυσμικῶν συνόλων μέσα στὸν κυρίαρχο οἰκονομικὸ μηχανισμό.

Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ: Ἦταν γιὰ μένα ἀποκαλυπτικά ὅσα εἶπε ὁ κ. Σταυρόπουλος. Θὰ ἤθελα ὁμως νὰ σημειώσω ὅτι ἐνῶ αὐτὴ τὴ στιγμή, ἐννοῶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, εἶναι ὁ «εὐεργέτης», ἂν θέλετε σὲ εἰσαγωγικά, ἀργότερα, στίς παραμονές τοῦ 1821 καὶ μέσα στὴν Ἐπανάσταση, ἡ οἰκογένεια De Lastic γίνεται τυραννική. Ἐναντίον ὀρισμένων μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτῆς ἔχομε ἀναφορές τῶν κατοίκων καὶ στοὺς Τούρκους καὶ στίς «κυβερνήσεις» τοῦ ἐπαναστατημένου Ἐλληνισμοῦ. Δὲν ξέρω ἂν μποροῦμε νὰ ἔχουμε στοιχεῖα γι' αὐτὴ τὴ μεταβολή. ΑΡ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Θὰ συμφωνήσω μὲ τὸν κ. Ἀσδραχά ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀμοιβαιότητα. Γιατί; Διότι ἐκεῖ ἔχουμε ἕνα φαινόμενο λιγάκι διαφορετικὸ. Ὁ De

Lastic είναι ένας μέτοικος-ἀναχωρητής. Δέν έχω τόν χρόνο νά σᾶς ἐξηγήσω τό γιατί. Βάζω αὐτή τήν λέξη —μᾶλλον τόν τίτλο— μέτοικος ταξιδιώτης. Πάντως πῆγε ἐκεῖ πέρα γιά πολλούς λόγους ἀλλά εἶχε οἰκονομική ἄνεση. Εἶχε ἓνα εἰσόδημα περίπου δυό χιλιάδες λίρες Ἐγγλίας —ἄς τό ποῦμε— ἀναλογικά. Πάντρεψε τόν γιό του ἐκεῖ μέ μία ἐπό τις οἰκογένειες τίς εὐπορες καί αὐτό φαίνεται στοῦ Ζερλέντη τά *Φεουδαρχικά τῆς Νάξου* καί θέλω νά τονίσω ὅτι στό διάστημα πού ὁ γέρος στρατηγός ἐνεργοῦσε ὑπῆρχε τό ἀνάλογο στοιχεῖο τό ὁποῖο ἐτόνισε ὁ Σπ. Ἀσδραχάς στήν ἀπάντηση, τῆς ἀμοιβαιότητος. Ὁ Charlemont τό καταγράφει καταπληκτικά αὐτό τό γεγονός.

Μόλις πεθαίνει ὁ στρατηγός —δέν ξέρουμε ἀκριβῶς πότε· πάντως μετά τό 1752— ὁ γιός του καί οἱ ἀπόγονοί του γίνονται φεουδάρχες. Ἡ ἀφορμή ἦταν —ὑπάρχουν καί φημάνια σχετικά— τά κτήματα πού προσπαθοῦν νά διατηρήσουν οἱ De Lastic. Πάντως ἐξελίσσονται πλέον σέ καταπιεστές, σέ φεουδάρχες, καί ἰδιαίτερα στούς χρόνους τῆς ἐπανάστασης, ὁ διεγγονος τοῦ στρατηγοῦ, πρόξενος τῆς Γαλλίας τότε, ἦταν καί ἄρκετά ὑποπτος. Ἡ ἔκφραση τοῦ Παπασυναδινοῦ εἶναι ἀνάλογη μέ τίς πράξεις τοῦ πατέρα του, πού περιγράφει. Οἱ ἄλλοι ὁμοί ξεστρατίζουν γιατί μπαίνουν τά οἰκονομικά συμφέροντα μέσα καί διαφοροποιοῦν τήν οἰκογένεια ἀνάλογα καί μέ τίς συνθήκες πλέον, γιατί εἰσέρχονται μέσα στόν ἑλληνικό χῶρο. Ἐκεῖ ἦταν ἡ φεουδαρχία πού κυριαρχοῦσε. Αὐτά τά ξέρετε καλύτερα ἀπό ἐμένα.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ: Εἶπες πῶς ὁ Νεκτάριος Τέρπος κατηγορεῖ τά περιττά ἐξοδα, τά ὁποῖα ὀδηγοῦν τοὺς πληθυσμούς σέ ἔλλειψη χρημάτων, ἀδυναμία πληρωμῆς τῶν φόρων λοιπόν, πού τελικά καταλήγει στήν ἀλλαξοπιστία: μ' αὐτήν τή συλλογιστική ἡ κάθε πολυτέλεια πρέπει νά λογαριάζεται ὡς ἀπαξία. Σκέφτομαι μήπως ἡ μαρτυρία τοῦ Τέρπου ἐπιτρέπει καί μιά δευτέρη, ἀντίστροφη, χρήση. Πῶς δηλαδή παρά τά περιττά ἐξοδα γιά πολυτέλειες, περισσεύουν ἄρκετά χρήματα καί γιά τοὺς φόρους, καί οἱ πληθυσμοί δέν ἀλλαξοπιστοῦν ὡς σύνολα. Ἀλλά ὁ Τέρπος ἀρπάζεται ἀπό κάποιες μονάδες, καί ἀνάγει τό μερικό σέ γενικό, μόνο καί μόνο γιά νά μπορέσει νά χρησιμοποιήσει τό —ἀδιαμφισβήτητο ἰσχυρό— ἐπιχείρημα τῆς ἀλλαξοπιστίας προκειμένου νά προβάλλει τήν ἀπαξία τῆς πολυτέλειας.

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Εἶναι οἱ περισσότεροι, ἄποροι καί εὐποροι. Στό βαθμό δπου ὀρισμένες συμπεριφορές, οἱ δαπάνες «κύρους», γίνονται ἀντικείμενο πολεμικῆς, οἱ φορεῖς τῶν συμπεριφορῶν αὐτῶν κρίνονται, γιατί ἀκριβῶς οἱ συμπεριφορές πού ἔχουν υἰοθετήσει ὠθοῦν στόν ἐξισλαμισμό, σύμφωνα μέ τό σχέδιο τοῦ κακοῦ. Ἄς ἐπαναλάβουμε ἐπιπρόσθετα ὅτι ἡ κριτική δέ γίνεται μόνο ἐνώσει τοῦ μείζονος προβλήματος, δηλαδή τοῦ ἐξισλαμισμοῦ: γίνεται γιά κάθε ὑπέρβαση τοῦ ἠθικοῦ κανόνα: ὡς πρὸς τήν ὑπέρβασή του στά ἐπίπεδο τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ὁ Τέρπος ἐπιστρατεύει δλα τά συνήθη μοτίβα, τό μοτίβο τῆς κλοπῆς, τῆς πλεονεξίας, τοῦ δόλου, τῆς ἀπάτης — τά αἰώνια μοτίβα πού ἔχουνε περάσει στήν παροισιολογία, στή λαϊκή γνώση. Ὑπάρχει ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο γίνεται κάποιος πλούσιος καί εἶναι ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι ἡ ἀμφισβήτηση αὐτή κατά κανόνα ἔχει νά κάνει μέ τόν πλοῦτο ἐκεῖνο πού περνάει ἀπό

τήν αγορά, από τό παζάρι. Δέν υπάρχουν καταγγελίες έναντίον τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν πολλά πρόβατα, πολλά κτήματα· δέν ἀσχολεῖται μ' αὐτούς.

Ἡ «κλέπτῃς» εἶναι κατά κανόνα ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀγορᾶς: ὀρθότερα, ἡ κλοπή ἐμφανίζεται κατά κανόνα στήν ἀγορά: ὁ κρασοπούλος καί ὁ μπακάλης πού δουλεύουν τά ζύγια (*«αὐτό τό δάκτυλον ὁ Θεός σου τό ἔκαμε διά νά τό μεταχειρίζεσαι εἰς τές χρεῖες σου καί εἰς τά καλά ἔργα καί ἐσύ τό ἀφιερώνεις τοῦ διαβόλου καί τοῦ τό κάνεις ἀγγίστρι, ἄλλοτε νά πλακώνεις τό ζύγι καί ἄλλοτε νά τό κεντᾶς ἀπό κάτω διά νά σηκωθεῖ»*)· ὁ συνεταῖρος «*όπού κρύβει ἀπό τήν συντροφίαν*»· ὁ προαγοραστής τῆς παραγωγῆς, πού «*συβάζει τό γένημα τό μέτρον πρός ἄσπρα ἐξήντα καί παίρνοντάς το τό πωλεῖ ἀπό ἑκατόν*». Πρόκειται γιά μιᾶ κριτική τῶν τρόπων ἀπόκτησης πλοῦτου μέ τήν κλοπή, δηλαδή μέ τήν ὑπέρβαση τῆς νόρμας τῆς ἀγορᾶς, ἀκόμη μέ τήν ὑπέρβαση τοῦ γενικότερου ἠθικοῦ κανόνα, μέ τήν ἀδικία πού διαπράττεται στίς χήρες καί στά ὄρφανά. Ἡ ἀδικία τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἐγγίζει τήν ἴδια τήν προϋπόθεση τῆς πραγματοποίησης τῆς παραγωγῆς, τήν οἰκογενειακή ἐκμετάλλευση: ὁ ὀθωμανική πρακτική εἶναι ἐνδεικτική ὡς πρός αὐτό, ὅταν λόγου χάρι προβλέπει νά μένουν τά ἀγροτικά ἐργαλεῖα ἀποθηκευμένα, ἂν δέν παντρευεῖ ἡ χήρα, γιά νά ἔρθουν στήν κατοχή τῶν παιδιῶν ὅταν ἐνηλικιωθοῦν. Ὡστόσο, ἡ κριτική δέ στρέφεται ἐναντίον τῶν τρόπων ἰδιοποίησης τῶν φυσικῶν ἀξιῶν, δέ λέγεται πουθενά ἂν τά συστήματα διανομῆς τῆς συγκομιδῆς ἀνάμεσα στόν καλλιεργητή καί στόν ἰδιοκτήτη εἶναι «δικαία»: αὐτά ἀνήκουν σέ ἕνα μηχανισμό παραδεκτό· ἡ ὑπέρβαση τοῦ μηχανισμοῦ εἶναι ἀπορριπτέα, ἐξοστρακίζεται δηλαδή ἡ παράβαση τοῦ παραδεδεμένου οἰκονομικοῦ καί ἠθικοῦ κώδικα. Κάθε φορά πού πρόκειται γιά τήν ἀγορά ἢ κοινωνική κριτική τῶν φορέων τῆς «δικαιοσύνης» εἶναι ἐντονότερη καί ὀξύτερη.

ΑΛ. ΠΟΛΙΤΗΣ: Καί κάτι ἀκόμα. Μέ τόν Φιλιππίδη πιά, μέ τήν περιγραφή πού δίνει, καί ἀπό τά ἀποσπάσματα πού διάβασες, δημιουργεῖται τώρα ἕνας ἄλλος τύπος ἀπό ἐκεῖνον τοῦ Νεκτάρου Τέρπου: κατάφαση ὑπέρ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἀλλά εἰδυλλιακή — δηλαδή δημιουργεῖται κάτι πού δέν ἔχει ὁ Νεκτάριος Τέρπος καί πού τό βλέπουμε ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα καί θά ἔλεγα σέ ὅλη τήν Εὐρώπη. Εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ τίμιου χωρικοῦ, ὁ ὁποῖος γυρνάει κουρασμένος, καί ὅλα τά καλά τόν περιμένουνε στό σπίτι του. Ἄρα ὁ Φιλιππίδης ἐκφράζει κάποια ἄλλη κοινωνική ομάδα. Ὁ Νεκτάριος Τέρπος ἐκφράζει ἅμεσα τήν ἀξία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ὁ Φιλιππίδης ἐκφράζεται κάπως διαφορετικά: ἂν ἐπιχειρούσαμε μιᾶ «ἐκ τοῦ πονηροῦ» μετάφραση τῶν λόγων του θά διαβάσαμε: «Μήν κάνετε ἀλισβερίσια ἐσεῖς γιά νά κάνω ἐγώ, γιά νά μείνει τό πεδίο ἀνοικτό. Ἀφήστε τό ἐμπόριο γιά ἐμένα». Ἄλλά κι ἔτσι νά μήν εἶναι τά πράγματα, ἡ εἰδυλλιακή παρουσίαση ὑπάρχει. Λόγου χάρι στόν Κωνσταντῖνο Μάνο, δού πάλι παρουσιάζεται (τό 1802) ὅτι τυχερός εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού δουλεύει στούς ἀγρούς, σέ ἀντίθεση μέ τοὺς ἀστούς· ὁ χωρικός κουράζεται ὅσο νά δύσει ὁ ἥλιος, καί ἅμα δύσει, γυρνάει σπίτι του καί ὅλα εἶναι ὠραῖα: τρώει ἡσυχά τό ψωμί του μέσα σέ οἰκογενειακή γαλήνη.

Ἔχει δημιουργηθεῖ πιά σαφῶς ἡ ομάδα πού δέν ζεῖ μ' αὐτόν τόν τρόπο, πού ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετά γιά νά μπορεῖ νά τήν βλέπει εἰδυλλιακά. Ἐνῶ, ὁ Νε-

κτάριος Τέρπος άκόμα δέν έχει άπομακρυνθει και την βλέπει σαν άπλή άξία, όχι μέσα από ιδεολόγημα.

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Συμφωνώ και δέν συμφωνώ. Ίσως νά μήν συμφωνώ έκει πού δέν σε κατάλαβα. Είναι σίγουρο ότι ο Φιλιππίδης εκφράζει και φαντάζομαι άνήκει στο γαιοκτημονικό στρώμα των ηλιοροειτικών κοινωνιών. Η ταξινόμηση είναι σαφής. Ύπάρχουν οι γαιοκτήμονες, —όχι σε όλα τά χωριά, σε όρισμένα χωριά— οι πρματευτάδες και οι δουλευτές.

ΑΛ. ΠΟΛΙΤΗΣ: Άπλως γαιοκτήμονας; Ο Φιλιππίδης δέν είναι, πού ο πατέρας του φέρνει τό νερό, άρα εισάγει άλλου τύπου καλλιέργεια;

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Άλλου τύπου καλλιέργεια. Είναι γαιοκτήμονας. Είναι οι άνθρωποι πού ζούν από τή γή και έχουν τή συνείδηση —αυτοί πού έχουν τά περισσότερα— ότι ανήκουν στην κορυφή τής κοινωνικής πυραμίδας. Στην πράξη φαίνεται κάτι διαφορετικό. Ότι ανεβαίνουν οι άνθρωποι πού ασχολούνται με την διακίνηση των αγαθών, δηλαδή οι έμποροι ή οι ξευτευόμενοι κτλ.

Σέ μία αντίδικια άνάμεσα στις δύο μορφές συμμετοχής στην οίκονομία όφείλεται και ή κατάθεση του Φιλιππίδη υπέρ του άγροτικού τομέα, ό όποιος παράγει άξίες άνταλλακτικές, δηλαδή έχει έμπορευματοποιησιμα πλεονάσματα. Αυτό δέν είναι κάτι πού δημιουργείται στη δεδομένη εποχή, είναι ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας, όπως και τό έμπόριο επίσης είναι ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας· για τό συγκεκριμένο όμως χώρο είναι σχετικώς πρόσφατο: άνθίζει στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα — μιλάμε για τό Πήλιο. Αυτό δέ σημαίνει ότι τό έμπόριο είναι μία άποκλειστική ιστορία του 18ου αιώνα — πρόκειται για μία ιδέα πού πρέπει νά την εγκαταλείψουμε. Όπωςδήποτε υπάρχει αυτή ή αντίδικια. Άλλά οι αντίδικοι δέ διαφιλονεικούν την άγορά: ό γαιοκτήμονας υπερασπίζεται ένα ιδεώδες τό όποιο άρχίζει νά γίνεται παρελθόν. Δέν υπάρχει σύγκρουση όπου κάποιος θέλει νά ιδιοποιηθει τή διαδικασία τής έμπορευματοποίησης, γιατί τό παιχνίδι τελικά δέν παίζεται στο Πήλιο στα άγροτικά, παίζεται στα βιοτεχνικά προϊόντα. Πρόκειται για μία κοινωνική τάξη πού βλέπει ότι ό άνεμος είναι υπέρ κάποιας άλλης, και υπερασπίζεται τό άγροτικό κοινωνικό μόρφωμα με όλες τις άναφορές του έξιδανικευτικού τύπου πού άναφέρθηκαν.

ΤΡ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ: Έγώ ήθελα νά φθάσω στην έσχατολογία, στο χρησμό, στην προφητεία. Και νά ξεκινήσω από τά κείμενα πού μās ύπομνημάτισες πού μιλούν, πού προσπαθούν νά προφυλάξουν τον πληθυσμό από την προοπτική τής άλλαγής του κοινωνικού status.

Όλοι λένε δέν θέλουν τον έξισλαμισμό, δέν θέλουν τό έμπόριο, δέν θέλουν την μη πληρωμή των φόρων —πού θά έφερνε άναστατώσεις— και για τον Τέρπο και για τον Κοσμά πού μās άνάφερες— και χρησιμοποιούν την έσχατολογία σαν ένα μέσο για νά περάσουν πάνω στον πληθυσμό τις άπόψεις τους. Σκέπτομαι ότι και εκείνοι πού θέλησαν νά περάσουν τις αντίθετες άκριβώς άπόψεις, τά κηρύγματα τής άνατροπής, οι Βενετσιάνοι, οι Ρώσοι, οι πράκτορες τους, χρησιμοποίησαν πάλι τά ίδια μέσα. Ο Ρήγας έρχεται μετά, και αυτός Άγαθάγγελο τυπώνει. Ο Άγαθάγγελος την ώρα πού βγαίνει, και από τους χώρους πού φαίνεται ότι έρχεται στην Ελλάδα, έρχεται από τον έλληνισμό τής Διασποράς, από

τούς χώρους πού ζούν οί Έλληνες ἔμποροι, μακριά ἀπό τήν τουρκοκρατούμενη «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή». Φαίνεται νομίζω φανερά ὅτι τό ἴδιο ἐργαλεῖο στά χέρια διαφορετικῶν ἀνθρώπων ποθοῦσε νά βγάλει ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Ποιοί μηχανισμοί καί λειτουργίες διαμόρφωναν τόν Ἀγαθάγγελο σέ ἀποτελεσματικό ἐργαλεῖο ὥστε νά χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς «συντηρητικούς» ἀνθρώπους καί ἀπό αὐτούς πού φέρνουνε τήν ἀνατροπή;

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Καμιά διαφωνία, φυσικά, ὡς πρός τό δεύτερο σκέλος. Θά ἤθελα ὁμως νά ξανάρθω στό πρῶτο σκέλος, στήν ἐνσωματική λειτουργία τοῦ κηρύγματος. Ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ παθητική ἀναφορά στήν ἡμέρα τῆς κρίσης διαιωνίζει τήν ὑπάρχουσα κατάσταση. Στήν οὐσία οἱ φορεῖς τῆς ἰδεολογίας πιστεύουν ὅτι τά προβλήματα τῆς ἱστορίας ἀνήκουν στήν πρόνοια· θά ἐπιλυθοῦν μέ τήν παρέμβαση τοῦ Θεοῦ. Τό σχέδιο τῆς πρόνοιας δέν πρέπει νά προσκρούσει στήν παρεμβολή μιᾶς ἐλάσσονος δυσαρμονίας. Ἡ ἐλάσσων δυσαρμονία εἶναι ἡ μερική ἀνυπακοή στόν Καίσαρα, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ Ἀντίχριστος· ὁ Τέρπος μέσω τῆς μερικῆς ὑπακοῆς ἐπιζητεῖ τήν πλήρη ἀνυπακοή, ἔξω ὁμως ἀπό τό χῶρο τῆς πράξης. Καθώς μιᾶ σειρά ἀνθρώπων, ἐμεῖς ἢ ὀρισμένοι ἀπό μᾶς, δέ δεχόμαστε τήν προνοιακή ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, λέμε ὅτι τελικῶς ὁ Τέρπος, ὁ Κοσμᾶς, ἡ ἰδεολογία πού ἐκφράζουν, διαίωνιζαν τήν κατάσταση. Χωρίς ἀντίρρηση. Ἀλλά γιά τή συνειδησή τους δέν ἐπρόκειτο γιά μιᾶ ὑπόθεση καθησυχασμοῦ τῶν μαζῶν γιά νά διαιωνιστεῖ ἡ ὀθωμανική κυριαρχία. Ἐπρόκειτο γιά μιᾶ πράξη πού ἀποσκοποῦσε στό νά μείνουν σαφῆ τά ὄρια ἀνάμεσα στίς δύο κοινωνίες, ἀνάμεσα στίς δύο θρησκείες· ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, βρισκόμαστε μπροστά σέ ἓνα ἀρχαῖκό «ἀντιστασιακό» κίνημα.

Φ. ΗΛΙΟΥ: Ἡ μουσουλμανική θρησκεία ἤθελε νά ἀφομοιώσει τή θρησκεία τῶν καταπιεζομένων;

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Ἡ ὀθωμανική ἐξουσία δέν εἶχε κανένα λόγο νά ἀφομοιώσει· παρέιχε, ὥστόσο, δυνατότητες γιά μερικές ἐνσωματώσεις. Ἀπόδειξη οἱ ἐξισλαμισμοί πού παίρνανε γεωγραφική ἔκταση ὅπως στήν Ἀλβανία, ἀρκετοί στήν Κρήτη, στήν Ἡπειρο, στήν Πελοπόννησο, πού δημιουργοῦσαν ὀρισμένες κοιτίδες. Ὑπῆρχαν αὐτές οἱ δυνατότητες. Ὡς μηχανισμός κατάκτησης ἡ ὀθωμανική Αὐτοκρατορία δέν εἶχε λόγο —παρά κάποιες στιγμές πυρετοῦ— νά ἀφομοιώσει θρησκευτικά τούς ὑποταγμένους, γιατί τότε ἀναιροῦνταν ἡ κατάκτηση. Ἄρα ὑπῆρχε μιᾶ διαδικασία μερικῆς λειτουργίας ἐνσωματικῶν μηχανισμῶν. Ἐκεῖ θέλουν νά εἶναι σαφές τό σύνορο οἱ φορεῖς τῆς ἐσχατολογικῆς —στήν περίπτωσή μας— ἀντίληψης· εἶναι ἓνας στόχος πού θέλει τή διαιώνιση τῆς ταυτότητας τῶν κατεχομένων. Τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι διαφορετικό ἀπό τό συμπέρασμα στό ὁποῖο θά καταλήγαμε ἐπικαλούμενοι μόνο τά ὀντολογικά στοιχεῖα τῆς ἱστορίας, τά ὁποῖα θά μᾶς ὠθοῦσαν ἐνδεχομένως σέ μιᾶ «ἀντικειμενικά» σωστή διατύπωση, ἡ ὁποία ὁμως θά ἦταν ἔξω ἀπό τό σκεπτικό τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἱστορίας, ἔξω ἀπό τό σκεπτικό τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν τήν ἱστορία. Τώρα, τό ἐσχατολογικό ἰδεῶδες ἔχει τήν παθητική καί τήν ἐνεργητική του ἐκφάνση. Κάποια στιγμή, ἐκεῖ ὅπου παίζεται τό παιχνίδι τῶν μεγάλων δυνάμεων, ξεσπᾶ κάποια ἐξέγερση: τότε τό ἐσχατολογικό ἰδεῶδες γίνεται ἐνεργητικό· ἐκεῖνοι πού ἐξεγεί-

ρονται, θεωρούν ότι έφτασε ή στιγμή νά φύγει ό 'Αντίχριστος.

ΑΡ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Υπάρχει ένα θέμα τό όποίο δέν ξέρω κατά πόσο θά τό πῶ σωστά. Δέν υπάρχει μιά παράλληλη πορεία στήν έσχατολογία καί στήν Θεία Πρόνοια πού θά λύσει τά προβλήματα μεταξύ Χριστιανικής θρησκείας καί Μουσουλμανικής; 'Υπάρχει μιά παράλληλη πορεία καί μιά χρησιμοποίηση καί από τήν πλευρά τήν μουσουλμανική αὐτοῦ τοῦ θέματος. Δηλαδή μέ δυό λόγια ὑπῆρξε τότε καί υπάρχει μιά παραποίηση τῆς έννοιας ένός έδαφίου τοῦ Κορανίου όσον άφορᾶ τήν αντιμετώπιση —τήν ένεργητική— άπό τούς πληθυσμούς τῶν έπιδημιῶν. 'Υπάρχει τελείως διαφορετική αντιμετώπιση άπό τούς πληθυσμούς τούς τούρκικους, αλλά ὑπῆρχε παρερμηνεία τοῦ Κορανίου πού ένας Τουρκός τό έβγαλε στή μέση καί έλεγε: «Τό παρερμηνεύσατε: ή θρησκεία δέν λέει τέτοιο πράγμα — νά μένουμε άπαθείς καί νά καταλήγουμε στήν Θεία Πρόνοια».

'Επομένως, άπλῶς λέγω μήν τυχόν πρέπει μέσα σ' αὐτά τά πράγματα νά έξεταστει ή παράλληλη πορεία καί ή άλληλεπίδραση τῆς νοοτροπίας πού εἶχαν δημιουργήσει στίς μάξες οί δυό θρησκείες;

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Αὐτό πάλι άντιστρέφεται καί δέν σταματάει πουθενά, γιατί, έτσι, τί γίνεται τό μουσουλμανικό μιλεναριστικό κίνημα, τό έβραϊκό μιλεναριστικό κίνημα πού —σέ μιά ένεργητική του μάλιστα έκδοχή— όδηγεί σέ όσωση μέ τούς Μουσουλμάνους; Πρόκειται γιά στάσεις «οίκουμενικές». Τελικῶς τό θεολογικό έπιχείρημα είναι αὐτό πού λέει ό Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης: «Ένα έργαλειό πολλαπλῆς χρήσης». 'Η δική μου ή άποψη είναι πῶς δέν πρόκειται γιά μιά χρήση ή όποία, γιά τούς φορείς τῆς άντιλήψεως τύπου Τέρπου, Κοσμᾶ Αίτωλου, άποβλέπει, μέσω τῆς έπίκλησης τῆς δεύτερης παρουσίας, στή διαιώνιση τῆς όθωμανικής κυριαρχίας. Γιά τή συνείδησή τους ή όθωμανική κυριαρχία είναι τό κράτος τοῦ 'Αντίχριστου· ή «βιούμενη» ιστορία ύπόκειται στήν ιστορία τοῦ σχεδίου τῆς πρόνοιας. 'Εξ άντικειμένου ναί, ή παθητική έσχατολογία άποτελεῖ τό άκρο άωτο τῆς ένσωμάτωσης· αλλά γιά τό μάρτυρα τό πράγμα δέν έχει έτσι — γιά τό μάρτυρα τῆς έποχῆς.

'Η συζήτηση μᾶς έχει όδηγήσει στό ζήτημα τῶν έξουσιῶν, ειδικότερα τῶν σχέσεων πού άναπτύσσονταν άνάμεσα στά κοινωνικά μορφώματα τῶν κατακτημένων πληθυσμῶν (καί, συνακόλουθα, τῶν μορφῶν έξουσίας πού παγιώνονταν στό έσωτερικό τους) καί στήν κεντρική έξουσία, όπως αὐτή συμπυκνώνεται καί συμβολοποιεῖται στό πρόσωπο τοῦ Σουλτάνου, τοῦ Βασιλέα, φορέα μάλιστα «οίκουμενικού» τύπου αὐτοκρατορικῶν σχηματισμῶν.

Τό γεγονός ότι πρόκειται γιά μιά κοινωνία κατακτημένη καί μιά κοινωνία κατακτητική δέν όδηγοῦσε στήν άρση τῆς έξουσίας, στήν άρση τῆς έννοιας τοῦ Βασιλέα· όδηγοῦσε σέ κοινωνικούς πυρετούς, οί όποιοί ξεδιεικύνονταν στή σύγκρουση τῶν πληθυσμῶν μέ τά τμήματα εκείνα τῆς έξουσίας μέ τά όποία έρχονταν σέ σχέση καί μέ θετική άναγωγή στήν κεντρική έξουσία. Ἄς έρθουμε στό μηχανισμό τῆς ένσωμάτωσης: τίποτα δέ μᾶς λέγει ότι ή βυζαντινή οίκουμενικότητα δέ συνεχίζεται μέσα σέ μιά όθωμανική οίκουμενικότητα. Βεβαίως στό βαθμό πού έχουμε ιδεολογίες, προερχόμενες μάλιστα από τή Δύση, τότε ή άντιδικία τίθεται στό επίπεδο τῶν έξουσιῶν: άν θά είναι ισλαμική ή θά

είναι χριστιανική εξουσία· σέ μία τελευταία φάση, ἄν θά εἶναι ἑλληνική —αὐτό πού λέγαν τόν 12ο αἰώνα «ἑλληνική»— ἢ τουρκική. Ἄλλά τοῦτα συμβαίνουν σέ μιά κλίμακα πού διαφορίζεται μέσα στό χρόνο. Ἔρχεται ὁμοῦς ὁ Λεάνδρος Βρανούσης καί σοῦ φέρνει τή μαρτυρία τοῦ Παπασυναδινοῦ πού «ἱστορίζει» τόν κακό βασιλέα. Ὁ κακός βασιλέας εἶναι οἰκουμενικό θέμα, ἀλλά γιά τίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων εἶναι ταυτίσιμος, εἶναι ὁ συγκεκριμένος βασιλέας. Ἀνεξάρτητα τοῦ πού ἀνήκει «ἔθνολογικά» αὐτός ὁ καλός ἢ ὁ κακός βασιλέας ἀνήκει σέ μιά ἠθικοῦ τύπου ἔννοια, στήν ὁποία ἐμεῖς θά ὑποκαταστήσουμε μιά ἔθνικοῦ τύπου ἔννοια. Ὡστόσο, ὁ μονάρχης δέν εἶναι ἕνας ὀρθόδοξος Σλάβος, ὀρθόδοξος Ἀρμένιος, ἐναντίον τοῦ ὁποίου δέν ὑπῆρχε καμία διαμαρτυρία· εἶναι Μουσουλμάνος. Ἐδῶ ἡ «κοινωνική» θεωρία ἔχει δώσει τήν ἀπάντησή της: εἶναι ὁ ἀντίχριστος. Πρόκειται γιά τήν ἐσχατολογική ἀντίληψη —ἄν τή θέλετε ἔτσι— τῆς ἐποχῆς πού δέν ἐκφράζει, φυσικά, τήν πολιτική τοῦ Πατριαρχείου· γιά μιά ἀντίληψη πού, ὡς συλλογικό φαινόμενο, ἐγγράφεται στό ἐσχατολογικό κίνημα. Ἡ μαρτυρία πάντως τοῦ Παπασυναδινοῦ τήν ὁποία σχολιάζουμε ἐδῶ δέν ἔχει νά κάνει μέ τό ἐσχατολογικό κίνημα, ἀλλά μέ τό σύστημα τῶν κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν, οἱ ὁποῖες ὁμοῦς προϋποθέτουν ὅτι ὑπάρχει ὁ μεσότοιχος ἀνάμεσα στούς Χριστιανούς καί στούς μή Χριστιανούς: γι' αὐτό καί δέν πρέπει νά διαδίδεται τό μυστικό πού, ἀποκαλυπτόμενο, μποροῦσε νά ἐπιφέρει τίς ἀνατροπές· γι' αὐτό καί ἡ πολεμική ἐναντίον τῆς «ἀβανίας». Εἶναι τό ἀντίστοιχο τοῦ μυστικοῦ πού πρέπει νά κρατιέται μέσα στίς οἰκογένειες, μέσα στό χωριό, στίς κοινότητες. Ἡ μαρτυρία τοῦ Τέρπου, τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, αὐτή μᾶς πηγαινεὶ στήν ἐσχατολογική ἀντίληψη, στό ἐσχατολογικό κίνημα πού λέει πῶς θά ἔρθει ἡ δευτέρα παρουσία. Τό λέει ὅλη ἡ ἐκκλησία, ναι, ἀλλά ἡ ἐκκλησία δέν λέγει ἐπισημῶς ὅτι ὁ Μωάμεθ εἶναι ὁ Ἀντίχριστος, λέγει ὅτι εἶναι ψευδοπροφήτης. Εἶναι κάποιοι ἄλλοι πού διατείνονται ὅτι ὁ Μωάμεθ εἶναι ὁ Ἀντίχριστος. Τό διατείνονται ἀπό πολύ νωρίς· ἡ δοξασία αὐτή διαιωνίζεται καί ἐμβολιάζεται μέ ὅλη τήν ἀντιχριστολογία πού ἔρχεται εἴτε ἀπό τούς Λουθηρανούς εἴτε ἀπό τούς Παπικούς, γιὰ καί ὁ Λούθηρος εἶναι ὁ Ἀντίχριστος καί ὁ Πάπας εἶναι ὁ Ἀντίχριστος. Ὡστόσο, ἄς μὴν ταυτίζομε τό Πατριαρχεῖο μέ τό μιλεναριστικό κίνημα. Θά μοῦ πεῖτε: ἔδωσε στόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό τήν ἄδεια νά διδάξει. Ναι, γιά τήν καθυσύχαση ἑνός πληθυσμοῦ πού βρισκόταν σέ ταραχή, σέ θρησκευτική μεταλλαγή. Ὁ Κοσμᾶς ὁμοῦς μέ κρυφὸ τρόπο, σέ σχέση μέ τόν Τέρπο, περνοῦσε τό μήνυμα τοῦ Ἀντίχριστου· ἄν συνερχόταν ἡ Σύνοδος, θά τόν καταδίκαζε.

Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ: Θά ἤθελα νά κάνω δύο μικρές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό ἀρχικό πρόβλημα πού τέθηκε, πῶς δηλ. μιά παραδοσιακή οἰκονομία ἀποδέχεται τήν εἰσαγωγή τοῦ χρήματος. Ἡ προσπάθεια πού ἐγίνε ἀπό τόν εἰσηγητὴ ἀποσκοποῦσε νά δοθεῖ μιά ἐρμηνεία πέρα ἀπό τά γνωστά οἰκονομικά σχήματα καί νά εἰσαχθοῦν κατὰ κάποιο τρόπο οἱ ἔννοιες τῶν οἰκονομικῶν συμπεριφορῶν. Σέ κάποιο σημεῖο —ἄν κατάλαβα καλά— νομίζω ὅτι αὐτές οἱ ἔννοιες συμπύκνουν ἢ λειτουργοῦν μέ τό οἰκονομικό σύστημα. Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα στίς ἔννοιες τῆς φιλανθρωπίας, τῆς ἀγαθοσύνης κτλ., πού στήν συγκεκριμένη ἀνάλυση φαίνονται ὅτι εἶναι τμήματα αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου οἰκονομικοῦ συστή-

ματος. Πιστεύω ἐδῶ δὲν πρέπει νά ξεχνᾶμε πῶς οἱ ἔννοιες αὐτές ἄλλες φορές εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα, κάποτε προϋπάρχουν, ἐνῶ πολλές φορές λειτουργοῦν καὶ ἀντίθετα. Τὰ πράγματα δὲν συμπέσαν ὁμως μιά μόνο φορά. Μέσα στό χρόνο οἱ ἔννοιες διαφοροποιοῦνται. Χωρίς νά μποροῦν νά ἐρμηνευτοῦν πλήρως μέ τίς λειτουργίες τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος. Θά ἤθελα νά προσθέσω κάτι ἀκόμα. Αὐτό τὸ σύστημα τῆς διανομῆς τοῦ πλεονάσματος μέ τίς τρεῖς πλευρές μᾶς δείχνει τήν εἰκόνα μιᾶς στατικῆς οἰκονομίας καί δὲν διαφαίνεται ἀπὸ κανένα σημεῖο τὸ γεγονός τῆς πρόβλεψης, ἀλλά καί τὴν διασφάλιση μιᾶ ἐπέκταση παραπέρα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ἀλλά καί τὴν διασφάλιση καί ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς καταχρέωσης καί τῆς τοκογλυφίας.

Καί ἓνα τρίτο σημεῖο : Ἐγινε μία ἀναφορά δι, στά δημοτικά τραγούδια, τὰ σύμβολα αὐτὰ ἀπεικονίζανε κατὰ κάποιο τρόπο τὴν εἰσαγωγή τοῦ καινούριου ἐκπολιτιστικοῦ μοντέλου...

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Δέ θέλω νά πῶ τοῦ καινούριου, ἀλλά ἐνός μοντέλου πού κάποια στιγμή τροφοδοτεῖται ἀπὸ εἰσαγόμενα ἀγαθὰ.

Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ: Ναί, σ' αὐτό τὸ σημεῖο ὁμως μποροῦμε νά ποῦμε δι αὐτό δὲν ἐκφράζει μιᾶ μειονεκτικὴ κατάσταση καί πολλές φορές καί μιᾶ ὑπέρβαση σέ σχέση μέ τὸν κατακτητή; Δηλαδή —ἄς ποῦμε ἓνα παράδειγμα— οἱ ληστές οἱ ὅποιοι δὲν τὰ τραγουδᾶνε ἀλλά φορᾶνε αὐτὰ τὰ χρυσὰ πράγματα μέσα σέ μιᾶ κοινωνία πού δὲν ἔχει καθόλου χρήμα· νομίζω δι δὲν μποροῦμε νά ποῦμε δι αὐτό ἀκριβῶς συσχετίζεται μόνο μ' αὐτό τὸ πράγμα ἀλλά νά δοῦμε καί τὴν πολιτικὴ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε ἐκεῖνη τὴν περίοδο.

Ἐπίσης θά κάνω μιᾶ τελευταία σκέψη (ἴσως νά εἶναι λίγο παρακινδυνευμένη), τὴν ἐξῆς: ὑπῆρξε μιᾶ ἀναφορά στίς μεγάλες διάρκειες καί κατὰ πόσο δηλ. ὑπάρχει μιᾶ συνέχεια ἢ εἶναι πρόβλημα ἀναπροσαρμογῆς κτλ. Νομίζω δι τὰ φαινόμενα αὐτὰ τώρα πού μελετῶνται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἱστορίας ἔχουν καί μιᾶ ἄλλη ἐπισήμανση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ὅπου γίνεται μελέτη τῶν μακρῶν κυμάτων ἀνάπτυξης καί κάμψης, μέ συμπεράσματα πού μποροῦν ὠφέλιμα νά χρησιμοποιηθοῦν καί σέ ἄλλους χώρους. Π.χ., γιά τὴν οἰκονομία μιᾶς χώρας δὲν μποροῦμε νά πάρουμε ἓνα δείκτη γιά νά δείξουμε τὴν κάμψη. Στό ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ, στό ἐπάνω μέρος τὸ νερό μπορεῖ νά πηγαίνει πρὸς μιᾶ κατεύθυνση καί στήν ἄλλη νά πηγαίνει πρὸς τὰ πίσω. Δηλαδή αὐτό τὸ φαινόμενο μελετιέται ἀπὸ πολλές πλευρές καί ὅπωςδῆποτε εἶναι χρήσιμη μιᾶ ἀνταλλαγὴ σέ ἄλλα ἐπίπεδα, πού ἴσως ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς σημερινῆς συζήτησης.

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Εἶμαι σύμφωνος ἀπολύτως ὡς πρὸς τὴ σήμανση πού πρέπει νά δίνεται στήν ἔννοια τῆς μεγάλης διάρκειας. Κάποια στιγμή νομίζω πῶς τὸ εἶπα: ὑπόκειται σέ μιᾶ διαδικασία προσαρμογῶν, οἱ ὅποιες ὥστόσο μπορεῖ νά ἀπολήξουν σέ διαφορετικὰ μορφώματα, σέ ἐπιμέρους τομές. Ἀνάφερα ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, τὴ μαρτυρία τοῦ Παπατσῶνη: τί γίνεται μέ τὴ γενναιοδωρία, τὴ σπατάλη, ἢ ὅποια ἀνήκει στὴ λογικὴ ἐνός συστήματος καί κάποια στιγμή ἀρχίζει νά μὴ συμβαδίζει μέ τὴ λογικὴ τὴν ὅποια συνεπάγεται ἢ διαφοροποίηση πού συντελεῖται στό ἐσωτερικὸ ἐνός συστήματος ἢ μέ τὴ λογικὴ ἐνός παράλλη-

λου συστήματος πού συνυπάρχει αλλά είναι διαφορετικό. Ός προς αυτό δέ βλέπω νά υπάρχει διαφωνία. Όσο γιά τό θέμα τῆς ἐπίδειξης, τό ὁποῖο εἶναι οἰκουμενικό θέμα, ὅπωςδήποτε ἔχει νά κάνει μέ τή δημιουργία τοῦ κοινωνικοῦ κύρους. Ὁ Μακρυγιάννης, ὑπηρέτης ἀκόμα, πηγαίνει —δταν τόν προσέβαλε τό ἀφεντικό του γιατί πυροβόλησε, καί τοῦ ἔσπασε τό τουφέκι— στήν ἐκκλησία μέσα καί κάνει συμφωνία μέ τόν Ἅγιο: νά τόν βοηθήσει νά πλουτίσει καί νά φορέσει ἄρματα ἀσημένια. Αὐτό εἶναι τό μοντέλο τῆς ἐποχῆς, νά ἔχεις ἄρματα ἀσημένια. Τά φοράει, ἐκπληρώνει τήν συμφωνία, κάνει τό τάμα: σχέση τοῦ ἀνθρώπινου καί τοῦ θεοῦ ἐν ὄψει τῆς κοινωνικῆς προαγωγῆς. Ὡστόσο, στό βαθμό ὅπου διευρύνεται αὐτοῦ τοῦ τύπου ἢ συμπεριφορά, ἔχουμε τήν ἐμφάνιση τῶν ἀνισοροπιῶν στίς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ Νεκτάριος Τέρπος.

Ἐπικαλέστηκες τήν στατική οἰκονομία. Μά πρόκειται γιά μιά στατική οἰκονομία. Καί ἐπειδή ἀκριβῶς ἡ οἰκονομία εἶναι στατική, γι' αὐτό τό λόγο οἱ συγκρούσεις δέ μεταλλάσσονται σέ ριζικές διαφοροποιήσεις καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ συλλογική συνείδηση εἶναι ἐχθρική: ἐχθρική, μέ τήν προϋπόθεση πάντα ὅτι πρόκειται γιά κοινωνικά μορφώματα καί νοοτροπίες πού λειτουργοῦν μέ τό μηχανισμό τοῦ συστήματος καί τοῦ ἀντισυστήματος, τά ὁποῖα συνυπάρχουν καί εἶναι συγχρόνως καί ἀντίπαλα, χωρίς ὅμως νά φτάνουν στή ριζική τους σύγκρουση. Κάθε φορά —κάπου τό ἔχει γράψει αὐτό πολύ ὠραῖα ὁ Ἀλέξης ὁ Πολίτης— μπορεῖ νά διαλέξεις τό ἓνα ἢ τό ἄλλο. Κατά κάποιο τρόπο ἔχουμε τήν ἰδεολογικοποίηση τῶν μεγάλων ἰσοροπιῶν πού βασιζονται στίς παραλληλίες καί στίς διαδοχικές προσαρμογές πού τελικῶς διατηροῦν τό συνολικό σύστημα.

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΟ ΜΑΘΗΜΑ
16 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1982

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ. Η ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΗ
ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ

Εισηγητής: Γιάννης Τσιώμης

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ. Η ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΗ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ

Παρουσίαση

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Έχουμε την ευχαρίστηση να είναι απόψε μαζί μας ο αρχιτέκτονας κύριος Γιάννης Τσιώμης που διδάσκει από το 1978 αρχιτεκτονική και ιστορία της αρχιτεκτονικής στην Ecole des Beaux Arts στο Παρίσι. Τά ενδιαφέροντά του κινούνται κυρίως γύρω από την Πολεοδομία. Ειδικότερα θά ήθελα ν' αναφερθώ στο θέμα της μεγάλης εργασίας του, της διδακτορικής διατριβής (Doctorat d' état) που έχει ως επίκεντρο την Αθήνα, την πολυσυζητημένη Αθήνα μας. *Athènes à soi-même étrangère*. Πρόκειται για μία έρευνα, επίμονη και εξαντλητική, γύρω από τη δημιουργία της νέας πρωτεύουσας, γύρω από τά θεωρητικά και ιδεολογικά ρεύματα, τά δυτικοευρωπαϊκά, τά όποια την γέννησαν και την έστησαν εκεί που την έστησαν, την έκτισαν όπως την έκτισαν, την στόλισαν και την διαμόρφωσαν όπως την διαμόρφωσαν άμέσως από τά πρώτα χρόνια που ιδρύεται τό νέο έλληνικό κράτος.

Άλλά μπορεί νά διερωτηθεί κανένας γιατί τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Έρευνῶν, που κινείται στό χώρο της φιλολογίας και της ιστορίας, προσκαλεῖ έναν αρχιτέκτονα-πολεοδόμο. Νομίζω ότι ή διατύπωση της εισηγήσης –εισηγήσης που ελπίζω ότι θά προκαλέσει πολλές συζητήσεις και παρεμβάσεις στη συνέχεια— μάς δίνει την απάντηση. «Ο Αρχιτέκτονας. Η Ιστορία. Η διασταύρωση ιδεῶν και πρακτικῆς σέ διάφορους τομείς». Ο κ. Τσιώμης, όπως θά διαπιστώσουμε σέ λίγο, βλέπει στενή τή σύνδεση ανάμεσα στόν αρχιτέκτονα και την ιστορία, σύνδεση που ξεκινάει ήδη από τίς αρχές του 19ου αἰ. όταν ο αρχιτέκτονας παύει νά εἶναι ἀπλῶς «πανεπιστήμων» και μετατρέπεται σέ δέκτη και πομπό διαφόρων λογικῶν, του φυσικοῦ, του στατικοῦ και λοιπά, αλλά και του ιστορικοῦ.

Και τουτο, γιατί και ο αρχιτέκτονας, όπως ήταν φυσικό, επηρεάζεται από τό κλίμα του Διαφωτισμοῦ που τόσο έντονα είχε σημαδέψει τό δεύτερο μισό του 18ου αἰ. Πράγματι, ο αἰώνας αυτός που χαρακτηρίζεται από την πίστη στη δύναμη του ὀρθολογισμοῦ και από τίς ανακαινιστικές προσπάθειες στην αντιμετώπιση των προβλημάτων, σφράγισε βαθιά τίς ἀνθρώπινες στάσεις και συμπεριφορές σέ όλες τους τίς ἐκφράσεις.

Θά πρέπει ὡστόσο νά σημειωθεί ότι στην κίνηση του Διαφωτισμοῦ ή ἀρχαιότητα δέν παραμερίστηκε από τίς νέες ιδέες· ἀντίθετα μάλιστα, έγινε ή πηγή

ἀπ' ὅπου οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἀντλήσαν τὰ πρότυπά τους γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου. Ἄν, ὅμως, ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ πέρα εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα χωρὶς νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὴ χώρα ἀπ' ὅπου εἶχε πηγάζει ὁ δὸλος αὐτός ὁ πνευματικὸς πλοῦτος — ἡ γνωριμία της μὲ τὸν κλασικὸ ἑλληνισμό εἶχε συντελεστεῖ μέσα ἀπὸ τὴν Ἰταλία—, ὁ αἰώνας τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ μεταβάλλει τοὺς τρόπους γιὰ τὴν προσέγγιση μαζί του. Ἡ δίψα γιὰ μάθηση, ἡ διάθεση νὰ μεταδοθοῦν σὲ ὅλους οἱ νεοαποκτηθεῖσες γνώσεις καὶ ἀκόμα ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη γιὰ αὐτοψία προκαλοῦν τὴ συχνὴ μετακίνηση καὶ τὰ ταξίδια, πολλαπλασιάζοντας ἔτσι τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὶς ἐπαφές ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή.

Ἡ Δύση τότε θὰ ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπαφή μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα· θὰ προσπαθῆσει νὰ τὰ ἀποτυπώσῃ, νὰ τὰ μετρήσῃ μὲ ἀκρίβεια, νὰ τὰ σχεδιάσῃ στὴν κάθε τους λεπτομέρεια, νὰ μελετήσῃ τὴν τοπογραφία τοῦ περιβάλλοντος χώρου, νὰ βρεῖ τὶς αἰσθητικὲς τους ἀναλογίες, νὰ τὰ καταλάβῃ — μὴν ξεχνᾶμε πόσο ξαφνιάστηκε ὅταν ἐντόπισε ἴχνη ἀπὸ διακόσμηση, ὅταν συνειδητοποίησε τὴν πολυχρωμία— νὰ τὰ κάνει δικά της καὶ τέλος νὰ τὰ μιμηθεῖ, νὰ τὰ ἐντάξῃ στὴ ζωὴ της, νὰ γίνουν καθημερινὸ της βίωμα, ἔκφρασή της, τέχνη της. Σπουδαστές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ζωγράφοι, ἀρχαιολόγοι, φιλοπεριεργοὶ ταξιδιῶτες θὰ ἐπιδοθοῦν μὲ κάθε τρόπο νὰ πάρουν πίσω μαζί τους, γιὰ νὰ τὰ μεταδώσουν καὶ στοὺς ἄλλους, ὅ,τι εἶδαν καὶ ἐθαύμασαν στὴ μακρινὴ χώρα, ὅ,τι τοὺς ἐντυπωσίασε. Τὸ βιβλίον τοῦ D. Le Roy, *Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce* (Παρίσι 1758) καὶ περισσότερο ἀκόμα τὸ πολύτομο καὶ πολύτιμο ἔργο τῶν J. Stuart καὶ N. Revett, *The Antiquities of Athens measured and delineated* (ὁ πρῶτος τόμος κυκλοφόρησε στὰ 1762) στάθηκε γιὰ τοὺς ἐνδιαφερόμενους, κυρίως τοὺς ἀρχιτέκτονες, μιὰ ἀποκάλυψη ἐνὸς ἀγνωστου κόσμου. Ἡ ἔκθεση τῶν ἔργων τῶν σπουδαστῶν τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴ Ρώμη πού παρουσιάζεται τώρα στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη φωτίζει ἀνάγλυφα τὴ συστηματικὴ προσπάθεια πού ἔκανε ἕναν αἰῶνα ἀργότερα — ἀπὸ τὰ 1845 καὶ πέρα— ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ἐπιζητώντας ν' ἀποκτήσῃ καὶ αὐτὴ στενοὺς πολιτισμικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἄλλωστε ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γερμανία.

Ἡ ἐπανακάλυψη τῆς Ἑλλάδας, ἡ ἀνακάλυψη «ἐκ νέου» τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, στὴν περίοδο πού γίνεται παράλληλα ἡ γνωριμία μὲ τὸν σύγχρονο ἑλληνισμό, συντελεῖ στὴ διαμόρφωση τῆς θεωρίας τοῦ νεοκλασικισμοῦ καί, στὸ χῶρο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, φέρνει πρὸς τὸν «νεοκλασικισμό», ὅπως ἐπικράτησε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ὀνομασίες (ρομαντισμός, ρομαντικὸς κλασικισμός, ἐπαναστατικὸς), νὰ λέγεται ὁ νέος ρυθμὸς πού ἐμφανίζεται σταδιακὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. καὶ κάνει τὴ δυναμικὴ του παρουσία σ' ὄλο σχεδὸν τὸν 19ο αἰῶνα. Θυμίζω ὅτι τὸ πρῶτο κτίριο στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη μὲ ἀρχαιοελληνικὸ ρυθμὸ ἦταν ὁ δωρικός ναὸς πού σχεδίασε ὁ Stuart στὸ Hagley Park τοῦ Λονδίνου τὸ 1758.

Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι, ἂν ἡ στροφὴ πρὸς τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἦταν ἀπόρροια τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ νεοκλασικισμὸς, ὁ

πως έχει υποστηριχθεί, προωθείται, σ' ένα μεγάλο του βαθμό από μίαν ευρύτερη ώθηση του ρομαντικού κινήματος. Σ' αυτό τό κλίμα μαθητεύουν δσοι, ξένοι ή Έλληνες, θά πρωταγωνιστήσουν αργότερα στη διαμόρφωση τής νέας πρωτεύουσας, «των Ἀθηνῶν», φέρνοντας μαζί τους, φέρνοντας πίσω, μετουσιωμένα τά πρότυπα πού ξεκίνησαν απ' αυτή τή γῆ. Ἡ νέα πόλη ξεπηδάει ἀπό τούτη τή διπλή διαδρομή: Ἑλλάδα - Δύση, Δύση - Ἑλλάδα, ἀλλά φυσικά εἶναι κιόλας σημαδεμένη, δεσμευμένη ἀπό τά ἀρχαία της ἐρείπια, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ κύριος Τσιώμης.

Ἄλλά γιά τά ἐρείπια, γιά τήν πολυχρωμία ἄς ἀφήσουμε νά μᾶς μιλήσει ὁ πιό ειδικός· εἶναι τό θέμα του καί ἀνυπομονοῦμε νά τόν ἀκούσουμε.

Εἰσήγηση

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΩΜΗΣ: Ἡ ἐκθεση τῶν σχεδίων τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Παρισιοῦ καί ὑπότροφον τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ρώμης, ἀνοιχτή μέχρι προχθές στήν Πινακοθήκη, θά μπορούσε νά ἰδῶθεῖ μέ δύο τρόπους : Ὁ πρῶτος : νά βασιστεῖ κανεῖς στόν τίτλο «Παρίσι-Ρώμη-Ἀθήνα» καί στό ἀντικείμενο: «Ἔργα ἀναπαραστάσεων τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀθήνας».

Ἄν σπρώξουμε λίγο πιό πέρα τήν περιέργεια ἀνάγνωσης, θά προστεθοῦν τά ἐξῆς στοιχεῖα: Ὁ τίτλος «Παρίσι-Ρώμη-Ἀθήνα» ἐκφράζει ἕνα *δρομολόγιο*. Εἶναι αὐτό πού ἐπιτελοῦν οἱ ἀρχιτέκτονες μέ ἀφετηρία τή Γαλλία, ἢ μᾶλλον, καί ἔχει σημασία ἢ διευκρίνιση, τό Παρίσι καί ὄχι τήν Γαλλία. Τό Παρίσι, πού θέλει νά εἶναι κέντρο τῆς Γαλλίας —καί εἶναι— ἀλλά καί κέντρο τοῦ κόσμου (ἐκεῖ εἶναι κάπως λιγότερο).

Τό δρομολόγιο, λοιπόν, φέρνει τούς ἀρχιτέκτονες, τούς καλύτερους σπουδαστές τῆς Beaux Arts —ἀν κρατήσουμε σάν κριτήριο τό ἀποτέλεσμα ἑνός διαγωνισμοῦ καί σάν μέθοδο ἐπιλογῆς τῶν καλύτερων μέσα ἀπό τόν διαγωνισμό— ἀπό τό Παρίσι στή Ρώμη καί, μετά ἀπό ἕνα ταξίδι στή Σικελία - Μεγάλη Ἑλλάδα, στήν Ἀθήνα κατ' ἀρχήν (ἀργότερα καί σέ ἄλλους ἀρχαιολογικούς χώρους τῆς Ἑλλάδας). Τό δρομολόγιο συνοδεύεται ἀπό μιά παραγωγή σχεδίων. Ὅρισμένα ἀφοροῦν τά μνημεῖα τῆς Ρώμης. Ἄλλα ἀφοροῦν μνημεῖα τῆς Πομπηίας, τῆς Ποσειδωνίας ἢ τῆς Σικελίας. Ἄλλα, τέλος, μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς πρῶτα καί ὕστερα μνημεῖα-ἀρχαιολογικά εὐρήματα τῆς ὑπόλοιπης Ν. Ἑλλάδας (τό βορειότερο σημεῖο της ὄντας οἱ Δελφοί), ἢ καί, λίγο ἀργότερα, μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας. Μέ τό νέο αὐτό στοιχεῖο πού δίνω τώρα, μιλώντας γιά τήν Μ. Ἀσία, ἐπεκτείνω τό δρομολόγιο καί μέ τό «λίγο ἀργότερα» προσθέτω τό στοιχεῖο τοῦ χρόνου.

Μπορῶ νά θεωρήσω ὅτι τό ἀντικείμενο τῆς ἐκθεσης, τά σχέδια, εἶναι καί τό ἀντικείμενο προσοχῆς τῶν ἀρχιτεκτόνων-σπουδαστῶν, ὁ σκοπός τους καί ἡ παραγωγή τους.

Ἄν κοιτάξω αὐτά τά σχέδια θά βγάλω καί ὀρισμένα ἄλλα συμπεράσματα. Πρόκειται γιά ἀναπαραστάσεις μνημείων σχεδιασμένων μέ ἕναν ὀρισμένο τρόπο λίγο πολύ κωδικοποιημένο:

α) Κάτοψη, τομή, ὄψεις —μερικές φορές κανένα προοπτικό— οὐδέποτε ἀξονομετρικό, καί, ἀκόμη, ἀφθονες λεπτομέρειες σέ πιό μεγάλες κλίμακες.

β) Τό βασικό χαρακτηριστικό εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ χρώματος.

γ) Ἡ παραγωγή ἀφορᾷ τώρα δύο μεγάλες κατηγορίες σχεδίων : εἶναι ἀποτύπωση αὐτοῦ πού ὑπάρχει, αὐτοῦ πού εἶδε ὁ ἀρχιτέκτονας· καί εἶναι ἀναπαράσταση αὐτοῦ πού μέ διάφορα στοιχεῖα συγκέντρωσε, ἀνάλυσε, συζήτησε καί τέλος σχεδίασε· δηλαδή εἶναι ἡ κατάσταση «τώρα» ἔτσι ὅπως εἶναι καί ἡ κατάσταση «τότε», «ἄλλοτε» ἔτσι ὅπως ἦταν ἢ ἔτσι ὅπως θά ἤθελαν νά ἦταν.

Εἶπα πρὶν τίς λέξεις: «στοιχεῖα» καί ἀκόμη «συγκέντρωση», «ἀνάλυση», «συζήτηση» καί τέλος «σχέδιο». Θά ἐπανεέλθω σέ ὄλα αὐτά. Αὐτό πού θέλω νά σημειώσω ἀπό τώρα εἶναι ὅτι ὄλα αὐτά σημαίνουν *διεργασία*, σημαίνουν *διαδικασία*, σημαίνουν *σκέψη*, σημαίνουν *συνεργασία* μέ κάποιον ἄλλον, καί τέλος σημαίνουν *δουλειά*. Καί φυσικά *ἀποτέλεσμα*.

Ἐφῆσα γιά τελευταῖο τό στοιχεῖο τοῦ χρόνου στό ὁποῖο ἀναφέρθηκα πιό πρὶν. Ἄν τό συνδέσω μέ τό δρομολόγιο τῶν ἀρχιτεκτόνων θά ἐπισημάνω ὅτι τό ἐνδιαφέρον τους καθῶς καί τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχολῶν τῆς Γαλλίας, ἢ μᾶλλον τοῦ τμήματος ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Beaux Arts, καί Ἀκαδημίας γιά τήν Ἑλλάδα ἐπισημοποιεῖται στίς 22 Φεβρουαρίου 1845 ὅπου δίνεται ἡ ἄδεια στοὺς τρόφιμους τῆς Villa Medici τῆς Ρώμης μέ τόν ἐξῆς τρόπο : «Γίνεται πρόταση, ὥστε οἱ ὑπότροφοι ἀρχιτέκτονες νά ἔχουν τήν δυνατότητα νά μελετήσουν γιά 4 μῆνες τίς ἀρχαιότητες τῆς Ἀθήνας» (Compte Rendu de l'Acad. des Beaux-Arts, Procès Verbaux des séances). Ἡ ἄδεια αὐτή σπρώχνει τό δρομολόγιο μέχρι τήν Ἀθήνα, μετά ἀπό μιά ὀρισμένη ἡμερομηνία (22/2/1845), πράγμα πού σημαίνει ὅτι πρὶν δέν θεωροῦνταν ἀπαραίτητο τό ταξίδι μέχρις ἐδῶ.

Κλείνω ἔτσι, μέ αὐτόν τόν τρόπο, τήν πρώτη ἀνάγνωση πού μπορῶ νά κάνω τῆς ἐκθεσης, διευκρινίζοντας βέβαια ὅτι θά πρέπει νά προσθέσω πολλά ἄλλα στοιχεῖα συγκεκριμένα, ἄς τά ποῦμε ἱστορικά, ὥστε ἡ εἰκόνα νά εἶναι πλήρης. Ἄς κάνω λοιπόν μιά περίληψη αὐτῆς τῆς πρώτης ἀνάγνωσης :

Ὁ χρόνος-τό δρομολόγιο : Μέχρι τό 1845 οἱ ἀρχιτέκτονες-ὑπότροφοι τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ρώμης δέν ἔρχονται στήν Ἀθήνα, τουλάχιστον ἐπίσημα, καί ἀρκοῦνται στήν ἀποτύπωση-ἀναπαράσταση τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ρώμης, τῆς Πομπηίας, τῆς Ποσειδωνίας, τῆς Σικελίας. Ἀπό τό 1845 δίνεται ἡ «ἄδεια» καί τό δρομολόγιο ἐπεκτείνεται στήν Ἀθήνα. Λίγο ἀργότερα ἀρχίζουν τά ταξίδια στά μεγάλα κέντρα τῆς Στερεᾶς, τῆς Πελοποννήσου, τῶν νησιῶν, καί, τέλος, σέ ἐκεῖνα τῆς Μ. Ἀσίας (1895).

Τό ἀντικείμενο : ἀφορᾷ τήν παραγωγή ἐνός *dossier*, τήν παραγωγή σχεδίων μέ τά χαρακτηριστικά πού ἔδωσα πιό πρὶν, πού ἀποτελοῦν τήν «ἀποστολή», αὐτό πού λέγεται «εἰνοι». Τέλος, ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποστολή, ὁ ἀρχιτέκτονας ἐπιστρέφει στήν Γαλλία καί μπαινει στήν ἐπαγγελματική ζωή, δουλεύοντας ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, στό Παρίσι ἢ στίς ἄλλες πόλεις τῆς Γαλλίας. Ὁ φωτοστέφανος τοῦ ταξιδιοῦ, ἢ ὀλοκλήρωσῆ του μέ αὐτό πού λέγεται «εἰνοι» θά τοῦ ἀνοίξει δικαιωματι-

κά τις πόρτες είτε μιᾶς θέσης στὸν κρατικό μηχανισμό, είτε, σάν ἐλεύθερος ἐπαγγελματίας, τις πόρτες τῶν σαλονιῶν μιᾶς εὐκατάστατης πελατείας. Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς «Prix de Rome» εἶναι ὄχι μόνο τίτλος ἀλλὰ καὶ διαβατήριο γιὰ μιὰ καριέρα σίγουρη καὶ ἐξασφαλισμένη. Αὐτὸ εἶναι ἀναμφισβήτητο καὶ ἀπόλυτο.

Ἔδωσα τώρα μιὰ τρίτη διάσταση σ' αὐτὴ τὴν πρώτη ἀνάγνωση: τις κοινωνικο-οικονομικές προϋποθέσεις γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα, πού θὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν μιὰ εὐτυχησμένη ζωή. Θὰ μπορούσα καὶ ἐδῶ νὰ δώσω πάρα πολλὰ στοιχεῖα πιὸ συγκεκριμένα: τις ταξικές διασυνδέσεις, τὰ οικονομικά συμφέροντα, τὰ ἐπαγγελματικά δρομολόγια, τὰ ἐπίσημα στυλ, τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας μέσα στὰ ἀρχιτεκτονικά γραφεῖα —πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν εἶσαι ἢ δὲν εἶσαι «Prix de Rome», τὸ νὰ ἔχεις κάνει ἢ ὄχι τὸ ταξίδι Ρώμη-Ἀθήνα. Μπορῶ νὰ προσθέσω σὲ αὐτὰ ὅλα καὶ τὰ ὀνόματα. Γνωστὰ ὀνόματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ Charles Garnier, τοῦ ἀρχιτέκτονα τῆς Ὦπερας τοῦ Παρισιοῦ, πού δουλεύει στὴν Αἴγινα, τοῦ Henri Labrousse, πού χτίζει τὸ μεγάλο ἀναγνωστήριο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τὴν Βιβλιοθήκη τῆς St. Geneviève, καὶ πού δουλεύει στὴν Ποσειδωνία, τοῦ Jacques Tetaz, πού ἀποτυπώνει καὶ ἀναπαριστᾶ τὸ Ἐρέχθειο, ἐνῶ στὴν Γαλλία γίνεται ὑπεύθυνος τῆς συντήρησης καὶ ἀναστύλωσης τοῦ Chateau de Pau καὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν στάβλων τοῦ Quai d'Orsay (ἀποστολὴ 1860), ἢ τοῦ Alexis Paccard, πού ἀποτυπώνει καὶ ἀναπαριστᾶ τὸν Παρθενῶνα (1850)· στὴν ἐπιστροφή του, συμμετέχει στὴν ἀποπεράτωση τοῦ Λούβρου καὶ τῶν Tuileries, γίνεται ὑπεύθυνος ἀρχιτέκτονας τοῦ πύργου Rambouillet καὶ τοῦ Fontainebleau, καὶ χτίζει σάν ἐλεύθερος ἐπαγγελματίας. Ὁ Theodore Ballu (Ἀθήνα → Παρθενῶνας, 1854), Παρίσι: Ὑπεύθυνος ἀρχιτέκτονας τοῦ Δήμου τοῦ Παρισιοῦ καὶ πολλῶν ἔργων τῆς πόλης τοῦ Παρισιοῦ: ἀναστύλωση τοῦ πύργου St. Jacques στὸ Chatelet, ἐκκλησία St. Germain l'Auxerrois. Χτίζει τὸ Δημαρχεῖο τοῦ Παρισιοῦ (Hôtel de Ville). Ὁ V. Laloux πού σχεδιάζει τὴν Ἄλτι τῆς Ὀλυμπίας (1883) καὶ χτίζει στὴν πόλη Tours τὸ δημαρχεῖο καὶ τὸν σιδηροδρομικὸ σταθμὸ, τὸ δημαρχεῖο τῆς πόλης Roubaix, τὴν Gare d'Orsay στὸ Παρίσι καὶ τὸ κεντρικὸ κτίριο τῆς τράπεζας τοῦ Crédit Lyonnais. Ἀκόμα δύο καὶ θὰ τελειώσω μὲ αὐτὸ τὸν πρόχειρο κατάλογο. Ὁ Albert Thomas (Ἀποστολὴ στὴ Μίλητο, 1878), Γαλλία: Ὑπεύθυνος πολλῶν ἔργων καὶ διαγωνισμῶν, ἰδιαίτερα στὴν ἐπαρχία. Στὸ Παρίσι: Ὑπεύθυνος, μαζί μὲ δύο ἄλλους ἀρχιτέκτονες, γιὰ τὸ Grand Palais, πού χτίστηκε γιὰ τὴν ἐκθεση τοῦ 1900. Καὶ ἀκόμα ἓνας ἀρχιτέκτονας, πιὸ κοντινός μας: Ὁ Henri-Paul Nenot. 1882 στὴν Ἑλλάδα: Δῆλος (μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰ τὴ δομὴ τῆς πόλης). Στὴ Γαλλία: Διαγωνισμὸς γιὰ τὴ Νέα Σορβόννη καὶ χτίσιμὸ τῆς στὰ 1901 [ὅλα τὰ σημερινὰ κτίρια, ἐκτὸς φυσικά ἀπ' τὴν ἐκκλησία τοῦ Lemercier (1635), τὸ Ἴνστιτοῦτο Ὠκεανογραφίας (St. Jacques)]· καὶ, τέλος, στὰ 1926, τὸ πρῶτο βραβεῖο τοῦ κτιρίου τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν» στὴ Γενέβη μὲ τρεῖς ἄλλους «ἀκαδημαϊκοὺς», πού «τρῶνε» τὴ λύση τῶν Le Corbusier καὶ Jaunperet.

Ὅσοι ἀπὸ σὰς εἶναι ἀρχιτέκτονες, ξέρουν τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ διαγωνισμοῦ γιὰ τὴ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ, ὥστε νὰ μὴν ἐπιμείνω περισσότερο. Πι-

θανῶς νά σᾶς κουράζω ἀναφέροντας αὐτά τὰ ὀνόματα, ταξίδια καί κτίρια. Ἄλλὰ σᾶς κουράζω ἐπίτηδες· εἶναι γιά νά τονίσω τήν προέλευση, τήν θέση αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτόνων ἀλλά καί τήν *παραγωγή* τους.

Προέλευση· ἀφοῦ οἱ περισσότεροι ἀπό τούς παλαιότερους εἶναι μαθητές τοῦ Le Bas στή Beaux Arts (τοῦ ἀρχιτέκτονα πού χτίζει τίς φυλακές τῆς Rognette) καί, ἂν μελετοῦν τήν Ἑλλάδα, εἶναι γιὰ «λύθηκε» τὸ πρόβλημα τῆς «ἄδειας» γιά τὸ ταξίδι, καί ἄρθηκε ἡ ἀπαγόρευση, γιὰτί ἔπese ἡ δικτατορία τοῦ Quatremère de Quincy. Θά δοῦμε σέ λίγο γιά ποιόν πρόκειται.

Θέση καί ρόλος κοινωνικός αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτόνων· ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, κατέχουν τίς πιό περιβλεπτες ἐπαγγελματικές θέσεις καί κατευθύνουν —φαινομενικά ἢ ὄχι, εἶναι ἄλλη ὑπόθεση— τὸ ἀρχιτεκτονικὸ στυλ.

Παραγωγή, τέλος, ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ Γάλλοι ἀρχιτέκτονες - «Prix de Rome», ὄχι μόνο χτίζουν πολὺ, ἀλλὰ κυρίως χτίζουν αὐτά πού στή γαλλικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὀρολογία ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ὀνομάζονται *équipements*. Δηλαδή κτίρια ἐξοπλισμοῦ τῆς πόλης, *δημόσια* κτίρια, μικρά καί μεγάλα, πού ὁ κατάλογός τους ἐπεκτείνεται ἀπὸ νοσοκομεῖα, φυλακές, ἄσυλα φτωχῶν καί τρελῶν μέχρι μουσεῖα, ἀνάκτορα, θέατρα, σχολεῖα, λαχαναγορές, χρηματιστήρια, ἐκκλησίες κλπ.

Τώρα νομίζω ὅτι πρόσθεσα ἓνα νέο στοιχεῖο, σημαντικό κατὰ τὴ γνώμη μου, ἢ μᾶλλον κατὰ τὴ θέλησή μου, γιά τήν παραπέρα ἀνάπτυξη. Οἱ ἀρχιτέκτονες αὐτοὶ εἶναι ἀρχιτέκτονες τοῦ κράτους ἢ μᾶλλον τῆς κρατικῆς ἀντίληψης γιά τὴ διάρθρωση τοῦ χώρου, ἢ, ἀκόμα καλύτερα, προτιμῶ νά τους ὀνομάσω ἀρχιτέκτονες-δημόσιους ἄνδρες (ἄνδρες, ἀφοῦ γυναῖκες δέν ὑπάρχουν· ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία εἶναι τελικὰ ἱστορία ἀνδρῶν). Καί γιά τήν πληροφόρησή σας: ἀπὸ τούς 27 ἀρχιτέκτονες πού ἐκτίθενται οἱ 23 ἔχουν γένια, μούσια ἢ μουστάκια, 2 εἶναι μόνο μέ μαλλιά καί γιά 2 δέν ἔχουμε στοιχεῖα. Ἄν δέν σημαίνει υποχρεωτικά ὅτι *μόνον* τὰ «Prix de Rome» παίζουν αὐτὸ τὸ ρόλο, ἀπὸ τήν ἄλλη εἶναι υποχρεωτικό —καί θεμιτό— γιά *ὄλα* τὰ «Prix de Rome» νά παίξουν αὐτὸ τὸ ρόλο. Αὐτὸ εἶναι ἀξίωμα.

Μίλησα στήν ἀρχὴ γιά δύο δυνατοὺς τρόπους μέ τους ὁποίους θά μπορούσε νά δεῖ κανεὶς τὴν ἔκθεση καί μέχρι τώρα δέν μίλησα γιά τὸν δεύτερο. Ἡ μᾶλλον μίλησα σχετικὰ χωρὶς νά τὸν ἐπισημοποιήσω καί νά τὸν ἀνακoinώσω. Εἶπα στήν ἀρχὴ ὅτι θά μπορούσα νά βασιστῶ στό *δρομολόγιο* (Παρίσι-Ρώμη-Ἀθήνα) καί στό *ἀντικείμενο* (τίς ἀναπαραστάσεις). Στό μεταξύ πρόσθεσα διάφορα ἄλλα στοιχεῖα «ἱστορικά», δηλαδή γεγονότα σημαντικά γιά τὴν πορεία μέσα στὸν χρόνο αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτόνων (προέλευση καί κατάληξη ἐπαγγελματικὴ) καί σᾶς ὁμολογῶ τώρα ὅτι αὐτὴ ἡ πρώτη ἀνάγνωση, ἔστω καί διανθισμένη μέ ἄλλα πιό συγκεκριμένα γενικά ἢ προσωποποιημένα στοιχεῖα, μοῦ φαίνεται ἀκόμα ἀτελής· ὄχι λάθος, ἀλλὰ ἀτελής. Κανένα στοιχεῖο ἀπὸ αὐτά στά ὁποῖα ἀναφέρθηκα δέν εἶναι ψεύτικο ἢ δέν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ γεγονότα: ἡμερομηνίες, ὀνόματα, κτίσματα, καταστάσεις (γιά τίς ὁποῖες ἂν θέλετε μπορούμε νά ἐπανέλθουμε στήν συζήτηση), ὄλα αὐτά εἶναι αὐτὸ πού λέμε ἢ «πραγματικότητα». Ποιὰ «πραγματικότητα»; Αὐτὴ πού διάλεξα ἐγὼ ὁ ἴδιος σ' αὐτὴ τὴν πρώτη φάση τῆς ὁμιλίας μου. Μία πραγματικότητα ὁμως πού ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς ἄλλης πού σέ τελευ-

ταία ανάλυση δέν μ' ἐνδιαφέρει, γιατί θά σήμαινε ταύτιση τοῦ «*τώρα*» μέ ἓνα «*ἄλλοτε*» καί ἓνα «*ἄλλοῦ*». Ἐλλοτε τό Παρίσι καί ἡ Ἀθήνα, καί ἓνα ἄλλο Παρίσι ἢ μιὰ ἄλλη Ἀθήνα, φανταστική ἢ πραγματική. Αὐτό πού θά μ' ἐνδιέφερε, γιατί καί αὐτό μπορῶ νά κάνω, εἶναι νά ξέρω ἀπό τώρα διότι δέν θά μπορέσω νά ἀνασυστήσω μιὰ ἐποχή, ἀλλά νά κάνω ἓνα *σενάριο* *πάνω σέ μιὰ ἐποχή*, ὅπου κανένα ἀπό τά στοιχεῖα πού θά τό συνθέσουν (καί μερικά ἀπό αὐτά ἤδη τά γνωρίζετε) δέν θά εἶναι μιὰ καθολική γνώση στό θέμα τους, καί ὅλα μαζί δέν θά μπορεῖ νά εἶναι ἡ συνολική γνώση. Μιλῶ πάντα μέσα στά πλαίσια τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Αὐτή τήν ἱστορία μέσα στήν ὁποία κινοῦνται οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ἐποχῶν πού ἐξετάζουμε καί αὐτή τήν ἱστορία πού κάνουν. Καί ὅπωςδήποτε οἱ δύο αὐτές ἱστορίες δέν συμπίπτουν.

Εἶπα: οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ἐποχῶν στόν πληθυντικό. Θά πρέπει τώρα νά δώσω ἀκόμα μιὰ διευκρίνιση πάνω σ' αὐτό: Ἡ ἀντιδικία ἀνάμεσα στόν Le Corbusier καί τόν Nenet, σέ σχέση μέ τό Μέγαρο τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν» στή Γενέβη, μᾶς θυμίζει μιὰ ἄλλη πάλι: ἐκείνη τῶν «ἀκαδημαϊκῶν» (καί στό στόμα τοῦ Le Corbusier σᾶς θυμίζω πῶς ἡ λέξη εἶναι βρισιὰ) ἐναντίον τοῦ μοντέρνου ἀρχιτεκτονικοῦ κινήματος. Ἐξάλλου, γι' αὐτή τήν τυπική γιά τήν ἐποχή τῆς ἱστορίας, μιᾶ καί ὁ ἴδιος ὁ Gropius.

Αὐτόματα μπορεῖ νά γίνει ἓνα μεγάλο λάθος: ξεκινώντας ἀπό αὐτό τό ἴδιο τό ἀντικείμενο (τό σχέδιο τῶν *Ἀποστολῶν*), ἐνσωματωμένο σέ ἓνα θεματικό σύνολο (οἱ Ἀποστολές τῶν Γάλλων «Prix de Rome» στήν Ἀθήνα), νά ἐξομοιωσω τίς ἐποχές πίσω ἀπ' τήν μοναδικότητα τοῦ θέματος καί νά πῶ: Nenet τοῦ 20οῦ / Labrouste τοῦ 19ου αἰ. Περιττό νά σᾶς πῶ διότι αὐτό τό λάθος δέν θά τό κάνω. Καί γι' αὐτό θά παραμείνω σέ μιὰ ἐποχή ὅπου ἡ ἀκαδημαϊκή προέλευση εἶναι ὁ ἀπαραβάτος ὁρος γιά τήν ἐξάσκηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τήν κατοχή τοῦ τίτλου. Λέγοντας αὐτό μιᾶ τελικά γιά *τάσεις* μέσα στόν ἀρχιτεκτονικό χώρο, *τάσεις* τελειῶς ἀντιθετικές (ὁ Labrouste τῆς τομῆς καί κάλυψης τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης λίγη σχέση ἔχει μέ τόν Ch. Garnier τῆς Ὀπερας), *τάσεις* πού σέ μιὰ ἐποχή, πρὶν τό 1845 —στά 1835 ἀκριβῶς— χτυποῦνται μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά θεωρεῖται τό ταξίδι στήν Ἀθήνα παράδοξο αἶτημα καί ἱεροσυλία.

Ὅταν στά 1835 ὁ ἀρχιτέκτονας Baltard ζητᾶ ἀπό τήν Ἀκαδημία τῆς Ρώμης νά πάει στήν Ἀθήνα, ἡ Ἀκαδημία τοῦ ἀρνεῖται τό ταξίδι. Μπορῶ νά βγάλω σάν συμπέρασμα διότι γιά τόν Baltard πού κατασκευάζει, ἀπό σίδηρο, τήν κεντρική ἀγορά τοῦ Παρισιῦ, τίς Halles, στά 1851, τό ταξίδι στήν Ἀθήνα εἶναι μοντερνισμός. Τά πράγματα ὁμως ἐμπλέκονται ἀκόμα περισσότερο ἢν ξέρω διότι τελικά δέν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Baltard πού διάλεξε τό μοντέρνο ὕλικό ἀλλά ὁ Ναπολέοντας Γ' πού τοῦ τό ἐπέβαλε! Γιατί τό παράδειγμα τοῦ Baltard; Γιά νά πῶ διότι: ὅταν μιᾶ γιά *τάσεις* στήν ἀρχιτεκτονική θά πρέπει νά βγῶ ἀπό τήν ἀπαίτηση τῆς γραμμικῆς περιγραφικῆς ἐξέτασης τῶν στοιχείων, νά βγῶ δηλαδή ἀπό τή λογική τῆς ἐξίσωσης τοῦ καθρέφτη : τέτοια *τάξη* = τέτοια ἀρχιτεκτονική. Νά βγῶ, δηλαδή, ἀπό τήν παραφθορά καί τόν χυδαϊσμό τῆς διαλεκτικῆς, καί νά μῶ μέ διαλεκτική στήν ἴδια τή λογική τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ μᾶλλον στή λογική πού φτιάχνει μιὰ ἀρχιτεκτονική, στή λογική μιᾶς κάποιας ἱστορίας μέσα στήν ὁποία κινεῖται

ή αρχιτεκτονική, στή λογική τέλος μιᾶς ιστορίας τῆς αρχιτεκτονικῆς. Τέτοια θά εἶναι τώρα ἡ πρόσβασή μου στό θέμα κοιτάζοντας ξανά τήν έκθεση «Παρίσι - Ρώμη - Ἀθήνα», μέ ὄδηγό δυό λέξεις-σκέψεις: *Τό χρώμα καί τό εῖρειπιο*, καί μέ ἀφορμή δυό βασικά ὀνόματα, πού χωρίς αὐτά δέν θά ὑπῆρχε μέ αὐτό τόν τρόπο τουλάχιστον ἡ ιστορία τῶν Ἀποστολῶν. Τά ὀνόματα εἶναι τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονα —γερμανικῆς προέλευσης— Jacques Ignace Hittorff, καί τοῦ θεωρητικοῦ τῆς ἀρχαιολογίας-ἀρχιτεκτονικῆς Quatremère de Quincy, πνευματικοῦ μαθητῆ καί θαυμαστῆ τοῦ Winckelmann. Ἐπιτρέψτε μου, πολύ σύντομα, νά σᾶς δώσω μερικές πληροφορίες γι' αὐτούς. Ἀρχίζοντας ἀπό τόν Hittorff, πού εἶναι ὁ πρῶτος πού ἔκανε πλήρη ἐγχρωμα σχέδια ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων.

Ὁ Hittorff, ἀνάμεσα στά 1822 καί 1824, κάνει τό πατροπαράδοτο ταξίδι στήν Ἰταλία. Ἀλλά ἀντί νά σταματήσει στή Ρώμη ἢ στήν Πομπηία, τήν ὁποία εἶχαν σχεδιάσει καί ἐπιβάλλει πιά σάν κοινή μόδα τοῦ γαλλικοῦ γούστου οἱ δάσκαλοι τοῦ Percier καί Fontaine, προχωρεῖ μέχρι τή Σικελία καί κάνει τήν ἀποτύπωση καί ἀναπαράσταση πολλῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων: Ἐγεστα, Σελινοῦς, Συρακοῦσες, Ἀκράγας κ.ά. Προχωρώντας πιο κάτω ἀπό τήν Ποσειδωνία, δηλώνει ὅτι πάει πιο κοντά στήν Ἑλλάδα. Ἀνάμεσα στά 1827-29 δημοσιεύει τήν *Ἀρχαία ἀρχιτεκτονική τῆς Σικελίας* ὅπου, ἐνῶ ἐμφανίζει τήν πολυχρωμία στά σχέδιά του, στό γραπτό μέρος τῆς δουλειᾶς τήν ἀναφέρει μέ διακριτικότητα. Στά 1830 ὁ Hittorff ἀποφασίζει νά ξεσπαθώσει δηλώνοντας, σέ ἀντίθεση μέ τό τότε ἀρχιτεκτονικό-ἀρχαιολογικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ὅτι «ἡ πολυχρωμία στά ἀρχαία κτίρια ἦταν καθολική» καί ὄχι συμπληρωματικό-διακοσμητικό στοιχεῖο. Δημοσιεύει συγχρόνως μιᾶ πρώτη συντετηγμένη ἔκδοση τοῦ *Ναοῦ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ* (μερικά ἀπό τά σχέδια αὐτά εἶδατε στίς διαφάνειες στήν ἀρχή — τήν ὀλοκληρωμένη δουλειά του στή Σικελία δημοσιεύει στά 1850-52). Τελικά, βασίζει τήν φήμη του σάν ἀρχιτέκτονα σ' αὐτό τό «*κάτι ἄλλο*» καί καινούριο πού προσφέρεται τότε στήν κοινή ἀρχιτεκτονική σκέψη. Τό χρώμα παντοῦ («τό πολυχρωμικό σύστημα ἦταν μόνιμο στούς Ἕλληνες» — ὅπως γράφει ὁ ἴδιος) τοῦ χρησιμεύει *πραγματικά*, ἄν κρίνουμε τελικά ἀπό τήν ἐπαγγελματική του σταδιοδρομία: ἀκαδημαϊκός καί συνάμα ἀρχιτέκτονα πάμπολλων κτιρίων στό Παρίσι, ἰδιωτικῶν καί δημοσίων· συμμετέχει ἐπίσης καί στή διαμόρφωση ἀνοιχτῶν χώρων. Θά ἀναφέρω ὀρισμένα ἀπό αὐτά τά ἔργα: Gare du Nord, χειμερινό τσίρκο κοντά στήν République, νέα διαμόρφωση τῆς πλατείας Ὁμονοίας, διαμόρφωση τῆς Etoile, μέ τά κτίρια (κυρίως τίς ὄψεις) πού τήν περιτριγυρίζουν, τό Τσίρκο τῆς Αὐτοκράτειρας στά Ἡλύσια καί ἡ διαμόρφωση τῶν Ἡλυσίων Πεδίων ἀπό τήν Ὁμόνοια ἕως τήν Etoile, ἐκκλησία St. Vincent-de-Paul, Opéra Comique.

Δέν χρειάζεται μετά ἀπό ὀλα αὐτά νά ἐπιμείνω στό πόσο ὁ Hittorff ἦταν «ὀλιστής» καί προσγειωμένος. Γράφει στά 1851 γιά τόν ἑαυτό του: «Ὁ βασικός στόχος τῶν μελετῶν μου, εἴτε εἶχαν σάν ἀντικείμενο τά ἀρχαία εἴτε τά σύγχρονα μνημεῖα, ἦταν πάντα νά βρῶ ἐκεῖνα τά κατάλληλα στοιχεῖα πού θά μέ ἐξυπηρετοῦσαν μέ χρήσιμο τρόπο στήν ἐπαγγελματική ἐξάσκηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς». Ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἀρχαιολογίας ἀπό τόν Hittorff (ἀναμφισβήτητος γνώστης τῆς) πάει ἔτσι πιο πέρα ἀπό τή σύγκρουσή του μέ αὐτούς πού θέλουν μιᾶ

λευκή Ελλάδα: πίο πέρα σημαίνει ότι ξαναγυρίζει στο Παρίσι και τό επιστημονικό έπιχείρημα γίνεται πρακτικό όπλο, μέ δλους τούς κινδύνους πού φυσικά αυτό συνεπάγεται. Καί άν ό Labrouste χτυπά τόν Hittorff, πάλι στό ίδιο επίπεδο τού άπαντά: Δηλαδή μέσα από τήν άρχαιολογία και τήν ιστορία άπαντά πάνω στά προβλήματα άρχιτεκτονικής σύλληψης και θεωρίας. Έναντίον τής «χωρίς έγκράτεια» χρησιμοποίησης τού χρώματος στό χειμερινό τσίρκο, πού είναι κτίριο όκταγωνικό βαμμένο σέ έντονο ρόζ χρώμα, μέ βαθυκόκκινους θριγκούς (έκτός από τό χρώμα φυσικά μοιάζει μέ τό βαφτιστήριο τής Φλωρεντίας), ό Labrouste γράφει: «Ό κ. Hittorff δέν πήρε νομίζω άρκετά ύπόψη του τίς διαφορές πού ύπάρχουν σέ ό,τι άφορά τήν καθαρότητα και τήν ένταση τού φωτός στη Γαλλία και τήν Ελλάδα». Έτσι ό Labrouste, μέσω Έλλάδας πάλι, άπαντά για ένα σύγχρονο και καθαρά παριζιάνικο κτίριο, συμπεριφερόμενος τελικά μέ τόν ίδιο τρόπο πού συμπεριφέρεται και ό ίδιος ό Hittorff. Έπιχείρημα έναντίον έπιχειρήματος, ή έπιστροφή στην Ελλάδα είναι ύποχρεωτική και τό έρώτημα φυσικά είναι άν πρόκειται για έπιστροφή στην Ελλάδα ή άν και οί δύο τους δέν μιλάνε για μία άλλη άρχιτεκτονική στη Γαλλία. Νομίζω ότι γι' αυτό πρόκειται (και έπιτρέψτε μου νά μήν τό αναπτύξω έδώ) αλλά όχι μόνο γι' αυτό. Γιατί τελικά, ή σχέση μέ άλλους χώρους επιστημονικούς και ή γνώση τού άντικειμένου τους, αυτών δηλαδή τής ιστορίας και τής άρχαιολογίας, είναι άπαραίτητα συστατικά για τήν ίδια τήν κατοχύρωση και έπιβολή τους ως άρχιτέκτονες. Κατοχύρωση σέ τρία επίπεδα: θεσμική, νομική και έπαγγελματική.

Είναι λάθος, λάθος πού γίνεται συχνά νομίζω, ό διαχωρισμός αυτών των τριών επιπέδων. Γιατί ή *έπαγγελματική συμπεριφορά*, άν έχει μία σχέση μέ τήν άγορά και τήν οικονομική κατάσταση, άλλη τόση έχει μέ τή δεοντολογία, πράγμα πού σημαίνει κωδικοποίηση τής πρακτικής. Έτσι περνάμε στη *νομική κατοχύρωση*, πού σημαίνει όχι μόνο τακτοποίηση των σχέσεων των άρχιτεκτόνων μεταξύ τους αλλά και μεταξύ των άρχιτεκτόνων και των άλλων». *Όλων των άλλων*. Αυτό σημαίνει *θεσμική κατοχύρωση*, όχι πιά τού άρχιτέκτονα αλλά τής λειτουργίας τής *άρχιτεκτονικής* μέσα στό κράτος. Τό μοντέρνο κράτος έννοώ, ή άν θέλετε τό άστικό, αυτό έν πάση περιπτώσει πού άρχίζει νά λειτουργεί κανονικά τήν έποχή πού ό Hittorff συζητά για χρώματα. Έπομένως, τό τρίπτυχο *θεσμικό - νομικό και έπαγγελματικό*, χαρακτηρίζοντάς το μέ τή λέξη *status*, σημαίνει κατοχύρωση και τού ύποκειμένου (τού άρχιτέκτονα) αλλά και τού αντικειμένου (τής άρχιτεκτονικής).

Ό Γάλλος άρχιτέκτονας είναι άπόλυτος γνώστης αυτής τής κοινωνικής πραγματικότητας, πράγμα πού τόν ύποχρεώνει και νά γίνει παραδεκτός σάν τέτοιος: νά μιλά για άρχιτεκτονική, νά άσχολείται μέ άρχιτεκτονική και νά κάνει τόσο άρχιτεκτονική όσο φυσικά και πολιτική. (Έδώ δέν έννοώ νά *πολιτοκοιολογεί* και έπιμένω σ' αυτήν τήν παρένθεση). Νά μιλά για άρχιτεκτονική, σημαίνει νά είναι στό κέντρο τής διακίνησης ιδεών και τής διαχείρισής τους, δανειζόμενος τόσο γνώσεις όσο και έπιχειρήματα, εκεί πού πρέπει, όταν πρέπει. Ό αισθητικός λόγος, αυτός καθαυτός (τόσο τά σχέδια όσο και ή γραπτή θεωρία), δέν είναι έτσι τό «κάτι» παραπάνω, δέν είναι φυγή ούτε περίσσια προσκόλληση στό περιττό.

Είναι άμεση άπασχόληση τοῦ ἀρχιτέκτονα. Εἶναι μέσα στίς *ύποχρεώσεις* του.

Ἡ μόνιμη συνεργασία τῶν ἀρχιτεκτόνων μέ τοὺς ἀρχαιολόγους, πού μᾶς δηλώνει αὐτή ἡ ἔκθεση, παραδειγματα ἀκόμη πιό φανταχτερά ὅπως αὐτό τῶν χημικῶν Semper καί Faraday πού ἀναλύουν δείγματα γιά νά ἀποφανθοῦν ὡς πρὸς τή σύσταση τῶν χρωμάτων, πού ἔχνη τους σώζονται στά μάρμαρα, ἡ προσφυγή στόν Πλίνιο, τόν Πausanias κλπ., δηλαδή ἡ προσφυγή στόν φιλόλογο ἑλληνιστὴ πού θά ἀποφανθεῖ γιά τό ἄν στά Προπύλαια ὑπῆρχαν τοιχογραφίες μέσα στή λεγόμενη Πινακοθήκη ἢ κρεμασμένοι πίνακες, τά στατικά ἐπιχειρήματα πού ἀφοροῦν στήν κάλυψη τῶν ναῶν, καί ὅλη ἡ φιλολογία γύρω ἀπό τοὺς ὑπαίθριους —ἢ μή— περίπτερους ναοὺς (πού ἔχουν σχεδιαστεῖ μέ διαφορετικό τρόπο ἀπό τήν κάθε Ἀποστολή), ὅλα αὐτά δέν εἶναι σέ πρώτη φάση σχολαστικισμοὶ ἀλλά συλλογὴ γνώσεων, γιά νά λυθεῖ ἓνα πρόβλημα: ἐκεῖνο τοῦ φωτός καί τῆς χρησιμοποίησής του, ὅταν πέφτει κατακόρυφα σέ ἐσωτερικό χῶρο. Πρόβλημα ἀρχιτεκτονικό, καί ἄν εἶναι!

Οἱ βάσεις μιᾶς διεπιστημονικῆς συνεργασίας εἶναι παλαιότερη ὑπόθεση, πού εἶχε τεθεῖ ἤδη ἀπό τήν περίοδο τοῦ Ἐγκυκλοπαιδισμοῦ. Σέ τοῦτη τήν περίπτωση ὅμως πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἔχουμε μιᾶ φανερὴ ἐφαρμογὴ της, πού ἀφορᾷ τήν παράθεση καί ὑπέρθωση γνώσεων (δέν ἔχουμε ἀκόμα διαπλοκὴ) ἀπό διαφορετικούς ὀρίζοντες πάνω στό ἴδιο ἀντικείμενο. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ *παρουσίαση* τῆς γνώσης εἶναι ἀντικειμενική; Ὁχι φυσικά. Γιατί τό πρόβλημα δέν εἶναι ὁ ἐπιστημολογικὰ λανθασμένος διαχωρισμός ἀντικειμενικός/ὑποκειμενικός, ἀλλά τό γεγονός αὐτό καθαυτό τοῦ τρόπου συλλογῆς αὐτῆς τῆς γνώσης. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὁ τρόπος χρησιμοποίησής της ἀφορᾷ κάθε ἐποχὴ καί τήν ἴδια τήν ἐποχὴ γιά τόν ἑαυτό της. Ἐδῶ ἀναφέρομαι φυσικά στήν ἰδεολογία.

Θά ἤθελα τώρα νά βγάλω ὀρισμένα πρῶτα συμπεράσματα ἢ μᾶλλον νά ἐκθέσω πιό συγκεντρωτικά μερικές πρῶτες σκέψεις. Πρῶτα ἀπ' ὅλα αὐτό πού εἶδαμε, δηλαδή ὅτι ἡ αἰσθητικὴ διαμάχη ἔχει ἀνάγκη τῆ χημείας, ὁ ἀρχιτεκτονικός σχεδιασμός τήν ἱστορία, ἓνα σχέδιο τομῆς τήν φιλολογία, καί ἓνα γενικό σχέδιο κάτοψης τοῦ ἀρχιτέκτονα τήν ἀρχαιολογία. Καί θά μπορούσε νά εἰπωθεῖ καί τό ἀντίθετο. Τό γιατί ἡ χημεία ἔχει ἀνάγκη τήν αἰσθητικὴ, τό ἀφήνω στή φαντασία σας ἢ γιά τή συζήτηση. Θέλω μόνον ἐδῶ νά τονίσω ὅτι ἡ διαμάχη, τότε, γιά τόν ἀρχαῖο χῶρο καί τῆ χρησιμοποίησή του χρώματος ἀφορᾷ τόσο στόν ἴδιο τόν ἀρχαῖο χῶρο ὅσο καί στό σύγχρονο, καί αὐτό δέν μπορεῖ φυσικά νά μετρηθεῖ μόνον μέ τίς πολιτικές προσχωρήσεις τοῦ Α ἢ τοῦ Β ἀρχιτέκτονα. (Ἐπιτρέψτε μου νά θυμίσω γι' αὐτοὺς πού δυσπιστοῦν ὅτι ὁ Florimond Boulanger, πού ἔχτισε τὴ Μητρόπολη τῆς Ἀθήνας, ἦταν «Prix de Rome», ὁπαδὸς τοῦ Fourier, οὐτοπικός σοσιαλιστὴς, ἀντιπολιτευόμενος καί ἄθεος).

Ἡ δευτέρη ὑπενθύμιση: ὁ διαχωρισμός πού ἔκανα πιό πάνω γιά τά συστατικά τοῦ status, γίνεται ἐπομένως γιά καθαρά μεθοδολογικούς λόγους καί δέν ἀφορᾷ τὴ ζωὴ, ἄρα οὔτε καί τήν ἀρχιτεκτονική. Νομίζω, ἔτσι, ὅτι ὄχι μόνον δέν ἀπομακρύνθηκα ἀπὸ τό ζήτημα καί πρόβλημα τοῦ χρώματος πού βάζει ὁ Hittorff ἐκεῖνη τήν ἐποχὴ, ἀλλά δίνω καί μιᾶ ἀπάντηση, ὅπως ὅποτε μερική, γιά τήν κατανόηση μιᾶς ἱστορίας παλιάς, πού πάθιασε, διαχώρισε ἢ ἔνωσε ἀνθρώπους καί

τάσεις, πού ίσως νά μήν είχαν καί μεγάλη σχέση μεταξύ τους. Έκαναν παρανοήσεις; Όχι τακτικούς έλιγμούς· αυτό έκαναν. Νά ένα παράδειγμα. Γιά τό ναό τής Έγέστας ο Hittorff γράφει πάνω στό ίδιο τό σχέδιό του, όπου εμφανίζει ένα τοίχο άβαφο σχεδιάζοντας καί τους άρμούς: «Αυτή ή άναπαράσταση δέν είναι πλήρης. Άν οί άρμοί έχουν σχεδιαστεί είναι γιατί ο κύριος σκοπός είναι νά δειχτεί ο τρόπος μέ τόν όποιο είναι δομημένο τό κτίριο. Αυτή ή λεπτομέρεια (του άρμου) εξαφανίζονταν στά μνημεία τής Σικελίας μιά πού τά είχαν καλύψει μέ έγχρωμο επίχρισμα». Μέσα όμως στό κείμενο τής παρουσίασης, ο Hittorff μιλάει γιά τό χρωματικό σύστημα τών Έλλήνων καί άφου άναφερθεί σ' αυτά πού «είδε» ο ίδιος (Συρακοῦσες, Άκράγας, Κατάνη κλπ.), καί σέ εκείνα πού «είδαν» άλλοι (Άθήνα, Αίγινα, Φυγάλεια), προσθέτει ότι «δέν μπορεί πιά νά ύπάρξει άμφιβολία ότι οί άρχαίοι έκαναν χρήση του χρώματος [...] όχι μόνο στό έσωτερικό τών ναών αλλά άκόμα καί στό έξωτερικό, στόν πρόδομο, στους κίονες, στό θριγκό, στις μετόπες, στά άετώματα, άκόμα καί στά κεραμίδια».

Όρισμένοι άπό εκείνους πού άσχολήθηκαν μέ τόν Hittorff σημείωσαν αυτή τή διαφορά άνάμεσα στό σχέδιο καί τό λόγο - θεωρία (δπως ή M.F. Billot). Άς προσέξουμε καί έμεις αυτή τήν μεγάλη σημασίας πρακτική διαφορά. Κοιτώ ένα σχέδιο, βλέπω ένα τοίχο συμβατικά σχεδιασμένο καί κατατάσσω τόν άρχιτέκτονα στή χορεία όλων αυτών πού σχεδιάζουν κατά τά είωθότα έναν τοίχο ναού. Πού είναι τό σκάνδαλο; Τό σκάνδαλο βρίσκεται όταν ο ίδιος ο άρχιτέκτονας μέσα στό θεωρητικό κείμενό του άποδυναμώνει τήν έννοια του σχεδίου, λέγοντας ότι τελικά όλα αυτά είναι χρωματισμένα άπό πάνω μέχρι κάτω. Έτσι κάτι σημαντικό συμβαίνει έδω. Η δομική άλήθεια (ή εμφάνιση τών άρμών) πού επιβάλλει ένα συνηθισμένου τύπου σχέδιο είναι πρόσχημα επιστημονικοφανές, ένω ο θεωρητικός λόγος, κατοχυρωμένος μέ λίγο ή πολύ σωστά επιχειρήματα (βασισμένα στήν άρχαιολογία καί τή φιλολογία), γίνονται σύμβουλοι καί σύντροφοι τής πιό έξαλλης φαντασίας. Άρα, δέν μπορώ έδω νά ξεχωρίσω τόν γραπτό λόγο άπό τόν σχεδιασμένο. Είναι τό πρώτο σημείο· καί δέν μπορώ, όχι γιατί συμφωνούν καί άλληλοσυμπληρώνονται αλλά αντίθετα γιατί συγκαλύπτονται καί φαινομενικά άντικρούονται. Τό δεύτερο συμπέρασμα: Ό λόγος, ο γραπτός, αναφέρεται τελικά σέ μιά τελείως φανταστική άναπαράσταση καί ζητά μιά τρομαχτική φαντασία, ένω τά επιχειρήματα είναι, ή εμφανίζονται, σαν επιστημονικά ή άντικειμενικά — πρόκειται γιά άρχαιολογικά εύρήματα. Έτσι, ο λόγος γίνεται σχέδιο.

Τό τρίτο σημείο: τό συμβατικό σχέδιο καθυστεράει τό βλέμμα του κριτή πού δέν δέχεται ή δέν έχει άκόμα δεχτεί τήν πολυχρωμία. Τό συμβατικό σχέδιο καθυστεράει μέ άλλα λόγια τήν ύπάρχουσα ή τήν καθεστηκυία θεωρία ή τήν θεωρία-καθεστώς. Τό συμβατικό σχέδιο είναι όχι μόνο τό σχέδιο του συμβολαίου, τό μόνο δυνατό σχέδιο μέ τόν έργολάβο, αλλά καί τό σχέδιο πού, γιά νά «σταθεί», χρειάζεται νά είναι σύμφωνο μέ τή συμβατική θεωρία. Μέχρι τήν πτώση της. Γι' αυτό καί στήν ύπόθεση αυτή του Hittorff είμαστε μπροστά σέ μιά άναστροφή: τό σχέδιο γίνεται λόγος συνετός γιά νά μή θίξει προσωρινά τή θεωρία. Η θεωρία περιγράφει ένα σχέδιο τολμηρό στή φαντασία, αλλά δέν μετου-

σιώνεται σέ ειδική αρχιτεκτονική γραφή. Ἡ θεωρία εἶναι *σχέδιο ἐν ἀναμονῇ*. Νά γιατί τό χρῶμα στήν ὑπόθεση αὐτή μπορῶ νά τό ὀνομάσω καταλύτη καί τίμημα γιά τήν ἀρχιτεκτονική. Τό χρῶμα εἶναι τίμημα ἢ δημιούργησε διαφορές σύγχρονες, προώθησε ἢ διέλυσε συμμαχίες, ἐξώθησε στό νά γίνουν θεωρητικολογίες ἀπό τό τίποτε καί νά χαθοῦν στό τίποτε λίγο μετά, ἢ ἀντίθετα συντέινε στό νά συμπληρωθοῦν πραγματικές θεωρίες μέ ὄλο τό βάρος τῆς λέξης. Ὦντας μέσα στή σύγκρουση τήν ἐπιστημονική, γι' αὐτό καί εἶναι *αἰσθητική*.

Ποιός φοβᾶται τελικά τόν J. I. Hittorff; Καί ποιόν φοβᾶται ὁ ἴδιος ὥστε νά ὑπάρχει ἀνάγκη τόσων ἐλιγμῶν καί διπλωματίας; Αὐτούς πού φοβᾶται στά 1828 μέ '30 εἶναι μέρος τῆς Ἀκαδημίας, μέρος τῶν κριτῶν, ἐπικριτῶν καί λογοκριτῶν, πού διαθέτουν τήν ἐπιστήμη — θέση καί μέρος τοῦ ἐπίσημου ἀρχιτεκτονικοῦ λόγου, ἀλλά ὄχι ὀλόκληρου τοῦ ἐπίσημου λόγου.

Ἐνας ἀπό αὐτούς εἶναι καί ὁ Quatremère de Quincy, μέγιστο πολιτικό πρόσωπο τῆς Παλινόρθωσης (εἶναι ὑπέρ τῆς συνταγματικῆς βασιλείας τό 1789 καί ἐναντίον τῆς Τρομοκρατίας), καί μέγιστος παντοκράτωρ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ λόγου μέσα ἀπό τά ἔργα του, ἀλλά καί τῆ θέση του ὡς ἰσόβιος γραμματέας τῆς Ἀκαδημίας Καλῶν Τεχνῶν. Θεωρητικός τοῦ Μουσείου γύρω στά 1778, ἕνας ἀπό τοὺς ἐκδότες τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας*, ὁ Panckoucke, τοῦ ἀναθέτει τῆ *Μεθοδικῆ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, πού βγαίνει ἔως τό 1825. Πρῶτο στίγμα: ὁ Quatremère de Quincy συμμετέχει σέ μία ἄνευ προηγουμένου ἐπιχείρηση γιά τήν ἀπογραφή, κατάταξη καί διάταξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σκέψης. Ὅταν στά 1832 γράφει τό δεύτερο μεγάλο ἔργο του, τό *Ἱστορικό Λεξικό τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* (πού εἶναι συμπλήρωση τῆς *Μεθοδικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας*), ἡ κατάταξη καί συστηματοποίηση τῆς γνώσης εἶναι φυσικά κοινός τόπος. Αὐτό πού εἶναι ἐνδιαφέρον γιά μᾶς τώρα, εἶναι ὅτι ὁ Quatremère de Quincy δίνοντας σέ μορφή λεξικοῦ τόν Ἀρχιτεκτονικό Λόγο, δηλαδή διαλέγοντας τῆ μορφή ἀνάλυσης λέξεων — ἐννοιῶν — καί ὄχι τῆ μορφή γενικῆς θεωρίας μέσα ἀπό συνεχῆ γραμμῆ, τόν κάνει οὐδέτερο καί ἐπιστημονικό. Δηλαδή ἡ μορφή λεξικοῦ ἐνῶ ἀπό τῆ μιά κλείνει τήν λέξη-ἐννοια μέσα στόν ὀρισμό (ἢ καί ὀρισμούς), ἀπό τήν ἄλλη ἐπιτρέπει στόν χρήστη τῆ δημιουργία τοῦ δικοῦ του λεξιλογίου, δηλαδή τήν *ἐπιλογή* γιά συνδυασμούς. Διπλή κατάσταση ὑποχρέωσης καί καταναγκασμοῦ, ἀπό τῆ μιά, μέσα ἀπό τόν λεξικογραφικό διευκρινισμό καί τήν δυνατότητα ἔκφρασης τῆς ἐλεύθερης ἀρχιτεκτονικῆς σκέψης, μέ τήν διόρθωσή της κατά βούληση, ἀλλά καί μέ τήν κοινῆ παραδοχή τῶν ἐννοιῶν μέσα ἀπό τόν κοινό ὀρισμό.

Νά ποιόν φοβᾶται ὁ J.I. Hittorff. Ὅχι γιατί ὁ Quatremère de Quincy εἶναι κατ' ἀρχήν ἀντίθετος μέ τό χρῶμα — δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπό τῆ στιγμή πού ὑπάρχει ἡ *ἀπόδειξη*, αὐτή πού τοῦ παρέχει τό εἶρημα τοῦ ἀρχαιολόγου — ἀλλά γιατί δέν ἐπιτρέπει τίς γενικεύσεις τοῦ ἀρχιτέκτονα, χωρίς τήν ἄδεια τῶν ἄλλων εἰδικῶν πού ἀσχολοῦνται μέ τά *τεκμήρια*. Ἐπιτρέψτε μου νά σταθῶ σ' αὐτή τῆ βασική λέξη, φθάνοντας τώρα στό τέλος τῆς ὀμιλίας μου. Σταματῶ στά *τεκμήρια* γιατί μᾶς δίνουν ἕνα ἄλλο κλειδί ἀνάγνωσης τῶν Ἀποστολῶν.

Ὁ ὀρισμός κατὰ τόν Quatremère de Quincy εἶναι ὁ ἐξῆς: *Τεκμήρια* (authorités): «Χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη *τεκμήρια* στόν πληθυντικό, στήν ἀρχιτεκτονική,

στό σχέδιο ή στην αναπαράσταση τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων, καί δίνεται σέ κάθε μέρος ἢ μικρό τμήμα πού μᾶς χρησιμεύει ὥστε νά ἀποδείξουμε ὅτι τό παλιό σύνολο ἦταν σύμφωνο μέ τήν ἀποκατάσταση πού ἔγινε. Μέ αὐτόν τόν τρόπο τά ὑπολείμματα τῶν θεμελίων, τῶν βάσεων, κομματιῶν ἀπό τόν θριγκό, πού βρίσκονται ἀκόμα στή θέση τους, θά εἶναι *τεκμήρια* πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά ἀναπαραστήσουμε μέ τό σχέδιο τό μνημεῖο καί νά ἀποδώσουμε τήν ὁλότητα πού προποθέτουν αὐτές οἱ πολύτιμες ἐπαγωγές. Ἔτσι ὁ ἀρχιτέκτονας, πού μέσα ἀπ' τῆς ἀναπαραστάσεις του θά θελήσει νά ἐμπνεύσει ἐμπιστοσύνη, θά φροντίσει πάντα νά τονίσει τά τεκμήρια πού πάνω τους στηρίχθηκε.

Νά γιατί ὁ Hittorff ὑπολογίζει τόν Quatremère de Quincy. Ἡ τεκμηρίωση εἶναι ὑποχρέωση τοῦ ἀρχιτέκτονα. Δέν ἀπαγορεύει τήν ἀναπαράσταση. Τήν καθοδηγεῖ. Ἀλλά ἂν ἀπό τή μιὰ εἶναι ὑποχρέωση, ἀπό τήν ἄλλη εἶναι καί πρόσχημα. Ἀπό τήν ἀπογραφή καί τήν *περιγραφή* τῶν στοιχείων, *δηλαδή ἀπό τή μαρτυρία*, θά περάσουμε ἔτσι στήν ἐπόμενη φάση πού εἶναι ἡ *ἐπεξεργασία* τῆς γιά τό ἀποτέλεσμα. Γίνεται ἔτσι ὄχι μόνο *ἀπογραφή* ἀλλά καί *ἀναγραφή* τοῦ ἐρείπιου. Οἱ ἐπιπτώσεις γιά τό σχέδιο εἶναι, νομίζω, φανερές. Τό *τεκμήριο*, τονισμένο σάν στοιχεῖο σέ τόνους λίγο βαθύτερους ἀπό ἐκεῖνα πού τό περιβάλλουν, παίζει στό σχέδιο τό ρόλο τῆς μαρτυρίας, τῆς βιβλιογραφίας θά ἔλεγα, τῆς ὑποσημείωσης στή «σχεδιασμένη» Ἱστορία. Ὅχι μόνον ὁ ὑπεύθυνος τῆς ἀποστολῆς θά τό χρησιμοποιοῦν σάν δείγμα τῆς ἐντιμότητάς του, ἀλλά καί μπορεῖ νά παίξει —βάζοντας τό ἐκεῖ πού πιθανότατα δέν πρέπει κατά τήν ἐπιστήμη (πού δέν *μπορεῖ* ὁμως ν' ἀποδείξει τό λάθος)— ἀλλά καί χρησιμοποιοῦντας το γιά μιὰ ἀρχιτεκτονική, ἐκεῖνη πού *μπορεῖ* νά φανταστεῖ ἀπό τό τίποτα.

Νά ἡ διπλή ὑπόσταση τοῦ ἐρείπιου μετά τή φάση τῆς ἀποτύπωσης. Ἀπό τή μιὰ ὑπάρχει τό *ἐρείπιο γιά τή γνώση*, σάν ἀρχαιολογικό εὑρημα, μέ νούμερο καί ἐτικέτα. Καί ἀπό τήν ἄλλη ὑπάρχει τό *ἐρείπιο γιά τή φαντασία*, τό *ἐναυσμα* πού ἐπιτρέπει νά φανταστώ ὅτι μπορεῖ νά ἦταν καί κάπως ἄλλιως τό κτίριο πού κεῖται μπροστά μου. Ἡ μᾶλλον, καλύτερα, ἐπιτρέπεται νά εἶναι *ἀλλιῶς* τό κτίριο πού κατασκευάζω. Καί αὐτό, στό ὄνομα τῆς πιστότητας!

Ὅλη ἡ θεωρία τῆς ὀργανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πού ἀναπτύσσεται ἰδιαίτερα στή Γερμανία, βασιζέται ὄχι μόνον στή φυσιολογία καί τό νατουραλισμό, ἀλλά καί στή διανοητική ἐπεξεργασία τοῦ ἐρείπιου. Ὅχι σάν ταμπού, ἀλλά πρόσχημα γιά δράση. Εἶναι αὐτό πού ἐπιτρέπει στόν Klenze ἀπό τή μιὰ νά εἶναι γνώστης βαθύς τῆς ἀρχαιολογίας καί ἀπό τήν ἄλλη νά εἶναι βαθιά *ἀντμνημειακός* καί νά τολμᾷ νά λέει ὅτι «τό πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιτρέπει τόν τροῦλο».

Ἀπό τό *ἀρχαιολογικό εὑρημα* περνᾶμε ἔτσι στό *ἀρχιτεκτονικό εὑρημα*, πού δέν εἶναι πιστή μορφολογική ἀναφορά καί μίμηση κυματίων ἢ ἀετωμάτων, ἀλλά σκέψη, διανοητική δουλειά πάνω στήν Ἱστορία. Εἶναι αὐτό πού δέν κατάλαβε (καί ἐπιτρέψτε μου νά κάνω ἐδῶ λίγη πολεμική) τό λεγόμενο μεταμοντέρνο κίνημα. Τό γιατί ὁ μοντερνισμός περνᾷ ἀπό τό 1780 ἕως καί τό 1830 μέ 1840 μέσα τά ἀετώματα, εἶναι ὑπόθεση καί ἱστορία τοῦ 19ου αἰῶνα. Κι ἔπειτα δέν ὑπάρχουν μόνον ἀετώματα: θά ἤθελα νά θυμίσω τό κτίριο τῆς Bau Akademie, τῆ

Σχολή Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Βερολίνου, ἔργο τοῦ Schinkel, πού μοιάζει μέ ἐργοστάσιο, καί αὐτό ἐπίτηδες. Μήπως σημαίνει ὅτι σήμερα, στόν ἀρχιτεκτονικό χῶρο τουλάχιστον, ἡ σχέση μέ τήν Ἱστορία εἶναι ἀκριτική καί ἀπεγνωσμένη; Μήπως ἡ συχνή μορφολογική ἀναφορά καί χρήση μιᾶς ὀρισμένης Ἱστορίας σημαίνει τελικά καί *ἀπάθεια* ἀπέναντι στήν Ἱστορία καί στήν ἴδια μας τήν Ἱστορία; Ἄν σήμερα εἶναι συζητήσιμο, γιά τόν 19ο αἰῶνα δέν μπορούμε νά μιλάμε φυσικά οὔτε γιά ἀπάθεια, οὔτε γιά διαφορούμενη ἀρχιτεκτονική. Ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι πολυσήμαντη. Εἶναι μέ ὅλες αὐτές τίς ἀποσκευές πού ξεκινᾷ ὁ ὑπότροφος γιά τήν Ἀθήνα, γνώστης ὅτι τά τεκμήρια θά χρειαστοῦν τή φαντασία του καί ἡ φαντασία του τά τεκμήρια, καί ὅτι στό τέλος-τέλος ἡ φαντασία του στήν Ἀθήνα μπορεῖ νά γίνει τεκμήριο στό Παρίσι, δηλαδή *ἀρχιτεκτονική τῆς πόλης*, ὅσο καί ἡ φαντασία του στό Παρίσι μπορεῖ νά γίνει τεκμήριο τοῦ τόπου ἀνασκαφῆς στήν Ἀθήνα, καί τεκμήριο αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας. Ἀλλά αὐτό μᾶς πάει ἄλλοῦ, στήν τεράστια ὑπόθεση τοῦ μουσείου σάν πραγματικότητα καί σάν ιδεολόγημα. Ἐπιτρέψτε μου νά μὴν τό ἀναπτύξω ἀπόψε.

Συζήτηση

ΑΚΡΟΑΤΗΣ...

Γ.ΤΣΙΩΜΗΣ: Λένε ὅτι βλέπανε χρώματα στό Ἐρέχθειο καί σέ διάφορους ναούς. Ἐχει γίνει μιᾶ ὀλόκληρη συζήτηση ἄν τό κιτρινίσμα ὀρισμένων μαρμάρων δέν εἶναι χρῶμα πού ξεβάφτηκε μέ τό χρόνο. Ὑπάρχουν φυσικά καί μπορούμε νά δοῦμε στοιχεῖα τῶν χρωμάτων στό Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως σήμερα. Πάντως ὅλη αὐτή ἡ ἀναπαράσταση πού γίνεται, γίνεται πιθανῶς μέ βάση μισό τετραγωνικό χιλιοστό ἢ ἓνα τετραγωνικό χιλιοστό δείγματος, τό ὁποῖο παίρνεται. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού θά ἤθελα νά δώσω σέ σχέση μέ αὐτό εἶναι ὅτι πολλά ἀπό τά χρώματα πού ὄντως ὑπῆρχαν —γιατί σέ διαφορετικές ἐποχές ἔχουμε διάφορα γραπτά πού μᾶς λένε ὅτι στό τάδε μέρος σώθηκε αὐτό τό κόκκινο χρῶμα, π.χ. γιά τό ναό τῆς Ἀφαιίας ἔχει εἰπωθεῖ αὐτό τό πράγμα ἀρκετές φορές— ἐξαφανίστηκαν γιατί ἔγιναν πάρα πολλά ἐκμαγεῖα καί ἐξαιτίας τῆς ἐπανάληψης καί τοῦ τρόπου πού γίνονταν τά ἐκμαγεῖα. Γιά τήν χημική τους σύνθεση : εἶναι φυτικά αὐτά τά χρώματα, καί εἶναι σίγουρα λιγότερο ἐπεξεργασμένα, εἶναι λιγότερο ἀνθεκτικά ἀπό τά χρώματα τῶν Αἰγυπτίων· γι' αὐτό δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία· ἡ διαφορά ἐπίσης εἶναι ὅτι εἶναι χρώματα πού ἐκτίθενται ὅλη μέρα στήν ἀτμόσφαιρα, ἐνῶ τά χρώματα τῶν Αἰγυπτίων συνήθως δέν ἐμπαιναν ἐξωτερικά. Ἀλλά τήν ἀκριβή χημική τους σύνθεση δέν τήν ξέρω, καί δέν νομιζῶ ὅτι τήν ξέρουμε τελείως συγκεκριμένα· ἐκεῖνο πού ξέρουμε σίγουρα εἶναι ὅτι πρόκειται γιά φυτικά χρώματα.

ΑΡ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Μιλήσατε γιά τεκμήρια, καί στήν ἐρώτηση πού θά σᾶς κάνω ἔχετε δώσει προηγουμένως μιᾶ ἀπάντηση σέ ἓνα μέρος αὐτῆς, ὅσον ἀφορᾷ τά χρώματα. Θά ἤθελα λοιπόν νά ρωτήσω ἄν στήν τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς, μέ τή μεγάλη διάρκεια, ἔχουν ἐρευνηθεῖ οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν ντοκουμέντων τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς, καί αὐτῶν πού εἶχαν προηγηθεῖ. Μιλώντας γιά

προηγούμενα ντοκουμέντα, έννοῶ τίς ἀποτυπώσεις καί παρατηρήσεις πού εἶχαν κάνει τόν 18ο αἰῶνα ὁ Le Roy, οἱ Stuart καί Revett, καί ἄλλοι. Ἴσως θά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε καί στόν ζωγράφο Cole, μιά πού ζωγράφισε τά μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, τό 1833, ἀπελευθερωμένα ἀπό τά κτίσματα πού τά κάλυπταν, μιά καί τά τελευταῖα εἶχαν καταστραφεῖ στή διάρκεια τῆς ἐπανάστασης.

Ἐπίσης πρόσθετα καί οἱ μαρτυρίες τῶν ἀρχαιοκαπήλων καί ἀρχαιολόγων πού περιέγραψαν ἢ ἀποτύπωσαν μνημεῖα, ἔτσι ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ σύγκριση μεταξύ τῶν παλαιῶν καί νέων ντοκουμέντων ἀποτύπωσης καί ἀπόδοσης τῶν μνημείων. Στή σημασία αὐτῆς τῆς σύγκρισης, δέν θά ἐπεκταθῶ.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Αὐτά πού εἶπα ἐγώ ἀφοροῦν χονδρικά τήν περίοδο ὡς τό 1860, 1880. Μετά τό 1880 ἡ στάση καί τῆς Beaux Arts καί τῶν μαθητῶν τῆς Beaux Arts ἀλλάζει· ὅπως ὅποτε οἱ ἀρχιτέκτονες αὐτοί ξέρουν πάρα πολύ καλά ἰδιαιτέρα τόν Le Roy, ὅπως ξέρουμε πάρα πολύ καλά καί τήν διαφορά ἀνάμεσα στόν Le Roy καί τούς Stuart καί Revett, δηλαδή ποιός μετράει καλύτερα, ὁ Γάλλος ἢ ὁ Ἄγγλος, γιατί παίζεται καί σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ἡ ἱστορία, καί ξέρανε πολύ καλά γιατί ἀπλούστατα εἶχαν ἓνα μάθημα εἰδικό ἀρχαιολογίας στήν Beaux Arts, τό ὁποῖο ἔκανε ὁ Quatremère de Quincy ὡς τό 1835.

ΑΡ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Θά ἤθελα νά σᾶς διακόψω, ἂν μοῦ τό ἐπιτρέπετε, καί νά διατυπώσω λίγο πιό συγκεκριμένα τό ἐρώτημά μου, δηλαδή ἂν στό ὑλικό αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς υπάρχουν ἀμφισβητήσεις γιά τά προηγούμενα ντοκουμέντα ἢ μέ ἄλλα λόγια υπάρχουν διαφοροποιήσεις; Τῆ διαφοροποίηση τήν τοποθετήσατε κατά κάποιο τρόπο καί εἶπατε ὅτι εἶχαμε ἀκόμη καί ἐθνικιστικές διαφορές καί πολλές ἄλλες, ἴσως. Ὁ προβληματισμός μου λοιπόν εἶναι κατά πόσο καί σέ ποιά ἔκταση τό ὑλικό τῆς ἀποστολῆς δέχεται, διαφοροποιεῖ ἢ ἀρνεῖται τά ντοκουμέντα τῶν ὁσων προηγήθηκαν αὐτῆς.

Καί μιά πού θέσατε ἐθνικιστικές διαφορές, θά ρωτήσω πρόσθετα ἂν καί κατά πόσο ἡ ἐργασία πού ἔκαναν οἱ Rey καί Chenavard, τῆς σχολῆς τῆς Λυών, εἶχε κάποια σχετική ἐπίδραση, μιά πού αὐτοί εἶχαν προηγηθεῖ.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Γιά τό πόσο ἔχουν γνώση ἢ ὄχι· ὄχι μόνο ἔχουν γνώση οἱ ἀρχιτέκτονες, ἀλλά διαθέτουν μιά ὀλόκληρη βιβλιογραφία. Δηλαδή ὑπάρχει, ἂν θέλετε, τό γραφικό μέρος πού δίνουν στά ντοσιέ τους καί ὑπάρχει καί τό θεωρητικό μέρος, μέσα στό ὁποῖο —μπορεῖ νά εἶναι 3, 5, 10 σελίδες— ἀναφέρουν ποιές διαφορές ὑπάρχουν ἀνάμεσα σ' αὐτό τό ὁποῖο οἱ ἴδιοι σχεδίασαν καί σ' αὐτό πού εἶδαν στόν Le Roy καί στούς προκατόχους τους. Πρέπει νά ξέρετε ὅτι ὅλα αὐτά τά σχέδια ὑπάρχουν, ὅπως τά εἶδαμε ἄλλωστε ἐδῶ, στήν βιβλιοθήκη τῆς Beaux Arts ὅπου ἐμπαιναν κατευθεῖαν μόλις γινόταν ἡ κρίση τοῦ «*envois*» καί ὑπάρχει πάντα τεκμηρίωση ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἔλεγαν ὅτι αὐτό τό στοιχεῖο τό παίρνουν ἀπό τό τάδε βιβλίο, ἢ τήν τάδε πηγῆ, διαφωνῶ γι' αὐτό τό στοιχεῖο μέ τούς τάδε καί τάδε γι' αὐτό τό λόγο, ἐδῶ δέν ἔχω ἄλλα στοιχεῖα, ἀλλά προτιμῶ τόν Le Roy ἢ τόν ἄλφα ἢ βῆτα γι' αὐτό καί γι' αὐτό τό λόγο. Ἐξαρτᾶται τώρα καί ἀπό τούς ἀρχιτέκτονες. Πρέπει νά ξέρετε ὅτι ἡ ἀπάτη στήν ἀρχιτεκτονική μέσα ἀπό τό σχέδιο εἶναι πάρα πολύ εὐκόλη καί ἐξαρτᾶται καί ἀπό τό ἐνδιαφέρον της. Ὅπως

δῆποτε ἕνας ἀρχιτέκτονας, ὅπως λ.χ. ὁ Hittorf, δὲν κάνει ἀπάτη στό μέτρημα, κάνει ἄλλοῦ γιά τούς λόγους τούς ὁποίους ἐξήγησα, καί δὲν κάνει ἀπάτη ἐπίσης, γιατί ἐνδιαφέρεται, εἶναι γνώστης αὐτῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐπίσης ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὑπάρχουν καί ἄλλοι ἀρχιτέκτονες οἱ ὁποῖοι ἀπλῶς θέλουν νά τελειώσουν τό «*envoi*», ὀρισμένοι βρέθηκαν καί «κατά λάθος» ἐδῶ. Δηλαδή νομίζω ὅτι καί αὐτό πρέπει ἐπίσης νά εἰπωθεῖ— σέ μιά ὀρισμένη στιγμή παίρνει ἕνα διαφορετικό στυλ αὐτή ἡ ἱστορία καί δὲν ὑπάρχει ἡ σιγουριά γιά τήν χρησιμότητά της. Ἐτσι ἔχουμε ἀρχιτέκτονες μετά τό 1880, οἱ ὁποῖοι εἶναι, θά ἔλεγα, ὑπότροφοι, πίνουν τό ποτήρι ὡς τό βάθος καί γυρίζουν στή Γαλλία ὅπου κάνουν ἄλλα πράγματα. Γιά νά τελειώσω, ὑπάρχει συνήθως μιά μεγάλη τεκμηρίωση σ' αὐτά, καί σύγκριση μέ τίς προηγούμενες ἀποτυπώσεις.

ΑΚΡΟΑΤΗΣ: Ὅλη ἡ ὁμιλία πού κάνατε, νομίζω ὅτι ἦταν ὄχι περιορισμένη ἀλλά σαφῶς ὀριοθετημένη στό πλαίσιο τῆς προβληματικῆς πού ἀναπτυσσόταν στήν Beaux Arts· θυμᾶμαι ἀπό τήν ἱστορία ὅπως τήν ἔμαθα στή σχολή—εἶμαι ἀρχιτέκτονας— ὅπως τήν ἔμαθα στήν Ἀρχιτεκτονική σχολή τοῦ Choisy, ὅτι παράλληλα ὑπῆρχε τό Ecole de Pont ἢ ὅτι 30 χρόνια μετά ὁ Ἄιφελ φτιάχνει τόν πύργο του· πῶς πρὶν κατασκευάζεται τό κρυστάλλινο γιά τήν ἔκθεση τοῦ Baxton στό Λονδίνο. Τό ἐρώτημα: αὐτοί οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Beaux Arts ἀνακαλύπτουν, ἂν κατάλαβα καλά, τό χρῶμα π.χ. χρησιμοποιώντας καί τήν φαντασία καί ἀπό μιά ἀνάγκη δημιουργίας, ἀνακαλύπτουν τό χρῶμα στό ἀρχαῖα μνημεῖα καί τό χρησιμοποιοῦν πολλές φορές αὐθαίρετα, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τήν ἔκθεση τῆς Ἑθν. Πινακοθήκης. Προχωροῦν λοιπόν τήν ἀρχιτεκτονική τους δημιουργία μέ μικρά βήματα χρησιμοποιώντας γνώσεις ἀπό τήν ἀρχαιολογία, ἀπό τήν φιλολογία, ὅπως λέγατε. Τώρα ἀπό τήν ἄλλη, τά χρόνια ἐκεῖνα, μπορεῖ καί νά κάνω λάθος, ἴσως λίγο ἀργότερα, τόν Ἄιφελ—ἀναφέρομαι σ' αὐτόν γιατί εἶναι ὁ πῶς γνωστός— ὅλα αὐτά τά πράγματα δὲν τόν ἐνδιαφέρουν καί χρησιμοποιώντας ἀπλῶς τήν αἰσθητική τοῦ μετάλλου καί τῆς δομικῆς του τέχνης, φτιάχνει τόν πύργο του. Αὐτοί τώρα οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Beaux Arts ποιά στάση τηροῦν ἀπέναντι σέ ὅσα συμβαίνουν;

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Δέν ξέρω ἂν προσέξατε, εἶπα πρὶν—καί γι' αὐτό ἔδωσα τά ὀνόματα καί τά παραδείγματα τά συγκεκριμένα, ὅταν μίλησα γιά τόν Labrouste καί τόν Baltard, δηλαδή γιά ἀρχιτέκτονες πού ἐρχονται στήν Ἑλλάδα (ὁ ἕνας θέλει νά ἔλθει τό 1835 ἐν πάσῃ περιπτώσει καί ὁ ἄλλος ἐρχεται τό 1840 τόσο)— εἶπα ὅτι εἶναι ἀρχιτέκτονες καί συνάμα στό Παρίσι χρησιμοποιοῦν τό μέταλλο καί θεωροῦν τό μέταλλο ὡς τό μέλλον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ἴδια περίπτωση, πού τήν βλέπουμε ἐξᾴλλου στήν Γερμανία· οἱ ἀρχιτέκτονες γιά ὀρισμένους συμβατικούς λόγους, ἀπό τούς ὁποίους μερικούς ἀνέφερα ἐδῶ πέρα, μπορεῖ νά χρησιμοποιοῦν τά ἔντονα ἐλληνορωμαϊκά μορφολογικά στοιχεῖα ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη διατυπώνουν ὀλόκληρες θεωρίες γιά τήν χρήση τοῦ μετάλλου. Δίνω τό παράδειγμα τοῦ Schinkel ὁ ὁποῖος, κάνοντας ὁ ἴδιος τό σχέδιο γιά τό παλάτι τοῦ Ὁθωνα πάνω στήν Ἀκρόπολη, μιά ἰδέα τελειῶς οὐτοπική, νεοκλασική μέ τήν ἀρνητική ἔννοια, ἀπό τήν ἄλλη γράφει ὅτι τό μέλλον τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι τό μέταλλο καί τό γυαλί, πρὶν χτιστεῖ βέβαια αὐτό τοῦ Baxton στό Κρύσταλ Πάλλας, ἐ-

πειδή στα 1806 βλέπει στο Λονδίνο τīs σέρες για τὰ λουλούδια πού εἶναι ἀπό μέταλλο καί γυαλί καί καταλαβαίνει ὅτι ἐκεῖ εἶναι ἡ νέα ἀρχιτεκτονική. Δηλαδή εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ἐρώτημα πού βάζετε, ἐνῶ δέν τὸ ἔθιξα καθόλου, γιὰ τὴν σχέση μηχανικῶν καί ἀρχιτεκτόνων στὴν Γαλλία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, γιὰτὶ τὸ θέμα δέν ἦταν αὐτὸ· εἶναι ἐνδιαφέρον μέ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ 1840 οἱ ἀρχιτέκτονες ἔχουν χάσει κατὰ κάποιον τρόπο τὸ παιχνίδι, ἀλλὰ δίνεται μιὰ μάχη μέ μηχανικούς καί ἀρχιτέκτονες ἀπὸ τὸ 1780, δηλαδή ἀπὸ τὴν στιγμή πού τὸ *corps d'Etat*, δηλαδή οἱ ὀργανισμοί, οἱ ἐπαγγελματικοὶ ὀργανισμοὶ πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ κράτος, δηλ. οἱ μηχανικοὶ, γίνονται, ἄς τὸ πῶ ἔτσι, οἱ μόνον ἐπιστήμονες-ὐπάλλληλοι τοῦ κράτους οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν διαχείριση τοῦ χώρου, ἐνῶ ὁ ἀρχιτέκτονας ρίχνεται μέσα στὸν ἐλεύθερο ἐπαγγελματία. Ἄλλὰ ἂν τὸ δῶ ἀποκλειστικά ὡς μοναδικὸ στοιχεῖο τῆς διαφοροποιήσεώς τους, ἂν πάρω αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μόνο, σημαίνει ὅτι θὰ ἀδιαφορήσω γιὰ τὸ τρίπτυχο πού εἶπα, θεσμικό, ἐπαγγελματικό, νομικό, καί γι' αὐτὸ δταν μιλάμε γι' αὐτὴν τὴν διαφοροποίηση μηχανικῶν καί ἀρχιτεκτόνων πρέπει νὰ λέμε πάνω σέ τί, γιὰτὶ μὴν ξεχνᾶτε ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους εἶναι στὴν *Beaux Arts* γιὰ νὰ πάρουν τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιτέκτονα πού δέν δίνει ἡ *Ecole Polytechnique*, γιὰτὶ βρῆκαν ἕναν ἄλλο δρόμο γιὰ νὰ ἐξασκήσουν τὸ ἐπάγγελμα καί ὡς μηχανικοὶ. Ἡ σχέση πάντα ὑπάρχει. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Ἄιφελ νομίζω ὅτι εἶναι κάτι ἄλλο καί πολὺ μεταγενέστερο.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΗΜΑΙΟΦΟΡΙΔΗΣ: Ὑπάρχουν βάσιμες ὑποθέσεις ὅτι οἱ ἀνασκαφές, οἱ ἀποτυπώσεις καί συνεπῶς οἱ ἀναστηλώσεις πού ξεκινοῦν στὴν Ἰταλία καί στὴν Ἑλλάδα καί στα παραλία τῆς Μ. Ἀσίας συνεισφέρουν σημαντικά στὴν διαμόρφωση τῆς νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὸν 19ο αἰ. Ἐξάλλου εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο ἱστορικά μπορεῖ κάποιος νὰ τὸ ἐξακριβώσει· ἀποτελεῖ λίγο-πολύ ἕνα κοινὸ τόπο. Ἐκεῖνο ὅμως πού συμβαίνει ταυτόχρονα εἶναι ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ δυνατότητα ἀνακάλυψης κάποιων ἀρχαίων τεκμηρίων ἀνοίγει τὸ πεδίο στὴν χρησιμοποίηση τῶν τεκμηρίων αὐτῶν. Κατὰ συνέπεια ἀνακύπτει τὸ θέμα τῆς χρήσης τῆς ἱστορίας, ὅπως ἔθιξες πρῖν, ὡς πρὸς τὴν πρακτικὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 19ου αἰ. καί ἔχουμε τὸ φαινόμενο τοῦ νεογοθτικοῦ, νεορωμανικοῦ καί πάει λέγοντας. Ἐκεῖνο πού θέλω νὰ σέ ρωτήσω, καί βέβαια ἀποτελεῖ ἕνα γενικότερο πρόβλημα, εἶναι ὅτι στα τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ δραστηριότητα, τὴν ὁποία ἔχουν αὐτῆς οἱ ἀποστολές τῆς *Beaux Arts*, καί αὐτὴ ἡ πειραματικὴ διαδικασία τῆς ἀποστολῆς ἑνὸς ἀρχιτέκτονα στα πλαίσια τῆς ἐκπαίδευσῆς του στὴν Ἰταλία ἢ στὴν Ἑλλάδα, ἔχουν σχέση μέ ἕνα γενικότερο κλίμα διαμόρφωσης μιᾶς ἐκλεκτικιστικῆς στάσης, ἀπέναντι ὄχι μόνο στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες, ἀλλὰ ἀπέναντι νομίζω στὴν ἴδια τὴ ζωὴ. Τὸ ἐρωτημᾶ μου εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ στάση, αὐτὸ πού συμβαίνει στὴν *Beaux Arts*, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν περιφερειακὸ φαινόμενο στα πλαίσια τῶν τεραστίων ἀντιθέσεων καί τῆς πολυπλοκότητος τῶν καταστάσεων πού ὑπάρχουν στὴν *Beaux Arts*, στὸ Παρίσι γενικά ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἢ ἂν ἐνδεχομένως μιὰ ἐρμηνεία τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ φαινομένου μᾶς ἀνοίγει κάποια πιθανότητα νὰ τὸ δοῦμε ὡς πρὸς τὴν σχέση πρὸς αὐτὸ πού ἔρχεται μετὰ, ὄχι μόνο γραμμικά, ἱστορικά, ἀλλὰ μέ τὸν μοντερνισμό στὴν τέχνη καί τὴν ἀρχιτε-

κτονική, δηλ. αν είναι ένα περιφερειακό φαινόμενο ή αν είναι φαινόμενο που ακριβώς μέσα από το πέρασμα μιᾶς ἐκλεκτικιστικῆς στάσης καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν χρῆση τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, κατὰ κάποιον τρόπο δημιουργεῖ, ἂν θέλετε, ἓνα πλαίσιο ἀναφορᾶς πού δὲν ἀποτελεῖ τὸ τέλος ἀλλὰ μία μετάβαση σὲ κάτι τὸ ὁποῖο ἔρχεται ἀργότερα. Πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ὅπως εἶπατε, ἡ ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Choisy. Δηλαδή τὸ ἐρώτημα ἀφορᾶ ἀκριβῶς τὴν σχέση αὐτῆς τῆς κατάστασης τῆς *Beaux Arts* μὲ τὴν διαμόρφωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παιδείας καὶ πρακτικῆς στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Δὲν ξέρω ἂν μπορῶ νὰ ἀπαντήσω σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, γιατί δὲν ἔχω ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ τί εἶναι ἡ *Beaux Arts* στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Ἐξᾶλλου δὲν ἔχω ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ τί εἶναι καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰ. Μελέτησα μόνο τί εἶναι ἡ *Beaux Arts* τὴν ἐνδιάμεση ἐποχὴ. Καὶ τώρα κάνω μιὰ διαφοροποίηση ἀνάμεσα σὲ *Beaux Arts* καὶ νεοκλασικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο ὑπάρχει στὴ Γαλλία· νομίζω ὅτι αὐτὸ πρέπει ἐπίσης νὰ προσεχθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχουν φάσεις μέσα στὴν *Beaux Arts* καὶ τάσεις, οἱ ὁποῖες εἴτε ἀποδέχονται τελειῶς μοντέρνα στοιχεῖα εἴτε τὰ ἀπορρίπτουν. Ἡ ὠραιότερη περίπτωση εἶναι τοῦ Viollet-le-Duc πού σφυρίζεται ὅταν κάνει τὸ πρῶτο του μάθημα καὶ δὲν ἐπανερχεται πλέον στὴν *Beaux Arts*, γιατί θέτει τὸ πρόβλημα τῆς δομῆς στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τῆς δομικῆς σκέψης γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· τὸν πετᾶνε. Ὁ Choisy, 30-35 χρόνια μετὰ, εἶναι ἡ ἐπίσημη φωνὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς θεωρίας, ἡ βασιζέται στὸν Viollet-le-Duc καὶ εἶναι ὁ ἀντίστοιχος Quatremère de Quincy στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., πού σημαίνει ὅτι ὁ Viollet-le-Duc στὴν ἀρχὴ ἀποδιωγμένος ἀπὸ τὴν *Beaux Arts* ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὴ θέση τοῦ γενικοῦ συντηρητῆ ὄλων τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Γαλλίας (δηλ. τὸ κράτος τὸν ἀποδέχεται μὲν, δὲν τὸν ἀποδέχεται ὅμως μέσα στὴ σχολή, γιατί ἡ σχολὴ τὸν ἀποδιώχνει) σὲ μιὰν ἄλλη φάση δικαιώνεται ἀφοῦ γίνονται ἀποδεκτὲς οἱ θεωρίες του. Ἡ *Beaux Arts* ἔχει μείνει τελικὰ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς μάχης πού ἔδωσε τελικὰ ὁ Le Corbusier στὸν 20ο αἰ. δὲν ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μᾶς εἶναι λίγο πολὺ γνωστά, καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔτσι ἦταν, ἓνα εἶδος ἀπολιθωμάτων ἐκεῖ μέσα, ἀπολιθώματα ὡς τὸ 1965, ὄχι ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πού γίνεται ἡ *Beaux Arts*, δηλαδή ἀπὸ τὸ 1816-1860. Ὅπωςδήποτε ἐκεῖ εἶναι ὁ χῶρος ὅπου παίζεται τὸ παιχνίδι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· μετὰ τὸ 1860, 1865 βγαίνει ἀπὸ τὴν *Beaux Arts* καὶ πηγαίνει ἄλλου.

ΣΤ. ΦΙΝΟΠΟΥΛΟΣ: Ἐγὼ ἔχω νὰ παρατηρήσω, καὶ φαντάζομαι ὅτι θὰ εἶναι καὶ γνώμη σας, ὅτι ὑπάρχει συνέχεια μεταξύ ἐκείνων τῶν ταξιδιωτῶν καὶ ἀρχιτεκτόνων ὅπως οἱ Stuart καὶ Revett, καὶ τῶν μετέπειτα, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, νομίζω, εἶναι ὁ ἴδιος αὐτὸς ὁ Hittorff ὁ ὁποῖος μεταφράζει στὰ γαλλικὰ τὸν τόμο *Antiquités inédites de l'Attique* καὶ ἐπίσης φαντάζομαι ἔχει σχέση αὐτὸς μὲ τοὺς Γάλλους τῆς *Expédition Scientifique de Morée*, γιατί στὸν τρίτο τόμο τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου της ἀπὸ τὸν Abel Blouet ἐμφανίζονται ἐγχρωμες εἰκόνες τῶν μνημείων.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Ὑπάρχει, ἐγὼ θὰ ἔλεγα, περισσότερο γνώση τώρα ἢ συνέχεια. Ὑπάρχει συνέχεια τῆς γνώσης, θὰ ἔλεγα, σὲ σχέση μὲ τὰ ἑλληνικὰ· δὲν ὑπάρχει

συνέχεια με την έννοια ότι ο Hittorff ζει σε μία άλλη εποχή και από τους Stuart και Revett και από τον Le Roy, και σε ένα άλλο κόσμο βέβαια, οι μὲν στην Ἄγγλία, αὐτοὶ στη Γαλλία. Δέν νομίζω δηλαδή ότι υπάρχει μία ἀνάγκη ἀπομίμησης· νομίζω τελικά ότι αὐτός ὁ κόσμος εἶναι πάρα πολύ σίγουρος γιὰ τὸν ἑαυτό του, πολύ σίγουρος καὶ γιὰ τὸ μέλλον του· δέν τοὺς βλέπω καθόλου —ἀπὸ τὰ λίγα πού ἔχω διαβάσει γιὰ τίς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι τους— δέν τοὺς βλέπω καθόλου ἀνήσυχους, ἀντίθετα πολύ δυναμικούς σὲ σχέση με αὐτὸ πού βλέπουν, σὲ σχέση μ' αὐτὸ πού τελικά κατακτοῦν μ' αὐτὸ τὸ ταξίδι· κατακτοῦν βλέποντας ἕναν καινούριο κόσμο καὶ κατακτοῦν ἐπίσης καὶ ἕνα μέλλον γιὰ αὐτὸ τὸ ταξίδι τοὺς δίνει τὸ μέλλον τους ὡς ἀρχιτέκτονες. Δέν καταλαβαίνω πολύ καλά, όταν λέτε συνέχεια, τί ἐννοεῖτε.

ΣΤ. ΦΙΝΟΠΟΥΛΟΣ: Αὐτὸ πού λέω εἶναι ότι ὁ τόμος αὐτός τῶν *Unedited Antiquities of Attica* πού εἶναι ἐκδοσὴ τῶν Dilettanti εἶναι συνέχεια —μιλάμε πάντα γιὰ τὴν γαλλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν οἶκο Didot— τῆς μετάφρασης σὲ τέσσερις τόμους τῶν *Antiquities of Athens* τῶν Stuart καὶ Revett καὶ συχνὰ πουλιέται σὰν 5ος τόμος τῆς. Αὐτὸ ἤθελα νὰ πῶ.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Ναί, αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια καὶ ὁ Hittorff ὄχι μόνο ἔχει κάνει αὐτὴ τὴν μετάφραση, ἀλλὰ ἔγινε καὶ ἐπανεκδοσὴ τῆς, γιὰτί εἶχε πάρα πολύ μεγάλη ἐπιτυχία. Καὶ τὴν μετάφραση τὴν κάνει σὲ μία ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία συνεχίζει, ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ τὴν δική του ἱστορία σὲ σχέση με τὸ χρῶμα, σὲ σχέση με τὴν ἀρχιτεκτονικὴ κλπ. κλπ. Δέν εἶναι ἀπλῶς ἕνας τοποτηρητής ὁ Hittorff, θὰ ἔλεγα.

ΣΤ. ΦΙΝΟΠΟΥΛΟΣ: Γιὰ τίς ἐγχρωμὲς εἰκόνες πού ἐμφανίζονται στὸν 3ο τόμο τῆς *Expédition Scientifique de Morée* τοῦ Blouet, αὐτὲς προηγοῦνται ἢ ἐπονται τῆς ἐργασίας τοῦ Hittorff;

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Αὐτὲς προηγοῦνται καὶ ἔχουμε καὶ ἄλλες —ναί, εἶναι ἕνα στοιχεῖο πού πιθανῶς ἔπρεπε νὰ τὸ δώσω— δέν σημαίνει ότι ἦταν ἀγνωστο, δηλ. δέν ἀνακαλύπτουμε μετὰ τὸν Hittorff τὴν πολυχρωμία. Ἡ ἀρχαιολογία δέν ἀνακαλύπτει μετὰ τὸν Hittorff τὸ πρόβλημα τοῦ χρώματος, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τὸ ἀνακαλύπτει, ἢ μάλλον τὸ βάζει μέσα στὴν προβληματικὴ τῆς γιὰ τὸν ἴδιο τῆς τὸν ἑαυτό· ἐκεῖ ὁ Hittorff εἶναι σημαντικός, γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ· δέν εἶναι τόσο γιὰ τὴν ἀρχαιολογία. Βέβαια ἡ διαφορά εἶναι ἡ ἐξῆς : ὅτι ἀρχιτέκτονες καὶ ἀρχαιολόγοι κινοῦνται σὲ στενὴ συνεργασία μεταξύ τους — αὐτὸ δέν τὸ εἶπα, ότι οἱ ἀποστολὲς συμπεριλάμβαναν πάντα καὶ τίς δύο εἰδικότητες, δηλ. δέν ἐπρόκειτο γιὰ ἔργο ἑνὸς ἀρχιτέκτονα, ἀλλὰ καὶ ἑνὸς ἀρχαιολόγου μαζί, ἑνὸς ζευγαριοῦ, ἂν θέλετε, συνήθως.

ΣΤ. ΦΙΝΟΠΟΥΛΟΣ: Ἄλλὰ ὁ λόγος πού τὸ λέω εἶναι γιὰτί ἡ ἐργασία αὐτὴ τῆς *Expédition Scientifique de Morée* χωρίζεται σὲ δύο τμήματα· καὶ τὸ τμήμα τοῦ Blouet ἦταν τὸ ἀρχαιολογικὸ, ἐνῶ τοῦ Bory de Saint Vincent τὸ ἀρχιτεκτονικὸ.

ΑΡ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Μιὰ συμπλήρωση, μιὰ παρατήρηση, ἂν θέλετε. Νομίζω ότι ὅλη αὐτὴ ἡ συζήτηση πού κάνατε μετὰ τὸν κ. Φινόπουλο, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συνοψιστεῖ σὲ μιὰ ἀνεκτὴ συμπερασματικὴ κατάληξη, πού προκύπτει καὶ ἀπὸ τίς σχέσεις πού ὀριοθετήσατε στὴν ἀρχὴ τῆς συζήτησής μας, ότι δηλαδή οἱ *riopniers*, ἂν τὸ θέλετε ἔτσι, πού ἦσαν οἱ προηγηθέντες ἀρχιτέκτονες, ἀλλὰ καὶ

οί κατοπινοί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως οἱ Haller, Cockerel, κ.ἄ., ὑπῆρξαν ἓνα ἐρέθισμα γιὰ τὴν προσπάθεια τῆς ἀποστολῆς. Ἐρέθισμα πού ὀδήγησε σέ πρακτικές ἐφαρμογές, μετὰ ἀπὸ τὴν ἄμεση πραγματογνωμοσύνη καὶ ἐμπειρία ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἀποστολῆς, γιὰ τὰ ὅσα εἶχαν ἀποτυπωθεῖ ἢ γραφεῖ προηγουμένως. Οἱ ἐπεκτάσεις τῶν πραγματικῶν δεδομένων ἀπὸ τὴ συστηματικὴ αὐτὴ ἔρευνα, καὶ οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ἐφαρμογές, τίς ὁποῖες ὀδηγήθηκαν νὰ προτείνουν καὶ νὰ πραγματοποιήσουν, εἶναι βεβαίως δική σας, τῶν ἀρχιτεκτόνων, ὑπόθεση.

Β. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ: Ξεκινῶ μὲ μιὰ ἀπορία καὶ θὰ ἤθελα νὰ δώσεις ἀπάντηση: ἐννοῶ αὐτὴ τὴν περιέργη ἀπαγόρευση, νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ νὰ ῥθοῦν στὴν Ἑλλάδα οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Beaux Arts, ἐλάχιστα χρόνια μετὰ τὴν μνημειώδη, ἀκόμα καὶ σήμερα, δουλειὰ τῆς Expédition scientifique de Morée καὶ ἐπιπλέον — κάτι πού δὲν εἶναι ἄγνωστο καὶ ἐλπίζω νὰ τὸ φέρω σέ φῶς— τὴν τεράστια συμβολὴ τοῦ γαλλικοῦ Μηχανικοῦ στὶς κατασκευές καὶ δημόσια ἔργα στὴν Ἑλλάδα. Ὑπάρχουν πραγματικά «ἐργοτάξια» μὲ τοὺς Γάλλους μηχανικοὺς στὴν Ἑλλάδα, οἱ πῶς γνωστοὶ εἶναι οἱ Garnot, Peytier, ὑπάρχει ὁ Audoy, ὑπάρχει ὁ Σταμ. Βούλγαρης ὁ ὁποῖος ἦταν ἐνταγμένος στὸ γαλλικὸ Μηχανικὸ κλπ., ἐνῶ σημειώνουμε διὰ μόλις τὸ 1835 τελειώνει ὁ Ἄτλαντας τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν Τοπογραφικὴ Ὑπηρεσία τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ· δὲν ἀπέχει, λοιπόν, ἡ περίοδος αὐτῆ, παρά μόνο κατὰ 5 χρόνια ἀπὸ τὸ ταξίδι τῶν ἀρχιτεκτόνων στὴν Ἑλλάδα. Πῶς εἶναι δυνατό, λοιπόν, μετὰ ἀπὸ τόση τεράστια, μνημειώδη δουλειά, ἡ ὁποία καὶ σήμερα ἀπὸ ἐπιστημονικὴ πλευρὰ εἶναι ἀξιόλογη, νὰ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀπαγόρευση;

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Ναι· ἄλλο στρατός ἄλλο οἱ ἀρχιτέκτονες.

Β. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ: Μιὰ στιγμή· ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ δὲν εἶναι καθόλου στρατός! Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν βλέπουμε ἄλλο φορέα νὰ ἀναλαμβάνει ἔργα ἐκτός ἀπὸ τὸν στρατό.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Ναι, ναι· ἐπιτήδες τὸ λέω ἔτσι γιὰ νὰ σέ πειράξω. Αὐτὸ πού θέλω νὰ πῶ εἶναι διὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἀρχιτεκτόνων, καὶ τὸ πρόβλημα τῆς Beaux Arts, καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Quatremère de Quincy, δὲν εἶναι ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1830 τόσο, εἶναι ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα. Ὁ Quatremère de Quincy στὴ θεωρία του — πού εἶναι κάτι τὸ πολὺ σημαντικό γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βλέπει τὰ πράγματα— στὴ θεωρία του γιὰτὶ δὲν πρέπει νὰ φύγουν τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τὴν Ἰταλία, λέει διὰ τὰ ἀρχαῖα στὸν τόπο τους βρίσκονται ἐκεῖ ὅπου πρέπει νὰ βρίσκονται καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὰ πάρουμε ἀπὸ τὸν Ἰταλικὸ λαό· καὶ δταν βλέπει τὰ μάρμαρα τὰ ἑλληνικὰ στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, λέει εὐτυχῶς πού ὁ Ἑλγίνος τὰ πῆρε ἀπὸ τοὺς βάρβαρους καὶ ἔτσι διασώθηκαν. Δηλαδή αὐτὸ πού εἶναι γιὰ μένα περιέργο, εἶναι διὰ τὸ ὅσα τὰ κείμενα τοῦ Quatremère de Quincy —καὶ εἶναι ἑκατοντάδες σελίδες— δὲν ὑπάρχει μιὰ ἀναφορὰ γιὰ τὴν σύγχρονή του τότε Ἑλλάδα. Τὸ γιὰτὶ, δὲν ξέρω νὰ σοῦ ἀπαντήσω· δηλαδή εἶναι μιὰ ὀλόκληρη ἱστορία τὸ γιὰτὶ δὲν μπαίνει ἀκόμα τότε τὸ πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀρχιτεκτόνων στὶς βλέψεις τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς, σὲ σχέση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Δηλαδή ἡ ἀρχαιολογικὴ προσοχὴ, ἄς τὸ πῶ ἔτσι, πού δίνεται ἀπὸ τὴν Γαλλία στὴν Ἑλλάδα, συμβαδίζει ἐπίσης μὲ μιὰν ὀρισμένη ἀντίληψη· δταν διαβάζει κανεὶς αὐτὰ πού λέει ὁ

Ντυπρέιγ πρίν στείλει τούς πρώτους μαθητές τῆς γαλλικῆς σχολῆς, νομίζω ὅτι φαίνεται πάρα πολύ καθαρά τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται καὶ τὸν ἐπιστημονικό καὶ τὸν διπλωματικό τους ρόλο. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο : πιστεύω ὅτι αὐτός ὁ χῶρος θεωροῦνταν λιγάκι στὴ δικαιοδοσία τῶν Γερμανῶν. Μία δηλαδή ἀπὸ τίς ἐπισημάνσεις πού βρίσκονται στὰ κείμενα τῶν Γάλλων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, εἶναι ὅτι τὰ ἀρχαῖα καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάλυσή τους γίνονται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τούς Γερμανούς. Ὁ Klenze ἔρχεται ἐδῶ τὸ 1834, ὁ Ross εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κάνει τίς ἀνασκαφές κλπ. στὴν Ἀκρόπολη. Δέν ὑπάρχει μέσα στὴν εἰκόνα τῆς Beauux Arts αὐτῆ ἡ εὐαισθησία. Δέν ξέρω ἀκριβῶς πῶς καὶ γιατί δέν ὑπάρχει. Καὶ μένα μοῦ κάνει ἐντύπωση. Τώρα ἡ ἄρνηση γιὰ τὸ 1845 δέν ἔχει καμιὰ σχέση μέ τὰ διπλωματικά προβλήματα, ἔχει σχέση μέ τὴν ἀνάλυση πού γίνεται γιὰ τὸ τί θὰ πάρει καὶ τί θὰ κερδίσει ὁ μαθητῆς ἂν ἔλθει στὴν Ἀθήνα ἢ ἂν μείνει στὴν Ρώμη ἢ ἂν μείνει στὴν Ἰταλία γενικά· δηλ. ἡ ἰδέα εἶναι ὅτι μιὰ γνώση ὀλοκληρωτικῆ τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς μπορεῖ νὰ ἀντληθεῖ στὴν Ἰταλία: ἡ Σικελία γιὰ τὰ ἐλληνικά μέ τὴν Ποσειδωνία· ἡ Ρώμη γιὰ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς (αὐτὸ πρέπει ἐπίσης νὰ εἰπωθεῖ, ὅτι ἡ Ρώμη θεωρεῖται ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς)· καὶ ἡ Πομπηία γιὰ τὸ χρῶμα. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον, νὰ δοῦμε δηλαδή ὅτι ἡ Ἑλλάδα δέν ἀντικρίζεται σάν μάθημα ἀρχιτεκτονικῆς παρὰ μόνο ἐπιτόπου, παρὰ μόνο τὸ 1845 καὶ μετὰ.

ΑΚΡΟΑΤΗΣ: Θὰ ἤθελα μέ ἀφορμὴ μιὰν ἀπάντηση πού ἔδωσες δταν μίλησες γιὰ ἀρχιτέκτονα καὶ ἀρχαιολόγο, πού πηγαίνανε δίπλα-δίπλα κατὰ τὴν περίοδο πού πραγματεῦσαι, νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ δίνει καὶ μιὰ συγκεκριμένη εἰκόνα τῆς σχέσης τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μέ τὸ παρελθόν. Ἡ ἐρώτησή μου, μιὰ καὶ δέν κατάφερα νὰ τὸ συγκρατήσω, ἀπὸ αὐτὰ πού εἶπες, εἶναι ἡ ἐξῆς: ποιά ἦταν ἡ σχέση αὐτῆς τῆς γενιᾶς, ἡ σχέση ἐκείνου τοῦ παρόντος μέ τὸ παρελθόν καὶ ποιά ἡ διαφορὰ σχέσης, μέσα στὸν γενικό κώδικα, τὸν κλασικό, ὁ ὁποῖος, κατὰ ὀρισμένους καὶ συμφωνῶ καὶ ἐγώ, ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Brunelleschi ὡς τὴν ὀριστικὴ ρῆξη πού γίνεται πρόσφατα· ποιές εἶναι οἱ διαφορές μέ τὸ παρελθόν αὐτῆς τῆς γενιᾶς σέ σχέση μέ τὴν Ἀναγέννηση καὶ μάλιστα μέ τὴν ἰταλική; Δηλαδή ποιές εἶναι οἱ οὐσιαστικῆς ἰδεολογικῆς διαφορές, γιατί ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κινεῖται κατὰ βάση στό χῶρο τῆς ἰδεολογίας. Δέν εἶναι εὐκόλα τὰ ζητήματα, ἀλλὰ ποῖο δρᾶμα καὶ ποιές ἀντιλήψεις, ἅς ποῦμε, ἐπενδύανε σ' αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἔκαναν.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Μιλᾶτε γιὰ τὴ διαφορὰ τους μέ ποιούς ἀρχιτέκτονες; τούς δικούς μας; τούς σημερινούς;

ΑΚΡΟΑΤΗΣ: Ὁχι. Μέ τούς προηγούμενους ἀπ' αὐτούς, δηλαδή τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, τὴν σχέση τους μέσα σ' αὐτὸν τὸν κώδικα, γιατί μεγάλη διαμάχη γίνεται μέσα στὸν κλασικό κώδικα· ἐνῶ γιὰ ἕνα πού δέν εἶναι εἰδήμων τοῦ φαίνεται ὅτι δέν ὑπάρχει διαφορὰ, ὑπάρχουν σοβαρότατες ἀντιθέσεις καὶ διαφορές.

Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ: Ἡ μεγάλη διαφορὰ εἶναι τὸ βλέμμα, τὸ βλέμμα τὸ πραγματικό στό ἀντικείμενο ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὸ βλέμμα στό βιβλίο ἀπὸ τὴν ἄλλη· δηλαδή ἐνῶ ὑπάρχει μιὰ ἠθικὴ σχέση μέ τὸν λόγο τὸν ἀρχιτεκτονικό πού περνᾶ μέσα ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο, σέ μιὰ ὀρισμένη φάση ἡ σχέση γίνεται αἰσθητικῆ, ἀκόμα καὶ δταν λέ-

με «ὅπως λέει καὶ ὁ Βιτρούβιος» καὶ κάνουμε ἄλλο πράγμα. Αὐτό πού εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ δεῖ κανεὶς —καὶ αὐτό γίνεται τὴν ἐποχὴ τοῦ Diderot— τὸ πῶς ἀπορρίπτουν τὸν Βιτρούβιο. Ὅλοι οἱ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1750, πρὶν ἀπὸ τὴν δουλειὰ τοῦ Piranese βασικά, ὄλοι ἀναφέρονται στὸν Βιτρούβιο μὲ σχολαστικό τρόπο, καὶ ὄλη τους ἡσχέση μὲ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ὁ Βιτρούβιος, σὲ τέτοιο σημεῖο μάλιστα, πού ἐνῶ βλέπουν ὅτι οἱ περιγραφές τοῦ Βιτρούβιου δὲν συμφωνοῦν πάντα μὲ τὴν πραγματικότητα, μ' αὐτὰ πού ἔχουν μπροστά στά μάτια τους, παρ' ὄλα αὐτὰ ὡς πραγματικότητα παίρνουν τὸν Βιτρούβιο: τὸ Πάνθεον εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα τέτοιου εἴδους διαστροφῆς. Σημαίνει πιά ὅτι τὸ βλέμμα εἶναι πιά βλέμμα τῆς σκέψης, ὅτι μπαίνει πιά μέσα ἡ ἀνάγκη ἐπιστημονικῆς κατοχύρωσης καὶ δουλειᾶς τοῦ ἀρχιτέκτονα, πού σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ πετάξει τὸ Εὐαγγέλιο, καὶ ὁ Βιτρούβιος εἶναι ἓνα Εὐαγγέλιο, εἶναι ἓνας κορσές τρομαχτικός, τὸν ὁποῖο ὀρισμένοι τὸν πετᾶνε ἀλλὰ δὲν πολυτολμοῦν νὰ τὸν πετάξουν, καὶ μόνο ὅταν ἀρχίζει ἡ συζήτηση ἀνάμεσα στοὺς σύγχρονους καὶ τοὺς παλιούς, ὄλη ἡ μάχη τῆς μίμησης (οἱ παλιοὶ σὲ τί μᾶς χρησιμεύουν; γιὰ νὰ τοὺς ἀντιγράψουμε ἢ γιὰ νὰ κάνουμε ἄλλα πράγματα νέα, νὰ πᾶμε πιὸ μπροστά;), ὅταν λοιπὸν δίνεται αὐτὴ ἡ μάχη πού εἶναι μάχη τῆς φιλολογίας, πού εἶναι μάχη τῆς ἰδεολογίας ἐπίσης, τότε ἀποφασίζουν νὰ πετάξουν τὸν Βιτρούβιο. Ὑπάρχει τεράστια διαφορά, χωρὶς ἀμφιβολία. Ἀπὸ τὴν μιά δείχεται θρησκευτικὴ προσήλωση στὸ κείμενο ἀπὸ τὸν Brunelleschi π.χ., ὁ ὁποῖος ξέρει ἀπέξω κι ἀνακατωτὰ τὸν Βιτρούβιο: ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμοῦς ὅταν ἀντιγράφει ὁ ἴδιος τὴν ἀρχαιότητα καὶ κάνει τὰ κομμάτια του —δὲν ξέρω ἂν τὰ ἔχετε δεῖ στὴ Φλωρεντία— λέει ὅτι αὐτὰ τὰ σχεδίασε ἐπειδὴ τὰ εἶδε στὴ Ρώμη — ὑποτίθεται ὅτι ἔκανε ἀποτυπώσεις στὴ Ρώμη, δὲν ἔκανε τίποτε· διατυπώνει μιά δική του ἐρμηνεῖα κιόνιου, καὶ αὐτό πού ἐνδιαφέρει ἀκριβῶς εἶναι αὐτὴ ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία προδίδει καὶ κανένας δὲν βγαίνει νὰ τοῦ πεί ὅτι ὁ Βιτρούβιος δὲν λέει αὐτό. Ἀπὸ μιά ὀρισμένη ὁμοῦς ἐποχὴ καὶ μετὰ, ἂν πεῖς κάνω ἀποτύπωση, κάνεις ἀποτύπωση καὶ δὲν διχάζεσαι ἀνάμεσα στὴν πιστότητα καὶ τὴν δημιουργικὴ ἐλευθερία.

...

ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 7 ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΙΕ – ΚΥ-
ΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1984
– ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ ΠΟ-
ΡΕΙΑ ΣΟΛΩΝΟΣ 77 ΤΗΛ. 3631622 – ΦΩΤΟ-
ΓΡΑΦΗΣΗ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΡΓΑ-
ΣΤΗΡΙ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΧΡΙΣΤΟΥ
ΜΟΑΤΣΟΥ

